

SOSYAL VE BEŞERÎ

BİLİMLERDE ULUSLARARASI ARAŞTIRMALAR - V

Aralık 2022

EDİTÖRLER

PROF. DR. İRFAN YILDIZ

DOÇ. DR. NESLİHAN İYİT

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Aralık 2022

ISBN • 978-625-6399-39-6

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz. The right to publish this book belongs to Serüven

Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Yalı Mahallesi İstikbal Caddesi No:6

Güzelbahçe / İZMİR

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

Sosyal ve Beşerî Bilimlerde Uluslararası Araştırmalar - V

Aralık 2022

Editörler

Prof. Dr. İrfan YILDIZ

Doç. Dr. Neslihan İYİT

İÇİNDEKİLER

Bölüm 1

YASIN GERİDE KALAN BİREYLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nurullah YELBOĞA, Ali Rıza ABAY 1

Bölüm 2

ANTİK ÇAĞ DÖNEMİNDEN İSLAMIN ALTIN ÇAĞINA BİLİMSEL DÜŞÜNCE GELENEĞİNİN BİLİM, KÜLTÜR VE İKTİDAR BAĞLAMINDA İNCELENMESİ

Cahit AYTEKİN 17

Bölüm 3

SOSYALİST GERÇEKÇİLİK BAĞLAMINDA STALİN DÖNEMİ KAZAKISTAN SINEMASI

Lokman ZOR 35

Bölüm 4

İBN RÜŞD'ÜN İLİM ZİHNİYETİ VE YÖNTEM ANLAYIŞINA FARKLI BAKIŞLAR

Adalet ASLAN 49

Bölüm 5

İATROJENİK HASTALIKLAR, (TOPLUMSAL) BEDEN VE SAĞLIK ENDÜSTRİSİ ÜZERİNE

Hatice ÖZER 61

Bölüm 6

İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNE MODERN STRATEJİ YANSIMALARI: KARIYER YÖNETİMİ AÇISINDAN KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME

Yeliz BULUT, Sibel ÖZDEMİR 73

Bölüm 7

HAKİKATİN BİRLİĞİ VE BİRLİĞİN İKİ UNSURU: FÂRÂBÎ'DE DİN VE FELSEFE

Enes DAĞ 91

Bölüm 8

BİR SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM ÜÇGENİ: DEĞERLER, YAŞAM BİÇİMİ VE SATIN ALMA DAVRANIŞI

Nihan TOMRİS KÜÇÜN, Kader EROL 103

Bölüm 9

AVRUPA BİRLİĞİ KATILIM SÜRECİNDE ERASMUS PROGRAMINA GENÇLERİN İLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nefise Ayşe Şenay ÖZKAN, Didem SAYGIN..... 119

Bölüm 10

EKONOMİ VE FİNANSTA FARKLI BAKIŞ AÇILARI

Hatice ER..... 139

“

Bölüm 1

YASIN GERİDE KALAN BİREYLER ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ AÇISINDAN İNCELENMESİ

Nurullah YELBOĞA¹, Ali Rıza ABAY²

”

1 Öğr. Gör., Artvin Çoruh Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü;
ORCID ID: 0000-0001-8281-7070

2 Prof. Dr., Yalova Üniversitesi, Sosyal Hizmet Bölümü.

GİRİŞ

İnsanlık tarihindeki ölüm serüvenine bakıldığında Taş devrinde, ağaç kavuklarından dışarıya çıkmış insan, mağaralarda hayvanlar âleminde kestirilemeyen bir yaşam ve ölüm; Pastoral Çağ'da ilk çiftçilik ve köylü/yerleşik yaşam, hayatta kalma süresini arttırma, salgın hastalılarla baş ederek yaşamaya devam etme, aşamalı ölüm; Şehir çağında burjuvallaşan orta sınıfın ölüm ve ölmeye ilişkin yükselen korkusu ve buna karşılık ölüm canavarını ehlileştirme mücadelesinin verildiğini görmek mümkündür (Kellehear, 2012).

Ölüm olayına bakıldığında bunun süreç olarak ölüm öncesi, ölüm anı ve ölüm sonrası olduğu görülmektedir. Diğer bir deyişle insan ne zaman ölmüş olma halini alır? Ökten'in (2016, s. 142) Augustine'den (1998) aktardığına göre 'yaşamak', 'ölüyor olmak' ve 'ölmüş olmak' gibi üç farklı hal bulunmaktadır. Ruh bedeni terk etmedikçe ve insan hisleri hala söz konusuysa ölüm gerçekleşmemiş demektir. Augustine'ye göre iki ölüm vardır. İlk ölüm ruhun bedeni terk etmesiyle gerçekleşir. İkinci ölüm ise sonsuz ölümdür ve o da Tanrı'nın ruhu terk etmesiyle gerçekleşir (Augustine 1998'den Akt. Ökten, 2016, ss. 140-142).

Ölen kişiden sonra geride kalanların yasları bazen travmatik bir hale gelebilmektedir. Yaşanılan yas ile içinde yaşanılan grup, köy, kabile, topluluk arasında güçlü bir ilişki vardır. Söz konusu yas karşısında da yine kendine özgülük niteliği taşıyan ve baş etme eylemlerini biçimlendiren değerlere bağlı ritüeller bulunmaktadır. Geçmişte de olduğu gibi ölen kişinin yaşadığı köy, kasaba, akraba grubu gibi mekân ve gruplar yas aktörlerini ifade etmekte ve yas biçimlerini ortaya koymaktadır (Gültekin, 2017, ss. 104-105).

Kimin yasa nasıl tepki vereceği veyahut yasını nasıl yaşayacağına dair bir yol haritası yoktur. Yas öylesine bireysel bir deneyimdir ki önceden planını yapmak, hassasiyetleri belirlemek imkansızdır. Buna karşın yas deneyimi anlaşıldığı ölçüde duygular anlaşılabilir (Charles-Edwards, 2005, s. 17). Ancak genel itibarıyla sevilen birinin kaybı yaslı bireyde denge bozulmasına neden olur ve biyopsikososyal açıdan bireyi sarsar (Rubin ve Yasien-Esmael, 2004, s. 152).

Ölüm son derece sarsıcı ve geride kalan bireyler açısından çok yönlü etkileri olan bir olgudur. Yas tepkileri ve yas süreci ise ölenin kim olduğuna, cinsiyetine, yaşına ve yaşıyorken üstlendiği sorumluluklara ve nasıl öldüğüne göre değişmektedir. Bununla birlikte geride kalan bireylerin yas süreçleri/yolculukları kaybedilenin hayatlarında yarattığı boşluğa ve dolaşısıyla ölenle birlikte kaybedilenlere göre şekillenmektedir.

Bu çalışmada yas sürecini belirleyen bir faktör olarak ölüm, kayıp ve yas irdelenmiştir. Bu bağlamda birey açısından kayıp ve yaşamın orga-

nizasyonu, kaybın aile sistemine yansımaları ve çocuklarda yas sürecine odaklanılmıştır.

Kayıp ve Yas

Yas, ölüme verilen doğal bir tepkidir (Bekidian, 2008, s. 53). Yas tutma ise herhangi bir değişikliğe ya da kayba verilen psikolojik bir tepki, iç dünya ile dış dünya arasında uyum sağlamak için yapılan uzlaşma sürecidir. Keder de bu sürece eşlik eden tekrarlayıcı bir duygudur (Volkan, ve Zintl, 2020, s. 10).

Ölüm ve yasla ilgili kavramlar aşağıdaki gibi açıklanabilir (Granek, 2008, s. 14):

1) Kayıp yaşama (bereavement): Sevilen birinin ölümünden (yitirme, kaybetme) sonra kişinin içinde bulunduğu durumu açıklamak için kullanılır ve birey/toplum dışında kalan süreçleri de kapsamaktadır.

2) Matem (mourning): Birinin ölümünden sonra duyulan üzüntü ve acıyı zamansal olarak ifade eder ve bir sürece karşılık gelmektedir.

3) Yas, keder/tasa (grief): Ölüm sonrasında verilen tepkilerdir (Örn. üzüntülü düşünce durumu, gam).

Ölüm geride kalanlar açısından çok yönlü bir deneyimi ortaya çıkarmaktadır. Keder, yas, şok, inkar, özlem, öleni arama, düzensizlik, ayrılma ve yaşamı yeniden organize etme gibi birçok durumu/süreci barındırmaktadır (Park ve Halifax, 2011, s. 355). Kayıp yaşayanların büyük bir kısmı kayba rağmen gündelik yaşamını sürdürmeye devam etmektedir. Ancak bazıları var ki kaybın üzerinden yıllar geçmesine rağmen hayata yeniden uyum sağlayamamaktadır. Geride kalanlarda psikososyal sorunların yanında depresyon, kaygı bozuklukları, travma sonrası stres bozukluğu, alkol-madde bağımlılığı gibi psikiyatrik zorluklar yaşayabilmektedir (Keser, 2019).

Yasın birey, aile ve çocuğa yansımalarını daha iyi kavramak maksadıyla aşağıdaki başlık altında ölüm karakteristiğinin yas sürecini nasıl etkilediğine açıklık getirilmiştir.

Ölüm Karakteristiğinin Yas Üzerindeki Etkisi

Yasın nasıl tutulduğu birçok faktörün etkisindedir. Yas biçimi, süreci ve yasın diğer etkileri/tepkileri ölüm karakteristiği ile ilintilidir. Şiddet sonucu ölüm, cinayet, toplu ölüm, kaza sonucu ölüm, süregelen hastalıklar sonucu ölüm gibi türler geride kalanların bazı değerleriyle birlikte yasın yordayıcısı olabilmektedir. Bunlara ilaveten ölen kişinin kim olduğu, yaşı, statüsü, cinsiyeti gibi bazı unsurlar da yine yas tutma sürecini belirleyen faktörler olarak etkisini sürdürmektedir. Özellikle de “ölüm olayının nasıl gerçekleştiği”ne ilişkin ani, şiddetli ve doğal afetle ilgili ölümler (Çakar, 2020, s. 28) geride kalanların baş etme süreçlerini güçleştirmekte ve iyilik hallerinde derin izler bırakabilmektedir.

Şiddet sonucu ölümler, yanma, uçak/trafik/iş kazaları sonucu beden parçalanması olaylarında geride kalanlar yas sürecini daha zor ve uzun süreli geçirebilmektedir. (Pearlman, Wortman, Feuer, Farber ve Rando, 2014, s. 5).

Ani, zamansız, önlenebilir, adaletsiz olarak görülen veyahut cinayet gibi kasıtlı eylemler sonucu yaşanan ölümler travmatik bir niteliğe sahip olmaktadır. Özellikle sevilen birinin ani ölümü karşısında bireyler psikolojik travma sürecine girebilmektedir. Yaşanan durum yas tutan bireyin kapasitesinin dışındadır ve kişi kendi varlığını dahi tehdit altında görmekte, parçalanacakmış gibi hissetmektedir. Şok, dehşet ve çaresizlik bu tür süreçlere eşlik etmektedir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 25).

Şiddetli ölümlerin (kaza, intihar, cinayet) geride kalanlar üzerinde kalıcı etkileri olduğu ve onlarda travmatik deneyimlere sebebiyet verdiği yapılan araştırmalarca da desteklenmektedir. Dolayısıyla doğal ölümden farklı olarak şiddetli ölümler geride kalan bireylerde komplike yasa ve işlev bozukluğuna sebebiyet verebilir (Rynearson, Schut ve Stroebe, 2013). Örneğin İran/Bam'da meydana gelen deprem sonrasında ölenlerin yakınları üzerine yapılan bir çalışmada komplike yas yaşayanların oranı %76 olarak belirlenmiştir (Ghaffari-Nejad, Ahmadi-Mousavi, Gandomkar ve Reihani-Kermani, 2007).

Ani ölümlerin yas reaksiyonlarının araştırıldığı bir başka çalışmada ölüm şekli ve sosyal desteğin söz konusu tepkilerde belirleyici olduğu ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte ani ölüm sonrası geride kalanların daha uzun süreli baş etme problemlerini yaşadıkları da belirtilmiştir. Zira bu tür ölümler psikolojik, fiziksel ve sosyolojik gibi çok boyutlu ve karmaşık sonuçların yordayıcısı olabilmektedir. Bunun da altında yatan temel argüman ani ölümlerin hazırlıksız ve öngörüsüz bir şekilde meydana geliyor olmasıdır (Reed, 1998, ss. 285-286).

Yasın geride kalanlar açısından incelenmesi, aslında biraz geniş bir kitleyi ifade etmektedir. Örneğin çocuklarını kaybeden anne-babalar, kardeşini kaybeden çocuk-ergen-yetişkinler, eşini kaybeden bireyler-yaşlılar, ebeveynlerini kaybeden çocuklar gibi gruplar oluşturulabilir. Ancak bu başlık altında bireyler açısından, aile açısından ve çocuklar açısından yas olmak üzere üç başlık altında konunun işlenmesi uygun görülmüştür.

Birey Açısından Kayıp ve Yaşamın Organizasyonu

Sensiz ben kimim? İnsan ölenle birlikte bağların bazılarını da kaybettiğinde kim olduğunu, onsuz neler yapabileceğini anlamakta güçlük çekebilir. Dolayısıyla “Giden geride kalandan ne götürdü?” sorusu akla gelmektedir. İnsanın bazen kaybettiği şey hakkında fikir sahibi olmadığı, kelime dağarcığında olmayan ölen ve geride kalanın da yaşıyorken farkında olmadıkları, münhasıran oluşan bağlar/ilişkiselikler bulunmaktadır (Butler,

2018, s. 38). Sevilen birinin kaybından sonra “*Ben kim oldum?*”, “*Benden geriye ne kaldı?*” ve “*Ötekinde kaybettiğim şey nedir?*” gibi bilinmezliğe işaret eden sorular insan zihnini meşgul etmektedir (Butler, 2018, s. 45). Özünde hayatta sağlam bir amaç bulmaya yönelen insan “Neden yaşıyorum?”, “Hayatın çok daha derin bir anlamı olmalı.” ve “Kendimi çok boş hissediyorum.” gibi endişenin neden olduğu sorgulamalar yapmaktadır (Yalom, 2017, s. 35). Sevilen birinin ölümünden sonra ise bu sorgulama ve arayışlar daha çok belirginleşebilmektedir.

Ölüm sonrası psikolojik/duygusal iyileşme genellikle yavaştır ve bazıları için iyileşme asla tamamlanmaz (Thursby, 2006, ss. 7-8). Yakın/sevilen birinin ölümü, geride kalan bireyler üzerinde faklı etkiler bırakmaktadır. Ayrıca sahip olunan farklı savunma mekanizmalarının kullanımı bireye göre farklılık göstermektedir. Kimisi bir an önce hayatın içine dahil olmayı tercih ederken, kimisi yasını yalnız yaşamayı seçebilir. Daha da ötesi yasın ne kadar süreceği ve ne zaman sonlanacağı da belirsizdir ve kişiye bağlıdır.

Yasın psikososyal sonuçları üzerinde sıklıkla durulurken patoloji ve yas arasındaki bağlantıya/ilişkiye dikkat çeken çalışmalar da bulunmaktadır. Parkes (1997), bu durumu nedensel bir ilişkinin kanıtı ile açıklamaktadır. Örneğin sevdiği birini kaybeden birey fiziksel veya zihinsel sağlık sorunları yaşayabilir. Hatta Parkes (1977) “*kırılan kalp sendromu*”na vurgu yaparak yasın ölüme bile sebebiyet verebileceğini açıklamıştır. Yine yasın kardiyovasküler fonksiyonları bozabileceğini öne sürmüştür. Onun buradaki iddiası yas sürecinde ruh sağlığının yanında fiziksel sağlığında bozulması durumudur (Thompson, 2002, s. 156).

Kuşkusuz yas çok yönlü ve işlevli bir durumdur. Ancak Freud’a (1998) göre onun belirleyici işlevi geride kalanların ölüden umut ve anılarını kesmesidir. Bu gerçekleştikten sonra insanın duyduğu keder, pişmanlık ve suçluluklar da azalmaktadır.

İnsanlar arası bağlar gerekli ve önemlidir. Eşlerden birinin ölümüyle bağlantılarda kopmalar olmakta ve derin bir keder onları sarmaktadır. Dul kadın ve erkekler geride kalan yaşamlarında onları gözleyen birinin artık olmamasının (eve ne zaman geldi, ne zaman yattı, ne zaman kalktı vb.) acısını yaşamaktadırlar. Diğer bir deyişle hayatlarına tanıklık eden birinin eksikliğini yaşarlar (Yalom, 2017, s. 50).

Biri kaybedildiğinde neyin yitirildiği her zaman bilinen bir şey değildir. Diğer bir deyişle kayıpta saklı/gizli olan ve bilinmeyen şeyler bulunmaktadır. Yani başkalarıyla bağlantı hatlarını çizen, ilişkileri sürdüren fakat gizemini koruyan şeylerdir bunlar. Başkasına olan bağlılık, kişideki bir parçaya karşılık gelmektedir (Butler, 2018, ss. 37-38). Keder kişinin kendi denetimi dışında olduğu, artık kendisi olmadığı durumu aslında bir tür *yoksullaşmayı* işaret etmektedir. Zira insan kurduğu ilişkilerle kendisinin

ötesine geçmekte, kendisine ait olmayan yaşamlara da müdahil olmaktadır. Dolayısıyla bir anlamda bünyesine/yaşamına katmış olduğu -psikososyal açıdan- şeyleri başka insanda -buna sevdikleri de dahil- kaybetmektedir (Butler, 2018, s. 43). Bu durum birey açısından ağır bir yas durumunu ortaya çıkarabilmektedir.

Bireyler sevilen birini kaybettiklerinde onunla birlikte psikososyal ve fiziksel kayıplar da yaşamaktadır. Örneğin eşlerden birinin ölümü fiziksel olarak onun olmadığı bir durumu ortaya çıkarmaktadır (fiziksel). Ancak buna ek olarak geride kalan, ölen kişinin yaşamındaki rolleri de kaybetmiş olmaktadır. Sevddiği, arkadaşı, sırdaşı, seyahat arkadaşı (psikososyal) gibi kendi hayatındaki rolleri de artık son bulmuştur. Bu bağlamda birincil kayba bağlı olarak ortaya çıkan ikincil kayıplar dikkati çekmektedir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 19). Örneğin eşini kaybeden yaşlı bir birey yalnız yaşamayı öğrenme ve yeni becerileri (yemek yapma, fatura ödeme, alışveriş yapma vb.) geliştirmek durumundadır. Zira ölen kişinin beceri, rol ve sorumluluklarına bağlı olarak ortak ebeveynlik, arkadaşlık, ortak ilgi alanları gibi kayıplar da olmaktadır (Charles-Edwards, 2005, ss. 6-7).

Her bireyin yas tutma deneyimi kendisine özgüdür. Hangi aşamadan sonra neyin geleceği, ne zaman biteceği gibi net ve kesin bir durum söz konusu değildir. Kayıptan sonra geride kalanların;

- ✓ Kayıp gerçekliğini kabul etmesi,
- ✓ Yasın yaşanmasına ve deneyimlenmesine izin vermeleri,
- ✓ Ölen kişinin olmadığı gerçekliğe uyum sağlama ve plan yapma,
- ✓ Başka ilişkilere sahip olmak ve bunlara olanak vermek gibi süreçlerin yaşanması normal yaşama dönme sürecini hızlandırmaktadır (“Mayo Clinic”, 2021).

Ölüm olayı başlı başına geride kalanlar açısından travmatik olabilir. Böyle durumlarda yas tepkisi ve şiddeti de ağır olabilmektedir. Güven sorunu, kaygı, çaresizlik, suçluluk duygularının sağaltılması ve yeni bir yaşamın organizasyonu (Karataş, 2013, s. 262) gerekebilir.

Aile Açısından Kayıp ve Aile Sisteminin Yeniden Organizasyonu

Literatürde ölüm ve yas daha çok bireyler açısından irdelenmiş olsa da aslında bireysel bir fenomenden ziyade daha çok bir aile meselesidir. Ailelerle çalışmak daha karmaşık ve güçtür ancak bütüncül bir yaklaşım aileyle çalışmayı gerektirir. Zira yasın doğasını anlamak için ailede bireysel ve ilişkisel faktörlerin dikkate alınması gereklidir (Breen ve diğerleri, 2018).

Ailede anne, baba, kardeş, büyük anne-baba, sevilen diğer üyelerin kaybı ne anlama gelmektedir? Ölüm olayı o güne değin ailede nasıl bir konu olarak yer edinmiş, ailenin ölüme tepkisi nasıldır? Ailedeki birinin

ölüm hikayesi nasıl aktarılıyor, aile üyelerinin bu hikayedeki rolü nedir? Çevrede veya medyada bir ölüm haber duyulduğunda nasıl tepki veriliyor, ritüel inanç ve kültürel değerler ölüm olayında ne kadar yer edinmektedir? Bu soruların yanıtları ailenin yas sürecini nasıl geçireceği hakkında kısmen bilgi vermektedir.

Ailedeki çocuk ölümleri aileyi uzun süreli ve acı verici bir yolculuğa sevk etmektedir. Özellikle yaşam süresinin 70-80’li yaşları bulduğu günümüzde ebeveynler çocukları o kadar yaşayabilecekken erkenden ayrılmış olmalarının yasını tutmaktadır. Kardeşler açısından da hem kardeş ölümünün ne olduğunu anlama hem de bu olayın ebeveynler üzerindeki etkisini tasavvur etme onları zorlamaktadır (Becvar, 2003, s. 13). Çocukların kaybı kardeşler, ebeveynler kısacası tüm aile üzerinde etkili olmaktadır (Neimeyer ve diğerleri, 2002).

Aile üyelerinden örneğin kardeş kaybı geride kalan kardeşleri birçok yönden etkilemektedir. Örneğin, kardeş kaybı, geride kalan kardeşlerin ölenin hayallerini-hedeflerini gerçekleştirme amacına da yöneltebilir. Diğer bir deyişle ona karşı görevini yerine getirmek için tamamlanmamış ideallerin gerçekleşmesi için geride kalanlar onun kaldığı yerden devam edebilir. Örneğin mühendis olmayı isterken kardeşinin müzisyen olmayı istemesi nedeniyle müziğe yönelme; kardeşi hastalıktan öldü diye doktor olmak isteme gibi. Becvar (2003, s. 14) bu durumu destekler nitelikte kardeşlerin kariyer değişikliğine, aile ile ilişkilerde değişikliğe ve daha sağlıklı olmaya yönelebileceğine dikkat çekmektedir. Ona göre, ebeveynler ise diğer çocuklarının da ölebileceğini düşünerek soylarını devam etme kaygısı taşımaktadır. Bu sebeple de kendi yaslarını da yaşamaya başlamaktadır.

1995’ten 2017’ye kadar çocuk kaybı sonrası ebeveynlerin yası üzerine yapılan bir çalışma ebeveynlerin “komplike yas”, “travmatik yas” ve “ebeveynlerin uzun süreli yas bozuklukları”na odaklanmıştır. 42 çalışmanın incelendiği araştırmada ölüm ne şekilde olursa olsun neredeyse tüm ebeveynlerin uzun süreli ve karmaşık bir yas süreci geçirdikleri ortaya çıkmıştır. Zira önceden var olan güçlü ebeveyn çocuk ilişkisi uzun süreli, şiddetli, özlem dolu yas süreci bireylerin kendilerini sosyal alandan soyutlamasıyla devam etmektedir (Morris, Fletcher ve Goldstein, 2019).

Aile üyelerinden birinin kaybı son derece güç bir durumdur. Zira geride kalanlar açısından aile organizasyonu, aile işleyişi ve ilişkilerinde çeşitli değişiklikler meydana gelmektedir. Yeni yaşama uyum sağlama sorunun yanında yaşam koşulları, iş, oturulan konut, okul, sağlık, ekonomi vb. gibi birçok alanda değişimler görülmektedir (Arıcı-Özcan ve Kaya, 2020, s. 1). Bu noktadan hareketle ölümün sosyal ve aile rollerinde, paylaşılan etkinliklerde bir değişimi beraberinde getirdiği söylenebilir (Waldrop, 2007, s. 198). Hatta ölümle birlikte geride kalanlar açısından kendileri hayatta ol-

duğu müddetçe hayatın tamamen değiştiği söylenebilir (Çakar, 2020). Zira bireyler çalışma hayatında, ev içi ve evle ilgili rollerde, zamanı yönetmede güçlüklerle karşılaşabilmektedir (Bonanno ve Kaltman, 2001). Lehman (1987) eşlerini kaybeden bireylerin 4-7 sonra bile bir şeyleri başkalarıyla birlikte yapmaktan uzak durdukları, bir şeyleri yapabileceklerinden yeterince emin olamadıkları, sorunlarla baş etmede ve ciddi değişiklik gerektiren durumlarda güvensiz davrandıkları ve yaşamlarını genel itibarıyla olumsuz değerlendirme eğiliminde olduklarını belirtmiştir.

Bu bilgiler değerlendirdiğinde ailedeki her bir üyenin kaybı farklı bir yas sürecini ortaya çıkardığı ve sistem olarak aileyi çeşitli yönlerden olumsuz yönde etkilediği bilinmektedir. Bir sistem olarak ailenin her bir üyesi kendine özgü bir bağla bir diğerine bağlıdır. Ayrıca her bireyin her yönüyle biricik olduğu da bilinmektedir ve dolayısıyla tepkileri de kendine özgüdür. Bu durumda bir üyenin ölümüne karşı aile içerisindeki diğer üyeler farklı tepki ve tutumlarda bulunabilirler. Charles-Edwards (2005, s. 8), aile üyesinin ölümüne ilişkin tepkilerin farklı olduğunu, bir birey konuşma ihtiyacı hissederken diğerinin kendi yasıyla bir başına kalmak isteyebileceğini, biri daha duygusal yaklaşırken diğerinin kendine has bir durumla olayı anlamlandırabileceğini belirtmektedir. Ona göre aile içerisindeki yeni ilişki ve tepki boyutunun da ötesinde aile üyesi kendi acısını aile dışından biriyle paylaşmak isteyebilir, ağlamak isteyebilir veyahutt te-selli arayabilir. Bir başka farklılık da bir üyenin diğer üyelerin kendisi gibi tepki vermelerini, onun yaşadığı acıya benzer acı yaşamalarını bekleme konusunda olmaktadır. Böyle bir durumda diğer üyelere öfke, kızgınlık, kırgınlık duyguları yeşerebilmektedir.

Aile açısından birinin ölümü kayıptan daha ötesini ifade etmektedir. Baba öldüğünde aile ekonomik sorunlar yaşayabilir veya aile parçalanabilir, geride kalan çocuklar kurum bakımına alınmak durumunda kalabilir. Benzer şekilde annenin ölümü de aile çözülmesine sebebiyet verebilir. Ya da çocukların anne dışındaki bireyler tarafından bakımı ölümün geride bıraktığı bir aile sorunu haline gelebilir (Stearns, 2007, s. 33).

Örneğin ailenin geçimini sağlayan birey öldüğünde fiziksel (birincil) kayba bağlı olarak ekonomik (ikincil) kayıplar yaşanır ve başkasına bağımlılık durumu da gelişerek psikososyal kayba dönüşebilir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 19). Bazen de birincil kayıplar sonrasında ortaya çıkan ikincil kayıplar çok geç fark edilir, belki de yıllar sonra. Bu yüzden duygusal, ekonomik, zihinsel gereksinimler karşılanamayabilir.

Ancak kaybın ortaya çıkardığı ikincil kayıplar her zaman apaçık ortada olmayabilir. Ölen birinin ardından nelerin kaybedildiği, nelerin değişeceği gibi hususlar çoğu zaman gizemlidir. Kaybedilenin ardından “Ben kimim, onsuz ben neyim?” gibi sorulara ilk etapta verilen yanıtlar açık gibi

görünse de bu durum hiçbir zaman net değildir. Birey kayıp sonrasında kendisinin de kaybolduğunu ve onsuz bir hiç olduğunu düşünebilir. Diğer taraftan ölenle birlikte çevreyle kurulan bazı bağlar da kopmaktadır (Butler, 2004, s. 23).

Toplum, aile ve bireyler sürekli kayıplar yaşayabilmektedir. Aile açısından bir üyenin ölümü, ölüm etrafında şekillenen bir kaosa sebebiyet verebilir. Bazen uzvunu kaybeden bir beden gibi –bu herhangi bir uzuv olacağından- aile de çoğu yönden eksik kalabilir. Dolayısıyla aile sistemi yeniden şekillenmek durumunda kalmaktadır (Kübler-Ross ve Kessler, 2000, s. 134).

Eşini kaybeden yaşlı bireyler arasında yatıştırıcı ilaç ve alkol kullanımının daha çok yaygınlık gösterdiği aktarılmaktadır. Ayrıca kayıptan sonra insanların daha çok hastalığa yakalandıkları da belirtilmektedir. Zira özellikle eş kaybı, çocuk kaybı, kardeş kaybı gibi ölümlerde geride kalanlar kendinden bir parçayı yitirmiş hissetmektedir (Borins, 1995, s. 1207).

İran’da eşini kaybeden 24 dul kadın üzerinde yapılan bir çalışmada, çocuklarını endişelendirmemek ve onları üzmemek için yas davranışlarını sergilemedikleri ve duygularını bastırdıkları ifade edilmiştir. Her ne kadar normal yaşamlarına dönmüş gibi görünseler de daha sonra ölümün üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen üzgün, umutsuzluk, çaresizlik ve depresyon gibi ruh sağlığı problemleri yaşadıkları tespit edilmiştir (Khosravan, Salehi, Ahmadi, Sharif ve Zamani, 2010, s. 209).

Eş kaybı ise ailenin yapısında köklü değişimler ve derin sorunlar ortaya çıkarabilir. Zira eşler yaşamlarının büyük bir kısmını beraber geçirirler ve birlikte büyümektedirler. O nedenle ki ölüm olayı, onları yolun ortasında yakalar gibidir. Bu nedenle de ölüme karşı büyük bir şok vardır ve aslında geride kalan birey de eşini, hayat arkadaşını, yaşam ortağını kaybetmiş olmaktadır ve yalnızlık onlar açısından ezici olmaktadır. Hayatında birlikte karar alan, acısını ve günlük yaşamını paylaşan, ev ve aile sorumluluğunu üstlenen kişi artık hayatında değildir. Ayrıca ekonomik kaygılar gibi birçok konuda keskin etkiler hissedilmektedir. Yeni ilişkilerin başlatılması suçluluk hissine neden olduğundan kaçınılabilmektedir. Diğer taraftan yeni ilişkiler de yaş, cinsiyet, çocuk varlığı/yokluğu gibi durumlarca engellenebilmektedir (Becvar, 2003, s. 16). Örneğin trafik kazası sonucu eşini kaybeden (ani ölüm) 39 bireyle yapılan bir çalışmada depresyon gibi psikiyatrik bozukluklar, sosyal fonksiyon ve psikososyal iyi oluş problemleri ve gelecek kaygısı gibi sorunların görüldüğü ortaya çıkmıştır (Lehman ve diğerleri, 1987). Eşlerini kaybedenlerin yaşı da yasın süresini ve şiddetini etkileyebilmektedir. Zamansız ve beklenmeyen ölümlerin etkilerinin daha uzun sürdüğü bilinmektedir. Bu duruma ek olarak eşini kaybedenler arasında daha genç olanların yas belirtilerini daha şiddetli yaşadıkları or-

taya çıkmıştır (Ball, 1977). Kayıp sonrasında bağlanma figürü konumunda olan eşin kalıcı olarak geride kalanların yaşamından çıkması yoğun bir acıyla birlikte sağlık problemlerine, ümitsizliğe, madde kullanımına, depresyon ve kaygıya, uykusuzluğa, intihar girişimine, suçluluğa ve kendilik saygısının düşmesine neden olabilir (Solmuş, 2011, s. 80).

Çocuklarda Yas

Önceden çocukların nesneleri henüz konumlandıramadıkları için yas tutmadıkları ifade edilmekteydi. Ancak günümüzde 0-3 yaş çocuklarda dahi yas tepkileri tanımlanmış durumdadır. Hatta çocukların yetişkinlere nazaran daha çok zorlandıkları ve özellikle de güven kurma, bağlanma stilleri ve gelişim dönemlerine göre yas tepkileri gösterilir (Bildik, 2013). Çocuklarda yasin nasıl tutulduğu büyük ölçüde onların yaşlarına ve duygusal gelişim dönemlerine bağlıdır. Örneğin ergenlerin kendilerini dünyalarının merkezinde konumlandırmaları onların yas süreçlerine de yansımaktadır (Charles-Edwards, 2005, s. 41). Çocuklar yetişkinlere nispeten duygusal olarak daha güçsüzdürler. Buna karşılık çocukların ayrılma ve ölümler sonrasında yaşadıkları yas güçlükleri genellikle çevreleri tarafından görülmez. O yüzden genellikle davranışları anlaşılmaz, yanlış yorumlanır ve yasları kabul edilmez (Thompson, 2002, s. 112). Bu durum ise duygusal ve psikolojik ihmali beraberinde getirmekte ve yüzleştikleri güç durumu daha da karmaşık hale getirmektedir.

Aile üyesinin bir parçası olarak çocuklar da yaslarını yaşarlar. Bu hususta çocuğa ne olduğu hakkında bilgi vermek, her soruyu sorabilmesine olanak vermek ve bu soruları dürüstçe yanıtlamak, çocuğun yas ve cenaze ritüellerine katılmasına izin vermek, mümkünse geride kalan ebeveynlerle güvenli bir ilişkiyi geliştirmek değilse güvenilir ve dürüst bir ilişkinin başka bireylerle/ yakınlarıyla kurulmasına olanak vermek önemlidir (Bowlby, 1980, s. 276).

Sevilen birinin veya ebeveynin ölümü çocuklar açısından en stresli yaşam olaylarından biridir. Özellikle ebeveyn kaybı ve travmatik ölümler şiddetli ve derin yasa sebebiyet verebilmektedir. Bu tür durumlarda depresyon, travma sonrası stres bozukluğu, kalıcı ve uzun süreli yaslar tetiklenmektedir. Çocuklarda iki semptom (özlem, öfke, güvensizlik vb.) birden ve altı aydan fazla bir süre devam ettiğinde teşhis/tanı konulabilir (Boelen, Spuij ve Lenferink, 2019, s. 71).

Her insan ölüm acısını kendine ait bir yolla yaşar. Ölümün ardından yaşanması gereken bazı duygular ise uygun zamanı bekler ve insan hazır olduğunda o duyguyu yaşar. Özellikle çocuk ve ergenlerde ebeveynlerin kaybı ilk etapta çok üzücü gelmeyebilir. Ancak ilerleyen dönemlerde ebeveyn ölüm deneyimi yaşamış olmanın acısını ölümün ne olduğunu idrak ettiklerinde yaşamaktadırlar. İnsanın geçmiş deneyimlerinden bağımsız yaşaması ve kopması mümkün değildir. Bu anlamda geçmişteki üzücü

olay/ölüm insanlar hazır olduklarında onları yakalar. Bu durum bazen kendini başka bir olayın içinde de gösterebilmektedir. Örneğin çok sonradan sevilen bir başkası da kaybedildiğinde önceki kaybın kederi de yeni kaybın üzüntüsüyle birleşebilmektedir (Kübler-Ross ve Kessler, 2000, s. 126).

Ebeveynlerden birinin ölümü çocukların karşılaşılabileceği en stresli olaylardan biridir. Bu durum yas yaşayan çocukların yaklaşık %61'inin intihar etmeyi düşünmesinden de anlaşılabilir. Söz konusu kaybı yaşayan çocuklarda gelişimsel bozukluklar, psikiyatrik bozukluklar ve çeşitli fiziksel rahatsızlıklar görülebilmektedir. Bununla birlikte bu süreçteki kayıp gelecekteki psikiyatrik bozuklukların altında yatan temel sorunlardan biri de olabilmektedir (Borins, 1995, s. 1210).

Ebeveynlerini kaybeden çocuklarda birçok değişim ortaya çıkabilmektedir. Örneğin babasını kaybeden beş yaşındaki bir kızın o andan itibaren oyun oynamayı bıraktığı, çok değiştiği ve önceden ilgi gösterdiği şeylere artık ilgi duymadığı; bir diğer kız çocuğunun ise babasının ölümünden sonra içine kapandığı, insanları artık sevmediği ve annesini de aynı şekilde ona zarar verecek diye annesinden uzaklaştığı belirtilmiştir (Pearlman ve diğerleri, 2014, s. 8).

Sağlıklı bir yas süreci için çocukların da tıpkı yetişkinler gibi zamana, mekana, ritüele, onaylamaya ve ölenle ilişkiyi koparmadan kaybını deneyimlemeye ihtiyacı olduğu vurgulanmaktadır (Granek, 2013, s. 278). Bowlby'e göre (1980) bu gereksinimler karşılanmazsa patolojik yas ortaya çıkabilir. Zira ona göre insanlar yas sürecinde zamana, bilgiye ve güvenli bir bağa ihtiyaç duyarlar.

Çocukların ölümle ilgili ritüellere katılmalarının yararlı olduğu belirtilmektedir. ölenle ilişkilerini tanımlamak ve öldüklerini kabul etmek açısından ritüeller önemli bir işlev görmektedir. Bu süre zarfında kendileri dışında başka insanların da ölümlerine değer verdiğini görmek onlara iyi gelmektedir. Tabuta çiçek bırakmak, onlar için not bırakmak, çizim yapmak gibi eylemler ölümü somutlaştırmaya yardımcı olmaktadır (Charles-Edwards, 2005, s. 46). Bu kabule rağmen çocukların öleninden ve ilgili ritüellerden uzaklaştırıldığı ve kendilerine neredeyse yasaklandığı bir süreç işlemektedir.

Çocuklarda yas genellikle aralıklarla yaşanmaktadır ve eğer ölen ebeveyn ile güvensiz bir bağ kurulmuş ise genellikle yasin yaşanması engellenmektedir. Ayrıca yas tepkilerinde cinsiyete göre farklılık olduğu ve erkeklerin kızlara nazaran daha saldırgan oldukları belirtilmektedir (Parkes, 1988, s. 370).

Çocuklarda sağlıklı bir yas süreci için dört psikolojik görevin tamamlanması gerektiği belirtilmektedir: anlama, yas tutma, anma ve devam

etme (Thompson, 2002, s. 120). Çocuklarda yası çalışan profesyoneller sözel gelişim henüz yeterince gelişemediğinden çizimlerden yararlanabilir, onların yaslarını kolaylaştıracak film ve masallardan yararlanılabilir (Borins, 1995, s. 1210; Peterson, Nitsch ve Higgins, 1994).

Çocuklarda yasin yanında ebeveynlerin çocuk ölümü ile yaşadıkları yas da karmaşık ve güç bir yası ortaya çıkarmaktadır. Hatta genel olarak çocuk ölümü sonrasında tutulan yasin en ağır geçen yas türü olduğu, uzun zaman aldığı ve stres ve depresyonu beraberinde getirdiği (Shear, 2012, s. 120) ifade edilmektedir. Çocuk ölümlerinin aile üyelerini, ebeveynleri nasıl etkilediği üzerine yapılan bazı çalışmalarda ebeveynlerin duygularını “açık yara” benzetmesiyle tanımladıkları görülmüştür (Abbott, 2009).

Çocuk ölümleri bir anlamda eşler arası ilişkilere de yansımaktadır. Çocuklarını yitiren ebeveynlerle yapılan çalışmalarda bazı ebeveynler ölümün ilişkilerine negatif yönde yansıdığı bazılarında ise daha çok yakınlaşmalarını sağladığı belirtilmiştir. Pearlman ve arkadaşlarının (2014) çalışmalarında ise çocuklarını kaybeden evli çiftlerin daha çok boşanma eğiliminde oldukları belirtilmiştir. Bir kısmı da evlerini değiştirerek acı verici yasin kaynağı niteliğindeki evlerinden uzaklaşmak istemektedir (s. 8).

SONUÇ

Genel itibariyle aile açısından bir üyenin ölümü değerlendirildiğinde, aile sisteminin derin bir yara ve ciddi bir hasar aldığı görülmektedir. Ailenin böyle bir durumda yeniden organize olmaya gereksinimi vardır. Ancak aile dinamiklerinin yeniden harekete geçebilmesi ve kayıp sonrası ortaya çıkan sorunların çözülmesi için ailede belli bir enerjinin bulunması gerekir. Aile her zaman gerekli olan bu enerjiye ve sorunları çözmek için yeterli kaynağa, desteğe sahip olamayabilir (Harris ve Winokuer, 2021, ss. 12).

Bu derleme çalışmasının vardığı sonuçlar aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

- Bireyler sevdiği/yakın birini kaybettiğinde kendi yaşamını ve varoluşunu yeniden sorgulayabilmektedir.
- Yas, hem yaşanma biçimi açısından çok öznel hem de bireyin yas sonrası psikolojik, sosyal, bilişsel ve davranışsal açıdan gösterdiği tepkiler bakımından da son derece kişisel olmaktadır. Dolayısıyla yas, süresi ve ortaya çıkardığı sonuçlar bakımından, başı belli ama sonu belirsiz olan bir yolculuğa karşılık gelmektedir.
- Sevilen biri yitirildiğinde ölenle birlikte neyin kaybedildiği her zaman açık ve net değildir. Zira kayıptan sonra birçok şey bireyin denetimi dışına çıkabilmektedir. Diğer bir deyişle bireyler yaşam kontrollerini kaybedebilmektedir.

- Ölenin yaşıyorken üstlendiği rol ve sorumluluklar, ölüm olayı sonrasında geride kalanlar açısından yeni rol ve sorumluluklar almayı gerektirebilmektedir.
- Ölümün travmatik bir durumu ortaya çıkardığı durumlarda yas patolojik bir hale gelmekte ve dolayısıyla yaşamın organizasyonu zorlaşabilmektedir.
- Her ne kadar yas, daha çok bireysel olarak değerlendirilse de bir yönüyle her kaybın sistem olarak aileye yansıdığı görülmektedir.
- Ailede görülen kayıplar ailedeki her bir üyeyi (eş, çocuk, kardeş vb.) farklı açılardan etkilemektedir. Dolayısıyla ailede yaşanan kayıplar aile sistemini ve yaşantısını derinden etkilemekte ve aile yapısını ciddi ölçüde değiştirebilmektedir. Bu bakımdan ailenin yaşanan kayıplardan ötürü farklı açılardan etkilendiği anlaşılmaktadır.
- Yakın bir geçmişe kadar çocukların kayıplardan etkilendiği kabul edilen bir durum değildi ve çocukların kayıp sonrası yas tepkileri görmezden gelinmekteydi. Ancak günümüzde çocukların (özellikle ebeveyn kaybı sonrası) da öznel bir şekilde yaslarını yaşadıkları, stresli süreçler geçirdikleri, kayıplardan ciddi yara aldıkları kabul edilmektedir.
- Yine çocukların bilişsel, davranışsal, fiziksel ve duygusal açıdan semptomlar gösterdikleri, yaslarını sağlıklı yaşayabilmeleri için ritüellere katılmaları ve yas görevlerini yerine getirmeleri gerektiği anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- Abbott, D. A. (2009). Violent Death: A qualitative study of israeli and palestinian families. *Journal of Loss and Trauma*, 14(2), 117–128. doi:10.1080/15325020802540462
- Arıcı-Özcan, N. ve Kaya, M. (2020). *Travmatik Yas ve Aile Dayanıklılığı* (3. bs.). Ankara: Pegem Akademi.
- Ball, J. F. (1977). Widow's Grief: The Impact of Age and Mode of Death. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 7(4), 307–333. doi:10.2190/WEFF-N0HD-0CQ5-18TY
- Becvar, D. S. (2003). *In the Presence of Grief: Helping Family Members Resolve Death, Dying, and Bereavement Issues*. New York: Guilford Press.
- Bekidian, S. A. (2008). The death of mourning: From victorian crepe to the little black dress. *Omega: Journal of Death and Dying*, 57(1), 35–52. doi:10.2190/OM.57.1.c
- Bildik, T. (2013). Ölüm, kayıp, yas ve patolojik yas. *Ege Tıp Dergisi*, 52(4), 223–229. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/350613> adresinden erişildi.
- Boelen, P. A., Spuij, M. ve Lenferink, L. I. M. (2019). Comparison of DSM-5 criteria for persistent complex bereavement disorder and ICD-11 criteria for prolonged grief disorder in help-seeking bereaved children. *Journal of Affective Disorders*, 250, 71–78. doi:10.1016/j.jad.2019.02.046
- Bonanno, G. A. ve Kaltman, S. (2001). The varieties of grief experience. *Clinical Psychology Review*, 21(5), 705–734. doi:10.1016/S0272-7358(00)00062-3
- Borins, M. (1995). Grief counseling. *Canadian Family Physician*, 41(July), 1207–1211. doi:10.1007/978-3-030-39903-0_862
- Bowlby, J. (1980). *Attachment and loss: Loss, sadness and depression (Vol. 3)*. New York: Basic Books.
- Breen, L. J., Szytli, R., Gilbert, K. R., Macpherson, C., Murphy, I., Nadeau, J. W., ... International Work Group on Death, Dying, and B. (2018). Invitation to grief in the family context. *Death Studies*, 43(3), 173–182. doi:10.1080/07481187.2018.1442375
- Butler, J. (2004). *Precarious Life: The Power of Mourning and Violence*. New York: Verso. doi:10.1177/174387210500100312
- Butler, J. (2018). *Kırılğan Hayat: Yasın ve Şiddetin Gücü* (Çev.: Başak Ertür) (3. bs.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Çakar, F. S. (2020). The Role of Social Support in the Relationship Between Adolescents' Level of Loss and Grief and Well-Being. *International Education Studies*, 13(12), 27. doi:10.5539/ies.v13n12p27
- Charles-Edwards, D. (2005). *Handling Death and Bereavement at Work. Handling Death and Bereavement at Work*. London: Routledge.

doi:10.4324/9780203309346

- Freud, S. (1998). *Totem ve Tabu* (Çev.: Akın Kanat). Cumhuriyet Dünya Klasikleri.
- Ghaffari-Nejad, A., Ahmadi-Mousavi, M., Gandomkar, M. ve Reihani-Kermani, H. (2007). *The Prevalence of Complicated Grief among Bam Earthquake Survivors in Iran. Archives of Iranian Medicine* (C. 10). ARCHIVES OF IRANIAN MEDICINE. www.SID.ir adresinden erişildi.
- Granek, L. (2013). Disciplinary Wounds: Has Grief Become the Identified Patient for a Field Gone Awry? *Journal of Loss and Trauma*, 18(3), 275–288. doi: 10.1080/15325024.2012.688708
- Harris, D. L. ve Winokuer, H. R. (2021). *Principles and Practice of Grief Counseling* (3. bs.). Springer Publishing Company. https://books.google.com.tr/books?hl=tr&lr=&id=eXKIDwAAQBAJ&oi=fnd&pg=PP1&dq=grief+-counseling++in+england&ots=HuFLKhcZXt&sig=tM_Tqf-Is0eH-jUjKPrWESpQliDo&redir_esc=y#v=onepage&q=grief+counseling+in+england&f=false adresinden erişildi.
- Karataş, Z. (2013). İntihar sonucu ebeveyn kaybı yaşayan çocuğa yönelik sosyal hizmet müdahalesi. *Toplum ve Sosyal Hizmet*, 24(2), 253–268.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi* (Çev.: Tuğçe Kılınç). (G. Salman, Ed.). Ankara: Phoenix yayınevi.
- Keser, E. (2019). *Kayıp Yaşamış Yetişkinlerde Uzamış Yas Belirtilerinin Süregiden Bağlar, Süregiden Bağlara İlişkin Bilişler ve Anlamı Yeniden Yapılandırma Çerçevesinde*. <http://www.openaccess.hacettepe.edu.tr:8080/xmlui/handle/11655/12034> adresinden erişildi.
- Khosravan, S., Salehi, S., Ahmadi, F., Sharif, F. ve Zamani, A. (2010). Experiences of widows with children: A qualitative study about spousal death in Iran. *Nursing and Health Sciences*, 12(2), 205–211. doi:10.1111/j.1442-2018.2010.00522.x
- Kübler-Ross, E. ve Kessler, D. (2000). *Life Lessons: Two Experts on Death and Dying Teach Us About the Mysteries of Life and Living*. New York: Scribner.
- Lehman, D. R., Wortman, C. ve Williams, A. F. (1987). Long-term effects of losing a child in a motor vehicle crash. *Article in Journal of Personality and Social Psychology*, 52(1), 218–231. doi:10.1037/0022-3514.52.1.218
- Mayo Clinic-Complicated Grief, Symptoms and Causes. (2021). 23 Mart 2021 tarihinde <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/complicated-grief/symptoms-causes/syc-20360374> adresinden erişildi.
- Morris, S., Fletcher, K. ve Goldstein, R. (2019). The Grief of Parents After the Death of a Young Child. *Journal of Clinical Psychology in Medical Settings*, 26(3), 321–338. doi:10.1007/s10880-018-9590-7
- Neimeyer, R.A., Prigerson, H. G. ve Davies, B. (2002). Mourning and Meaning. *American Behavioral Scientist*, 46(2), 235–251. doi:10.1177/000276402236676

- Ökten, K. H. (2016). *Ölüm Kitabı: Ölüm Düşüncesinin Temel Metinleri* (2. bs.). İstanbul: Agora Kitaplığı.
- Park, C. L. ve Halifax, R. J. (2011). Religion and Spirituality in Adjusting to Bereavement: Grief as burden, grief as gift. *Grief and bereavement in contemporary society: Bridging research and practice*, 355–363.
- Parkes, C. M. (1988). Research: Bereavement. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 18(4), 365–377. doi:10.2190/1h2q-lvyd-uwxl-fmde
- Pearlman, L. A., Wortman, C. B., Feuer, C. A., Farber, C. H. ve Rando, T. A. (2014). *Treating traumatic bereavement: A practitioner's guide. Treating traumatic bereavement: A practitioner's guide*. New York: The Guilford Press. <http://ovidsp.ovid.com/ovidweb.cgi?T=JS&PAGE=reference&D=psyc11&NEWS=N&AN=2014-03986-000> adresinden erişildi.
- Peterson, L. W., Nitsch, M. J. ve Higgins, P. (1994). A Therapeutic Program for Bereaved Children. *Archives of Family Medicine*, 3(1), 76–82. doi:10.1001/archfami.1994.01850140088019
- Reed, M. D. (1998). Predicting grief symptomatology among the suddenly bereaved. *Suicide & life-threatening behavior*, 28(3), 285–301. doi:10.1111/j.1943-278X.1998.tb00858.x
- Rubin, S. S. ve Yasien-Esmael, H. (2004). Loss and Bereavement among Israel's Muslims: Acceptance of God's Will, Grief, and the Relationship to the Deceased. *OMEGA*, 49(2), 149–162.
- Rynearson, E. K., Schut, H. ve Stroebe, M. (2013). *Complicated Grief*. (M. Stroebe, H. Schut ve J. van den Bout, Ed.) *Complicated Grief: Scientific Foundations for Health Care Professionals*. Routledge. doi:10.4324/9780203105115
- Shear, M. K. (2012). Grief and Mourning Gone Awry: Pathway and Course of Complicated Grief. *Dialogues Clin Neurosci*, 14(2), 119–128.
- Solmuş, T. (2011). *Çift, evlilik ve aile terapisi*. İstanbul: Doruk Yayınları.
- Stearns, P. N. (2007). *Revolutions in sorrow*. Taylor & Francis Group.
- Thompson, N. (2002). *Loss and grief: A Guide for Human Services Practitioners*. (N. Thompson, Ed.) (2. bs.). New York: Palgrave. doi:10.4324/9780429475528-7
- Thursby, J. S. (2006). *Funeral Festivals in America: Rituals for the Living. Journal of Chemical Information and Modeling*. Kentucky: The University Press of Kentucky.
- Volkan, V. D. ve Zintl, E. (2020). *Kayıptan Sonra Yaşam: Komplike Yas ve Tedavi*. (S. Yağcı, Ed.) (5. bs.). Ankara: Pusula Yayınevi.
- Waldrop, D. P. (2007). Caregiver Grief in Terminal Illness and Bereavement: A Mixed-Methods Study. *Health & Social Work*, 32(3). <https://academic.oup.com/hsw/article/32/3/197/726252> adresinden erişildi.
- Yalom, İ. (2017). *Din ve Psikiyatri* (1. bs.). İstanbul: Pegasus Yayınları.

“

Bölüm 2

**ANTİK ÇAĞ DÖNEMİNDEN İSLAMIN
ALTIN ÇAĞINA BİLİMSEL DÜŞÜNCE
GELENEĞİNİN BİLİM, KÜLTÜR VE
İKTİDAR BAĞLAMINDA İNCELENMESİ**

Cahit AYTEKİN¹

”

¹ Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Matematik ve Fen Bilimleri Eğitimi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, caytekin1@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4746-223X>

İnsanlık tarihi boyunca bilimsel düşünce paradigmalarında aşamalı değişimler yaşanmıştır. Bu çalışmada bilimsel düşünce geleneğinin tarihsel olarak değişim aşamalarının bilim ve teknikteki gelişmeleri, iktidarları ve savaşları nasıl şekillendirdiğine yönelik bazı sorulara cevap aranmaya çalışılacaktır. Bilim tarihindeki gelişmeler antik çağ dönemi medeniyetleri, orta çağ dönemi medeniyetleri, İslam'ın altın çağı dönemi, Rönesans, Rönesans sonrası aydınlanma dönemi, modern bilim anlayışı dönemi ve çağdaş bilim anlayışı dönemi olarak yedi bölümde ele alınabilir. Bu çalışmada antik çağdan İslam'ın altın çağı olarak isimlendirilen döneme kadar ortaya çıkan belli başlı gelişmeler ve bilim yapma geleneklerindeki değişimler incelenmiştir. Bu değişimlerin bilimsel, teknik alanındaki yansımaları ile iktidarlar ve savaşlar üzerindeki muhtemel etkileri, yakın dönem bilimsel gelişmelerle birlikte yorumlanmıştır.

Antik çağ dönemini milattan önce üç bin yıl öncesinden milattan sonra dördüncü yüzyıla kadar uzanan eski uygarlıklar dönemi olarak sınıflandırabiliriz. Bu dönemdeki dünya uygarlıkları genel olarak şu başlıklar altında ele alınmaktadır (Yıldırım, 2003);

- Mısır ve Mezopotamya Dönemi (M.Ö. 3000 – M.Ö. 1000)
- Eski Çin ve Hindistan Dönemi (M.Ö. 2500 – M.Ö. 500)
- Antik Yunan Düşünürleri Dönemi
- Eski Yunan Dönemi (M.Ö. 1000 – M.Ö. 300)
- Büyük İskender Sonrası Helenistik Dönem (M.Ö. 300 – M.Ö. 30)
- Roma İmparatorluğu Dönemi (M.Ö. 30 – M.S. 400)

Antik Çağ Döneminde Mısır ve Mezopotamya Biliminin Özellikleri

Antik çağ döneminde Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Mezopotamya ile Mısır'daki Nil nehri etrafında büyük insan toplulukları yaşamıştır. Bu dönemdeki bilimsel gelişmeler doğrudan günlük hayatta işe yarayan teknolojilerin gelişimi amacını taşımaktadır. Bu teknolojik gelişmeler demir, bakır ve sonrasında bronz gibi doğrudan hayvancılık ve tarımda insan gücüne katkı sağlayacak olan araçların geliştirilmesi olarak belirtilebilir (Mosley ve Lynch, 2012). Antik çağın en önemli gelişmelerinden biri Sümerlerin yazıyı geliştirip etkili şekilde kullanmaya başlamalarıdır. Sümerler yazı ile geliştirmiş oldukları bütün bilgileri kayıt altına alıp, bilim ve teknik başta olmak üzere birçok alanda önemli ilerlemeler kaydetmişlerdir. Sümer ve Babil döneminde ticarette, yönetimde ve planlama aşamalarında altmış tabanlı bir sayı sistemi kullanılmıştır. İnşaatlarda, arazi paylaşımlarında dik açılarının gerekli olması nedeniyle Pisagor üçgenleri kullanılmıştır. Sayı sisteminin ve

geometrik bağıntılarının doğrudan toplumsal yaşamda alan, hacim, konum, vergi toplama hesaplarında kullanılmış olması, büyük insan toplulukları arasındaki iş bölümünün planlanma çalışmalarına işaret etmektedir (Ifrah, 2012). En önemli geçim kaynaklarının tarım ve hayvancılık faaliyetleri olması, mevsimlerin tahmin edilmesi, ayların ve yılların belli bir düzen içinde kayıt edilerek bir önceki tecrübelerin sonraki yıllara aktarılmasını gerekli kılmıştır. Bu nedenlerle Antik dönem Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarında astronomi çalışmalarına önem verildiği söylenebilir. Bu gözlemler sonucunda gece yıldızların, gündüzleri ise güneşin çizmiş olduğu rotanın üç yüz altmış günde bir tekrar ettiği, bu tekrarlı döngülerin yaşanılan bölgenin hava durumlarına göre gruplanabileceği fark edilmiştir. Bu dönemdeki astronomi çalışmaları incelendiğinde Merkür, Venüs, Mars, Jüpiter ve Satürn gezegenlerinin bilindiği görülmektedir. Bununla birlikte güneşin takip ettiği rota olan Zodyak eğrisi üzerindeki takımyıldızları sürekli olarak izlenmiştir. Bu takımyıldızları bazı kaynaklarda on iki bazı kaynaklarda ise on üç gruba ayrılmıştır. Bu takımyıldızlarının her ay birbirini takip ederek yer değiştirmeleri, takvim hesaplamalarında kullanılmıştır. Gökcisimlerinin döngüsel hareketleri o kadar detaylı olarak incelenmiş olacak ki bir yılın uzunluğu, ayın uzunluğu ve bir haftanın yedi gün olarak kabul edilmesi durumları günümüzle hemen hemen aynı olarak belirlenmiştir.

Antik dönemdeki iktidarların bilimsel bilgiye bakışları incelendiğinde toplumsal düzeni koruma, geliştirme, planlama ve diğer toplumlara üstünlük kurma amaçladıkları söylenebilir. Örneğin bronzdan yapılan bir tarım aletinin salt demire göre daha kullanışlı olması, vergi toplama işlerinde sayı sistemlerinin ve hesaplama algoritmalarının önemi, arazi ve bina yapımlarında uzunluk, alan ve hacim hesaplama ile bazı geometrik prensiplerin gerekliliği, tarım ve hayvancılığın yılın değişen hava şartlarına uygun olarak daha verimli şekilde planlanması gerekliliğinden doğan takvim oluşturma ihtiyacı, toplumdaki iş paylaşımının planlanması, kuralların ve prensiplerin yönetim sınıfınca belirlenmesi, yaygınlaştırılması ve takip edilmesi amacıyla yazının kullanılması teknik gelişmelerin toplumsal düzeni sağlama, sürdürme ve geliştirme amacı taşıdığını göstermektedir.

Antik Çağ Döneminde Çin Biliminin Özellikleri

Antik Çağ döneminde Mezopotamya ve Mısır medeniyetleriyle karşılaştırıldığında Çinlilerin aritmetikte daha ileri bir düzeyde oldukları görülmektedir. Bu durum o dönem Çin toplumunda hesaplama gerekliliğinin daha önde olduğu ihtimalini güçlendirmektedir. Tarihsel metinlere bakıldığında Çinlilerin onluk sayı sistemini kullandıklarını, dört işlem yapmak için abaküs gibi araçlar geliştirdiklerini, takvim yapmak için detaylı astronomik gözlemler ve geometrik prensipler üzerine çalışmalar yaptıklarını göstermektedir (Ifrah, 2012). Hintlilerin sayı sistemlerine sıfır rakamını da

ekleyerek hesaplama yaptıkları bilinmektedir. Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinde takvim oluşturmada daha çok güneş ve ayın döngüsel hareketleri gözlenirken, Çin’de takım yıldızlarının dönüşleri ve birbirine göre konumlarının gözlemlendiği, bu nedenle daha hassas bir takvime ulaşıldıkları bilinmektedir. Daha detaylı ve hassas bir takvim kullanmış olmaları Çinlilere yılın her gününe ait üretim, vergi ve askeri alandaki planlamaların daha detaylı yapılması olanağı da vermiştir. Çin kayıtlarına göre milattan önce 1054 yılında ilk süpernova gözlemi, milattan önce 1361 yılında ilk ay tutulması kaydı, milattan önce 240 yılında ilk kuyruklu yıldız gözlemi, milattan önce 100 yılında ise ilk güneş lekeleri gözlemi yapılmıştır. Toplumsal hayatın kurallarını yönetsel açıdan planlama, uygulama, kontrol etme ve yaygınlaştırmak için ise kâğıt kullanımı hayati bir öneme sahip olmuştur. İlk kâğıdın milattan önce 100’lü yıllarda Çin’de kullanıldığı tahmin edilmektedir. Bu tarihlerde ateşin farklı maddelerle nasıl tepki verdiği-ne ilişkin denemelerin bir sonucu olarak barut’un kullanımı da ortaya çıkmıştır. Barut kullanım tekniğinin yüzyıllar içerisinde gelişmesi ilerleyen aşamalarda dünyadaki iktidar ve savaşların ana belirleyici etkeni olarak karşımıza çıkmıştır (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2001).

Antik Çağ Döneminde Hint Biliminin Özellikleri

Antik Çağ dönemi Hint metinleri incelendiğinde, Çin’deki bilimsel çalışmalara benzer gelişmeler olduğu söylenebilir. Pisagor’dan çok önceleri Pisagor bağıntısı olarak bilinen geometrik prensiplerin bulunduğu eski Hint metinlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Sayıların ve geometrinin günlük hayat problemlerinde doğrudan kullanılması zaman zaman iki ve üçüncü dereceden denklemlerin çözümünü de gerekli kılmıştır. Hintliler gök cisimlerinin döngüsel hareketlerini dünya merkezli olarak açıklamaya çalışmışlardır. Bununla birlikte Dünya, Merkür, Venüs, Mars, Jupiter ve Satürn’ün hareketlerinin incelendiği görülmektedir. Diğer toplumlardan farklı olarak Hintli bilim adamı Aryabhata’nın dünyanın da kendi etrafından döndüğünden bahsetmesi titiz astronomi gözlemlerinin yapıldığı ve gözlem sonuçlarından çıkarımlar yapılmaya çalışıldığını göstermektedir. Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hindistan’da yapılan bilimsel çalışmalar Antik Yunan döneminde yetişen bilim adamlarını ve düşüncülerini etkilemiştir.

Antik dönemde bilimin, toplumun hayatını devam ettirmesi için planlama yapma, tarım ve hayvancılık alanında üretimi destekleme, yapılaşma, ticaret gibi alanlarda pratik bilgi üretimi odaklı olduğu söylenebilir. Antik Yunan öncesi medeniyetlerde teorik nitelikte sorular sorulmamış, doğal gözlemleri açıklamak için genellemeler ortaya atılmamıştır. Doğanın yapısı ve işleyişi hakkında muhtemel teoriler üretilmemiştir (Burton, 2017). Teknik alandaki gelişmeler insanoğlunun kendi ihtiyaçları doğrultusunda doğa yasalarını kullanarak alet üretmesi ve böylece kendi yaşamını garanti etmesini

temsil etmektedir. Astronomi gözlemleri de dahil olmak üzere bilimsel çalışmalarda evreni anlama çabasına girilmemiştir. Mezopotamya, Mısır, Çin ve Hint medeniyetlerinde her alanda çok sistematik gözlemler yapılmasına rağmen, bilimsel düşünce geleneği anlamında yöntem geliştirme ve genelleme sistematığına ulaşılmamıştır. Doğal süreçlerdeki gözlemlerin sadece teknik alanda sınırlı kalması, insanların düşünce dünyalarında bir etkiye sebep olmaması durumu belki de insanların daha başka baskın düşünsel akımların tesiri altında kalmış olmaları nedeniyle olabilir. Bu düşünce akımlarından birisi de uzak doğu toplumlarının beden disiplininin yanında zihin disiplini de şart koşan düşünsel, felsefi ve dinsel prensipler olabilir.

Antik Çağ Döneminde Yunan Biliminin Özellikleri

Sistematik gözlemler sonucunda elde edilen bilgilerin insanoğlunun pratik işlerinde doğrudan kullanılmasının yanında, bu gözlemlere yönelik bir teori geliştirme, geliştirilmiş açıklamalar yapma durumu ilk olarak Antik Yunan döneminde görülmüştür. Bu dönemdeki düşünürler günlük problemlere çözüm aramanın yanında, bilimsel olguların arkasında yatan gerçekliklere yönelik varsayımlar üretmeye çalışmışlardır. Genelleme yapma kaygısı birçok antik Yunan filozofunu doğa felsefesi yapmaya yöneltmiştir. Antik Yunan dönemi filozoflarının doğa felsefesi yapmaktaki amaçları doğayı denetim altına almak değil, doğayı anlamaya çalışmak olarak ifade edilebilir. Gözlemlerine ters düşse de doğal olayların nedenlerine ilişkin görüşler üretmek ve bunları tartışmak bu dönemin en önemli özelliklerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Antik Yunan döneminde, gözlemlenen doğa yasalarına ilişkin ilk akılcı sorgulama Thales ile başlamıştır. Thales, batı toplumlarının gelişimine akılcılık eksenli yön veren bilginlerden ilki olarak kabul edilmektedir. İtalyan ressam Raffaello Sanzio tarafından 1509-1511 yılları arasında yapılmış ünlü Atina okulu eserinin en ortasında bu nedenle Thales resmedilmiştir. Türkiye'mizin Aydın kıyılarında yaşamış olan Thales, filozof matematikçi ve bilim adamıdır. Thales'in en önemli özelliği doğal olayları açıklamak için mitolojik hikayelere, akıldışı efsanevi olaylara başvurma gerekliliği hissetmemesidir. Mitolojiyi kabul etmemesi, evrende olan olayların hepsinin arka planında doğal yasaların olması gerekliliğini savunması ile modern bilimin kurucularından biri olarak kabul edilmiştir. Evreni anlamak için evrenin yapıtaşı olan maddeyi anlamak gerektiğine ilişkin fikirleri sonraları materyalizmi savunanlar tarafından, materyalist felsefeyi desteklemek için kullanılmıştır. Thales ateş, su, hava toprak elementlerinden bahsederek, evrenin yapıtaşının su olduğunu, suyun herşeyin özü olduğunu öne sürmüştür. Thales'in izleyenlerden Anaksimender ise evrenin yapıtaşının sınırsız, değişmeyen ve görünmeyen bir nesne olan hava olduğunu öne sürmüştür. Doğanın yasalarının maddenin anlaşılmasına bağlı olduğunu savunan Thales'e karşı, evrenin duyu organlarımızla algılayabildiğimiz madde yerine akılla anlaşılabilceğini iddia edenler rasyonalist felsefeyi

geliştirmişlerdir. Bu felsefenin ilk örnekleri kısmen Pisagor ve onun takipçilerinde görülebilir. Onlar evreni anlamının matematiksel yasalarla mümkün olduğunu öne sürmüşlerdir. Bu görüşlerini “*evrenin yapıtaşları sayılardır*” şeklinde özetlemişlerdir. Pisagor ve onun takipçilerinin hava, su, ateş, toprak gibi dört elementin yerine sayıları temel almaları, matematiksel sezginin evreni anlamada temel araç olduğunu savunmalarından ileri gelmiştir. Pisagor okulunun zaman içinde büyümesi, okulun mezunlarının o dönemki yöneten sınıf içinde kendilerine yer bulmaları, Pisagor’un zamanla içinde bulunduğu toplumda iktidar paydaşı olarak güç kazanmasına yol açmıştır. Pisagor’un kurmuş olduğu grubun akılcılıkla bağdaşmayan mistik olarak tanımlanabilecek özellikleri de bulunmaktadır. Bu dönemin önemli bilim adamlarından biri olan Heraklites ise, evrenin büyük değişimler barındırdığını öne sürmüş, bu kadar çok değişen bir ortamda dünyayı gerçek anlamda incelemeye olanak bulunmadığını vurgulamıştır. Benzer zamanlarda yaşamış olan Hipokrat, tıp biliminin kurucusu olarak kabul edilmektedir. Kendisinin en belirgin özelliği diğer çağdaşları gibi tıpta batıl inançları ve sihirli tedavi yöntemlerini kullanmak yerine akılcı tedavi yöntemleri geliştirmeye yönelmesidir (Mosley ve Lynch, 2012).

Antik Yunan Döneminde İnsan ve Topluma Yöneliş

Doğa ile ilgili ortaya atılan birçok fikir antik dönemde yerini insan ve toplumla ilgili düşüncelere bırakmıştır. Antik Yunan filozofu olan Sokrates, kendi üretmiş olduğu mantıksal sorgulama yöntemini kullanılarak içinde bulunduğu Atina toplumunu akıl ve mantık ilkelerini esas alarak sorgulama yapmaya zorlamıştır. Yapmış olduğu sorgulamalar gençleri Antik Yunan’ın çok tanrılı dininden uzaklaştırdığı gerekçesiyle yönetim organı tarafından tehlikeli bulunmuştur. Aslında Sokrates’in yapmış olduğu şey sadece sorgulama yöntemini sosyal, kültürel yani insana ait olan değerler dünyasına uygulayıp, akıl dışı kabullerin sonunun çelişkiye gittiğini göstermeye çalışmak olmuştur. Sokrates o dönemin Atina senatosunda, senatörler tarafından yargılanarak sonrasında idam edilmiştir. Sokrates’in idamı akılcılık prensiplerinin toplumsal alanda uygulama gayretinin başarısızlıkla sonuçlandığı trajik bir olay olmuştur. Atina senatosunun o dönemki yapısının, yönetici sınıf, din adamları, asker kökenli devlet adamları ve büyük toprak sahiplerinden oluşması, akılcılığı savunanların toplumun diğer güçleri tarafından saf dışı edilmesini temsil etmektedir. Sokrates’in insan ve toplumun yapısına ait sorgulamalarından etkilenen, onun yargılanma ve idam sürecini büyük bir üzüntüyle takip eden öğrencisi Platon bu süreçlerden bazı önemli dersler çıkarmıştır. Öncelikle Sokrates’in kurumsal olmayan bir tarzda topluma akılcılığı aktarma çabasının yerine kendisi bunu kurumsal olarak yapma yolunu tercih etmiştir. Toplumun diğer güçleri olan askeri, bürokratik, ekonomik güç sahiplerinin desteğini alarak kurmuş olduğu Akademi’yi, daha kurumsal bir yapıda sürdürmüştür. Burada doğa felsefesini sadece maddeye

ve atoma bağlayan felsefecilere karşı çıkararak akıllı bir yaratıcının var olması gerektiğini savunmuştur. Evrenin sürekli değişen amaçsız ve anlaşılmaz bir yapı olarak tanımlamanın yanlış olduğunu vurgulamıştır. Kimi görüşlere göre Platon'un bu görüşleri materyalist felsefeye darbe vurduğu için modern bilimin de gelişmesine engel teşkil etmiştir. Ancak Platon'un ortaya koymuş olduğu ilkeler maddenin sadece madde olarak görülmesine karşı bir çıkış olarak tanımlanmalıdır. Platon doğanın hem metafizik hem de akılcı bir yapıda olduğunu, evrenin anlaşılmasında aklın dolayısıyla matematiksel süreçlerinin kullanılmasının bir zorunluluk olduğunu ifade etmiştir. Platon okulunda problem çözme yönteminin geometride, astronomide ve hayatın diğer alanlarında da kullanılması gerektiğini tavsiye etmiştir. Platon toplumsal alanda adalet ve ahlakın da hem metafizik hem de akılcılık ile birlikte ele alınması gerektiğini vurgulamıştır. Platon'un bu görüşleri İslam'ın altın çağı olarak isimlendirilen yüzyıllarda, İslam bilim adamları tarafından da benimsenmiştir. Bu nedenle kendisine doğu toplumlarına daha yakın bir telaffuz olan Eflatun denilmiştir. Ancak Platonun metafizik ve akılcılık ekseninde oluşturmuş olduğu vizyonu, öğrencisi Aristo tarafından, maddenin deney yapılarak anlaşılmasını dışladığı için eleştirilmiştir. Platonun insan duyularının yanıltıcı olabileceği düşüncesi ile kabul etmediği deneysel bilgi, Aristo tarafından insanın çevreyi algılaması için duyulardan başka aracı yoktur şeklinde özetlenebilen bir felsefeye yönelmiştir. Aristo, Platon'un oluşturmuş olduğu düşüncelere sistematik gözlem ve deneyle elde edilen bilgilerin önemli olduğu görüşünü eklemiştir. Ancak Aristonun bu görüşleri salt materyalist bir bakış açısı olarak tanımlanamaz. Aristo evrenin ve gezegenlerin sürekli hareket etmesinin bir hareket ettirici kuvvete gereksinim duyacağını, bu kuvvetin kaynağının da bir yaratıcıyı gösterdiğini söylemiştir. Bu felsefi görüşler o dönem Yunan toplumunun bütün kesimlerini etkisi altına almıştır. Aristonun bilim ve toplum tasarımı ortaya koymuş ilkeler, sonrasında Makedonya Kralı olacak olan Büyük İskender'i etkilemesi, Büyük İskender'in önce antik Yunan medeniyetinin bütün şehir devletlerini sonrasında Anadolu'daki antik uygarlıkları, Mezopotamya uygarlıklarını, mısır uygarlıklarını tek bir imparatorluk altına birleştirmesiyle sonuçlanmıştır. Antik Yunanda ortaya çıkan bu fikirler, Büyük İskender'in oluşturmuş olduğu siyasal birlik sayesinde Helenistik Dönem adı verilen yeni bir dönemi başlatmıştır.

Büyük İskender Sonrası Dönemde Bilimsel Gelişmeler

Büyük İskender'in başlattığı bu dönemde, bilim, kültür, sanat ve felsefe alanlarında Antik Yunan düşünürlerinin görüşlerinin baskın olduğu çok kültürlü bir etkileşim süreci yaşanmıştır. Büyük İskender'in ölümünden sonra Platon'un Akademi adını verdiği, Aristo'nun Lise adını verdiği kurumları örnek alan Mısır'ın o dönemki komutanı General Ptolemy, bir bilim merkezi olarak tasarladığı İskenderiye Kütüphanesini kurmuştur.

İskenderiye kütüphanesi sadece kitapların saklandığı bir yer olmamıştır. İskenderiye aynı zamanda eğitim ve araştırma yapılan, usta ve çırak ilişkisini temele alan bir yapı içinde biliminin aktarıldığı kurumsal bir yapı olmuştur. İskenderiye kütüphanesi Platon'un kurmuş olduğu Akademi ve Aristo'nun kurmuş olduğu Lise gibi önemli bilimsel gelişmelerin olduğu bir kurum olarak dünya tarihine damgasını vurmuştur. Örneğin matematik alanında Öklid, geometrideki elementler isimli eserini burada oluşturmuştur. İskenderiye okulunun baş yöneticisi Eratosthenes ile Arşimet çağdaştır ve birbiriyle mektuplaşmaktadır. İskenderiye okulunun müdürü Eratosthenes ilk defa dünyanın yarıçapını hesaplamıştır (Topdemir ve Unat, 2011; Burton, 2017; Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011; Mosley ve Lynch, 2012). Eratosthenes'in güneşin geliş açısının ve yıldızların konumlarının bölgeden bölgeye değişen durumlarını haritacılığa uyarlaması, artık uzun süreli yolculukları daha planlı yapılabilmesine yol açmıştır. Coğrafya ve haritacılık alanındaki gelişmeleri savaş ve iktidar bağlamında ele alırsak, uzun yolculuklar gerektiren savaşların haritalar sayesinde daha detaylı hazırlıklarla planlanabildiğini söyleyebiliriz.

Arşimet Helenistik dönemdeki mantıksal çıkarımı mühendislik alanına uygulayan ilk kişilerden birisi olarak dikkat çekmektedir. Arşimet'in yapmış olduğu deneylerden matematiksel çıkarımlar yapması, matematiksel mantığı mühendislik ile birleştirmeyi başarmıştır. Arşimet bu yönüyle antik yunanın en büyük bilim adamlarından biri olarak kabul edilmektedir. Arşimet hayatının son zamanlarında yaşadığı bölgeyi savunmak zorunda kalmıştır. Bu sebeple bilimsel birikimini savaş makineleri yapmak için kullanmıştır. Roma imparatorluğuna karşı az sayıda askerle yaşadığı toprakları başarılı şekilde savunmasına karşın, sonu gelmeyen saldırılar sonunda ülkesi Sirakuza, Roma imparatorluğu tarafından işgal edilmiştir. Arşimet bu savaş esnasında Romalı bir asker tarafından öldürülmüştür. Antik dünyanın en önemli bilim adamının bu şekilde öldürülmüş olması dünya tarihinde bilim, iktidar ve savaş çatışmasının üzücü bir örneği olarak gösterilmektedir (Mosley ve Lynch, 2012).

Roma İmparatorluğu Döneminde Bilimsel Gelişmeler

Antik Çağın son dönemi Roma İmparatorluğu dönemi olarak tanımlanabilir. Antik Yunan döneminin bilimsel ve felsefi bilgi birikimi milattan önce otuz yıllarında Roma İmparatorluğuna geçmiştir. İskenderiye ve Atina gibi önemli bilimsel merkezlerin yönetimi de bu tarihten itibaren Roma İmparatorluğunun egemenliği altına girmiştir. Roma İmparatorluğu bilim ve felsefeye günlük hayatta doğrudan fayda sağlamayı amaçlayan teknik gelişim odaklı bakmıştır. İnsan ve çevreye ait derin sorgulamalara girmeyi doğru bulmamışlardır. Roma İmparatorluğunun bilimsel düşüncenin sadece teknik yarar kısmına odaklanmaları özellikle mimarlık ve mühendislik alanlarında

önemli ölçüde ilerleme kaydetmelerine yol açmıştır. Roma dönemi yapıları incelendiğinde uzun yolların, büyük köprülerin ve su taşıma kemerlerinin yapıldığı dikkat çekmektedir. Roma imparatorluğunun geniş bir coğrafyada hüküm sürmesi, Romalı düşünürlerin devletin yapısı, örgütlenme, kişi ve kamu ilişkilerini düzenleme, ordunun yapısı gibi alanlarda fikirler üretme gerekliliğine yönlendirmiştir. Roma İmparatorluğu, bilim adamlarının egemen olduğu bir devletten daha çok asker ve bürokratik üst sınıfın egemen olduğu bir yapıda yönetilmiştir. Devlet yönetiminde bilim sadece teknik alanlarda gelişmeler şeklinde yapılmıştır. İnsan ve doğanın yapısı hakkında sorgulamalar yapılmamıştır. Bu dönemin önemli bilim adamlarından Batlamyus, çok geniş bir coğrafyanın haritasını çıkarmış, bu harita Kristif Kolomb'a kadar önemli bir kaynak olarak kullanılmıştır. Tıp alanında Galen insan fizyolojisi alanında önemli çalışmalar yapmış, küçük kan dolaşımından bahsetmiştir. Melenaus, Diophantus ve Pappus gib önemli matematikçilerin yapıtları da dikkat çekicidir. Melenaus geometride, Diophantus aritmetikte, Pappus ise matematik koleksiyonu adını verdiği çalışmasında bazı teoremleri genelleştirmiş, spiral, topolojik cisimler, otomatlar, su saatleri gibi değişik konularda açıklamalar yapmıştır. Astronominin bu dönemde astroloji olarak isimlendirilmesi daha doğru olacaktır. Çünkü bilimle ilgisi olmayan inanışlar şeklinde gelişmiştir. Astronomide olduğu gibi sonraları kimya'nın gelişimine katkı sağlayacak olan simya olarak adlandırılan çalışmalar yapılmıştır (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011).

Roma İmparatorluğunun Bilimsel Felsefeye Bakışı

Roma imparatorluğunun bilimsel felsefeye ilgisi oldukça zayıf olması mistisizme önem bir yönetici sınıfın oluşumuna sebep olmuştur. Milattan sonra üçüncü yüzyılda Hristiyanlığın resmi din olarak benimsenmesi Roma İmparatorluğu için önemli bir dönüm noktası olarak görülmektedir. Roma imparatorluğundaki en üst düzey entelektüellerinden biri olan Aziz Augustine, insanın aklını her alanda kullanmasının inanmayı engelleyeceğini varsaymıştır. Augustine sadece İncil'i anlamak amacıyla aklın kullanılmasını doğru bulmuştur. Antik Yunan uygarlığının sonra ermesi Avrupa'nın bilim ve felsefi anlamdaki gelişiminin durmasına sebep olmuştur. Özellikle dördüncü yüzyıldan on üçüncü yüzyıla kadar geçen dokuz yüz yıl Avrupa'nın karanlık dönemi olarak isimlendirilir. Dördüncü yüzyılın sonunda yaşanan Hristiyan ayaklanmaları ile İskenderiye Kütüphanesi yıkılmış, içinde bulunan eserlerin büyük bir kısmı tahrip edilmiştir. Bu kargaşa olaylarında büyük astronomi bilgini Theon'un kızı Hypatia'nın, İskenderiye patriği Cyril tarafından kalabalığın kışkırtılması sonucu öldürülmesi yüzyıllardır unutulmayan üzücü bir olay olarak tarihe geçmiştir. İnsan aklının toplumu şekillendirmede birinci araç olarak kullanılma durumu, Romalı Hristiyan din adamlarının yönetime büyük oranda hakim olmasıyla giderek azal-

mıştır. Roma İmparatorluğu egemenliği altındaki insanların büyük kısmı bilimsel düşünceler yerine Hristiyan din adamlarının topluma yaymış olduğu akıl dışı mistik kurguları sorgulamadan kabul etmiştir. Aklın kullanılmasına karşı tepkiler doğu kliselerinden ziyade batı merkezli kiliselerde daha çok görülmüştür. Avrupa kiliselerinde Platon'un öğretileri daha çok Hristiyanlık dininin mistik ve dini unsurları ile birlikte yorumlanmıştır. Bu durum aklın insan hayatını şekillendirmedeki etkisini zamanla azaltmıştır. İmparatorluğun doğu kesimlerinde aklın kullanılmasına yönelik örnekler zayıfta olsa da hala mevcut olmuştur. Bir Hristiyan filozof olan John Philoponus (490-570), Aristoteles'in zaman zaman aklı ikinci plana alan, insan duyularını ön plana çıkaran görüşlerini eleştirmiştir. Roma imparatorluğunda akla karşı önemli bir darbe milattan sonra altıncı yüzyılda gelmiştir. Altıncı yüzyılda (M.S. 529), Roma İmparatoru Justinian'ın Platon ve Aristoteles'in Atina'da kurduğu Akademi ve Lise okullarını kapatmıştır. Bunun gerekçesi olarak, yapılan bilimsel çalışmaların Hristiyanlığa karşı olmasını göstermiştir. Bu dönemin ikinci üzücü olayı ise toplumun sevk ve idaresinde aklın birinci esas olarak kullanılmasını savunan Romalı Boethius'un idam edilmesidir. Boethius'un idam edilmesi aynen Sokrates'in idamı gibi orta çağ bilim adamları ve düşünürlerini olumsuz etkilemiştir. Boethius aslında Roma'nın en seçkin ailelerinden birinden gelmiştir. Daha otuz yaşındayken Roma İmparatorluğu meclisinde meclis başkanı (konsül) seçilmiştir. Daha sonrada dönemin Kralı Theodoricus Magnus tarafından en yüksek dereceli devlet memuru olarak atanmıştır. Krala karşı bir komplonun içinde olmakla suçlanan arkadaşını savunurken kendisi de bu suçlamaya maruz kalmıştır. Bu nedenle hayatının son döneminde büyük acılar çekmiştir. Bu dönemde kader ve ölüm konularını ele alan Felsefenin Tesellisi isimli eseri orta çağın en ünlü ve etkili eserlerinden biri haline gelmiştir. Boethius, Platon ve Aristoteles'in temel mantık öğretilerini orta çağ felsefecileriyle tanıştırmıştır. Hristiyan dünyasını temel mantık ve yöntem kullanımı konusunda etkilemiştir. Özellikle dini konulardaki problemlerin çözümünde sadece felsefi ilkelerin değil, mantıksal argümanların da kullanılması gerektiği yönündeki fikirleri, ilerleyen yüzyıllarda Hristiyan din adamları tarafından kabul görmüştür. İnanç ve aklın birbirinden farklı iki kavram olduğunu tanımlayarak bunları birbirinden ayırmak gerektiğini ifade etmiştir. Boethius metafizik alanındaki çalışmaları aklın süreçleriyle birlikte ele alınması gerektiğini ifade etmiştir. Bilimsel bilgiyi teorik ve pratik bilgiler olarak ikiye ayırmıştır. Teorik bilgeliğin birinci kısmını dini öğeleri anlamak, ikinci kısmı akılla anlaşılanları anlamak, üçüncü kısmı da astronomi, coğrafya gibi temel bilimlere anlamak olarak tanımlamıştır. Pratik bilgileri de politika felsefesi ve ekonomi olarak ikiye ayırmıştır. Bu sınıflamaların ardından bu alanlarda evrensel olarak geçerli olan ana ilkelerin, mantıksal süreçler kullanılarak bulunması gerektiğini söylemiştir. Bu evrensel geçerli ana ilkelere de "Universaliae" adını vermiştir. Bu sınıfla-

ma sonrasında, mantığın hayatın her alanında kullanılması durumu Avrupa'nın orta çağdan çıkışında önemli bir temel teşkil etmiştir. Avrupa'da bilimsel düşüncenin gelişiminin gerilemesi, düşünürlerin doğu şehirlerine göç etmesine yol açmıştır. Bu sayede Hint, İran ve Mezopotamya, Maveraünnehir gibi bölgeler Aristo ve Platon gibi antik Yunan filozoflarının eserleriyle tanışmıştır. Bu dönemden itibaren akılcılık doğuda özellikle de İslam Medeniyetinin bilimsel ve teknik anlamda en parlak dönemlerinden biri olan milattan sonra sekizinci ve on ikinci yüzyıllar arasındaki dönemde gelişme göstermiştir (Tekeli, Kahya ve Diğerleri, 2011).

İslam'ın Altın Çağı Döneminde Bilimsel Gelişmeler

İslam dinin ortaya çıkması sonrasında meydana gelen siyasal, sosyal ve düşünsel değişimler dört yüz yıl sürecek olan bilim kültür ve sanatta önemli ilerlemeler meydana gelmesine sebep olmuştur. Akılcı düşüncenin ve bilimin yeni ev sahipliği, Kuzey Afrika'dan Orta Asya'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyada İslam Medeniyetine geçmiştir. İslam toplumlarının fetihlerle çok geniş bir coğrafyayı kontrol altına alması, Müslümanlara Antik Yunan ve Romalı düşünürlerin eserleri ile tanışma imkânı vermiştir. Roma İmparatorluğunun aklın Hristiyanlığa karşı bir tehdit olduğu gerekçesiyle kapattığı ve yasakladığı eserleri İslam Bilginleri Arapça ve Farsçaya çevirerek korumuşlardır. Çevirdikleri eserlerde eksik gördükleri ve eleştirdikleri kısımlara kendi yorumlarını ekleyerek, yorumlu çeviriler yapmışlardır. Sonrasında oluşan bilgi birikimi İslam Bilginlerinin antik çağ düşünürlerini aşan önemli eserler vermelerine yol açmıştır. Bu süreçte özellikle "Beytül Hikme" olarak isimlendirilen kurumların rolü büyük olmuştur. Avrupalı doğu bilimcileri oryantalistlerin en çok incelediği dönemlerden birisi Halife Harun Reşit dönemidir. Harun Reşit Aristo, Platon, Hipokrat ve Galen başta olmak üzere dünyanın çeşitli yerlerindeki her alandan en önemli kitapların Arapçaya çevrilmesine öncülük etmiştir. Harun Reşit'ten sonra gelen halifeler onun izini takip etmişlerdir. Örneğin Halife El Memnun Hindistan'a kültür elçileri göndermiş, Brahmagupta gibi Hindistan'ın en önemli bilim adamlarının yapıtlarını Sanstkritle'den Arapçaya çevirmiştir. İslam dünyasında bu yüzyıllarda matematikten, kimyaya, optik alanından tıp alanına, fizikten mühendisliğe ve felsefeye kadar her alanda çok önemli çalışmalar yapılmıştır. Örneğin Ebu Musa Cabir İbn Hayyan yapmış olduğu kimyasal deneyleri ayrıntılı şekilde anlattığı kitabı ilerleyen yüzyıllarda Latinceye çevrilmiştir. Tıp tarihinde çok önemli bir yeri olan Ebu Bekir Muammed bin Zekeriya el Razi kimya alanındaki çalışmaların Tıp'da kullanılmasını savunan ilk hekimlerden birisidir. Bunun yanında kızamık ve çiçek hastalıklarını ilk tanımlayan, deneysel tıp ve pediatri gibi alanların kurucusu olarak bilinen önemli bir bilgin olarak dikkat çekmektedir. Kendisi bir hekim, kimyager, filozof ve

müzisyen olarak çok yönlü bir bilim adamıdır. Bu özellik dönemin İslam Bilginlerinin birçoğunda da bulunmaktadır. Bu dönem, Öklid'in elemanları, Batlamyus'un Almagesti dahil olmak üzere birçok çalışmanın detaylı şekilde incelendiği bir dönem olarak dünya tarihine damgasını vurmuştur. Harun Reşitten sonra Halife El Memnun'un kütüphanecisi Harezmi'nin cebir üzerine yazmış olduğu Aritmetik isimli eser Latinceye çevrilerek bütün Avrupa'da günümüzde kullanmış olduğumuz onluk sistemin yayılmasına sebep olmuştur. El Battani tarafından yapılan astronomi hesaplamaları, Batlamyus tarafından verilen değerlerden daha doğrudur. Kopernik astronomi teorilerini temel alırken Battani, Nasreddin Tusi gibi önemli İslam astronomlarının çalışmalarından yararlanmışlardır. Çok yönlü bir bilim adamı olan İbni Sina, tıp çalışmalarının yanında astronomi, kimya, jeoloji, psikoloji, mantık, matematik, fizik, şiir ve İslam felsefesi alanlarında önemli eserler vermiştir. Kanun ve Şifa isimli eseri 1650 yılına kadar Avrupa'daki tıp fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. Orta Asya'nın bilim kültür merkezlerinden biri olan Harezm şehrinde doğan Biruni, doğumunun bininci yılında UNESCO tarafından "1000 yıl önce Orta Asya'da yaşayan evrensel Dahi Biruni, Astronom, Tarihçi, Botanikçi, Eczacılık uzmanı Jeolog, Şair, Mütefekkir, Matematikçi, Coğrafyacı ve Hümanist" olarak tanıtılmıştır. İbni Rüşd, İslamın altın çağı bilginlerinin son temsilcisi olarak görülmektedir. İbn-i Rüşd'ün aklın hayatın her alanında kullanımına yönelik çalışmaları Avrupa'nın akılcı bir yönde gelişmesini tetiklemiştir. Bu aşamadan sonra İslam Coğrafyalarında eğitim yetersizliği, mezhep ayrılıkları ve çıkar çatışmalarının tetiklediği savaşlar nedeniyle bilimsel düşünce geleneği zayıflamıştır. Sonrasında İmparator Charlemange ve Frederik II tarafından Avrupa'da kurulan okullar vasıta ile bilimsel düşünce geleneği Avrupa'ya geçmiştir. Bu süreç Avrupa'da, günümüzde Napoli, Padua, Salerno, Bologna, Oxford, Cambridge ve Paris Üniversitelerinin temelini oluşturmuştur. On üçüncü yüzyılda Avrupa'da aklı dışlayan Hristiyan din adamlarına karşıt olarak kurulan Fransiskan ve Domiken tarikatlarının, doğu toplumlarındaki eserleri Avrupa'ya getirme, çevirme, yorumlama ve okullaşma yönündeki çalışmaları bilimsel düşünce geleneğinin Avrupa'ya geçişini hızlandırmıştır. Matematikte fibonacci dizisiyle tanıdığımız Leonardo Fibonacci bu tarikatların üyesi olarak, İskenderiye, Şam, Bağdat ve İstanbul'a geziler yapmıştır. Burada gördüğü sayı sistemlerini derleyerek yazdığı *Liber Abaci (Hesaplama Kitabı)*, Batı'da Harezmi'nin kurmuş olduğu sayı sisteminin yaygınlaşmasına yol açmıştır.

TARTIŞMA

Bilim dünyayı, evreni ve kendimizi anlama çabasından ortaya çıkan aklın rehber olarak kullanıldığı bir yolculuktur. Bilimsel düşüncenin gelişimi sürecinde binlerce düşünürün, bilim adamının emekleri olmuştur.

Bilimsel olgular insan aklıyla oluşturulan bir sorgulama sürecinin ürünüdür. Aklın kullanılması durumundan çıkarım yaparak, bilimsel yargıların sonsuza kadar sürecek kesin gerçeklikler olarak görülmesi doğru değildir. Bugüne kadar oluşturulan bilimsel bilgiler, farklı bir bilimsel paradigma ile değişebilir. Bu yönüyle bilimsel bilgi üretimi dinamik bir süreçtir. Her dinamik süreç gibi durağanlık ve nihayetlik kabul etmez. Bilimsel bilgiye insan aklı tarafından belli bir yöntem dahilinde oluşturulan çıkarımlar olarak bakmak gerekir. Bugüne ilişkin bilimsel çıkarımlara net gerçeklik olarak bakıp, insanın bütün hayat felsefesini bilimin günümüzdeki gerçekliklerine dayandırması, bilimin kendi doğasıyla uyumlu değildir. Çünkü insanlık devam ettikçe bilimdeki sorgulama, en güçlü teorileri yanlışlamaya yönelik çaba devam edecektir.

Paradigma belli bir düşünce kalıbını ve düşünce geleneğini ifade etmektedir. Bilimsel paradigma ise bilim insanları sınıfının geleneğini ve bilim üretme alışkanlığını ifade etmektedir. Bilim insanlarının sahip oldukları paradigmlar, bazı dönemlerde büyük değişimler göstermiştir. Milattan önce beşinci yüzyıl, orta çağ dönemi, on ikinci yüzyıl, on yedi ve on sekizinci yüzyıllar paradigmların büyük ölçüde değişime uğradıkları dönemlerdir. Einstein, Rienmann gibi bilim insanları kendi zamanlarındaki mevcut bilimsel paradigmların dışında düşünmüş insanlardır. Gelecekte de bilimsel paradigmda yeni bir devrim yaşanabilir ve şu an ki düşünce kalıplarımız, doğru bildiğimiz bütün bilimsel olgular yeni bir bakış açısıyla yeniden yorumlanabilir. Bütün bu gelişmeler bilimsel paradigmanın tarih içindeki değişimine baktığımızda ihtimal dahilindedir (Koyre, 1998; Koyre, 2000; Kuhn, 2008).

Antik çağ medeniyetlerinde bilim, genellikle gündelik ve toplumsal ihtiyaçlara cevap arama üzerine olmuştur. Ancak Antik Yunan döneminde bu gelenek yerini teoriye yönelişe bırakmıştır. Antik Yunanlıların en önemli özelliği gözlemlerine ters düşen görüşler atıp bunlar üzerine düşünmeleri olmuştur. Gözlemlerine ters düşen teorilere, dünyanın kendi etrafında dönme durumu örnek gösterilebilir. Çünkü o dönemde insanlar dünyanın döndüğünü değil, gündüzün güneşin hareketini gözlemleyebiliyorlardı. Bu nedenle dünyanın kendi etrafında döndüğünü söyleyen bilim adamları bunun üzerine düşünmekten kaçınmamışlardır. Antik yunan felsefecileri kendi toplumlarının mistik inançlarına ters düşen teoriler de ortaya atıp bunları yorumluyorlardı. Bunlardan en önemlisi Thales'in doğa ve gök olaylarını mitolojiye başvurmadan açıklamasıdır. Bu dönemde başlayan felsefi akımlar o dönemin toplumsal düzenini şekillendiren inançları da sorgulamışlardır. Bu sorgulama zamanla bilim, toplum ve iktidar arasında çatışmalara yol açmıştır (Yıldırım, 1999; Yıldırım, 2000, Topdemir ve Unat, 2008).

Antik Yunan dönemi sonrasında iktidar Romalıların eline geçmiştir. Roma döneminin yöneticileri için bilimin teori boyutundan daha çok teknoloji boyutu önemlidir. Çünkü teknoloji, savaşlarda diğer toplumlara üstünlük sağlamaktadır. Roma döneminde bilimsel düşünce geleneği toplumsal iktidara ve geleneklere aykırı şeyler üretmeye başlamışsa, tehdit olarak algılanmıştır. Bilim sadece teknik anlamda kalırsa, iktidarların gücünü pekiştirir. Bu yüzden Romalılar, teorik bilgi ve genellemeler yapmak yerine sadece askeri ve teknik açıdan ilerlemelere yönelmişlerdir. Roma İmparatorluğunun ve Hristiyan din adamlarının akıllı öteleyen görüşleri nedeniyle Antik Yunan'ın akılcı felsefi eserleri dışlanmıştır. Bu durum Avrupa'nın bilimsel anlamda gerilemesine yol açmıştır. Avrupa bu dönemde bilimsel anlamda gerileme dönemindeyken, akılcı geleneğe İslam Bilginleri sahip çıkmıştır. İslam bilginlerinin çeviri çalışmaları ile antik Yunan eserlerini muhafaza altına almaları, dünyanın çeşitli yerlerinde üretilen bilimsel çalışmalara ulaşmaları, bunları yorumlamaları, sonrasında bunları temel alarak yeni eserler üretmeleri doğunun batıya göre daha akılcı bir yönde ilerlemesine sebep olmuştur. Avrupa'da on ikinci yüzyılda başlayan yeniden akılcı geleneğe dönme çabaları, Doğu'nun refahına karşın Batı'nın fakirlik ve güvensizlik içinde yaşamasından kaynaklanmıştır denebilir. Avrupa'nın bilimsel düşünce geleneğine sarılması sosyal, kültürel ve ekonomik gerilikten kurtulma çabası olarak değerlendirilebilir. Bu çabalar Hristiyanlığı akılcı argümanlarla desteklemek için bilim yapma isteği olarak özetlenebilecek skolastik düşünce akımını başlatmıştır. Bu dönemde Katolik kilisesi tarafından İncili destekleyen bilimsel çalışmalara izin verilmiştir. Skolastik düşünceyi Avrupa'nın orta çağ döneminin iktidarlarından bağımsız bir akım olarak görmemek gerekir. Çünkü orta çağ Avrupa'sında yönetim erkani İncil ve Hristiyanlığı toplumları yönetmek için kullanılan önemli bir güç olarak görmektedir. Bu nedenle kiliseyi desteklemek için yapılan bilim aynı zamanda iktidarın gücünü de perçinlemek anlamını taşımaktadır. Önceleri İncili desteklemek için yapılan bilim bir süre sonra Avrupa din-bilim çatışmasını ortaya çıkarmıştır. Kiliselerin güç kaybetmesine yol açan bu durum, kiliselerin ölümlü cezalar dahil birçok şiddeti meşrulaştırmasına yol açmıştır. Kiliselerin bu tutumu yalnızca dinsel bir savunma kaygısından kaynaklanmamıştır. O dönemdeki ortaçağ Katolik inanç düşüncesinin bilim karşısında zayıflaması, aynı zamanda o dönemki mevcut iktidarın da zayıflaması anlamı taşımaktadır.

Yüzyıllar süren çatışmaların sonucunda Avrupa'da bilimsel devrimler, sanayi devrimi, Fransız ihtilali gibi süreçler yaşanmıştır. Bu süreçlerin sonunda Avrupa'da kiliselere olan güven zayıflamıştır. Önceleri kilise eksenli olan iktidar bu kez bilim eksenli olmaya başlamıştır. Bu dönemde yaşanan bilimsel gelişmeler Avrupa toplumlarının bilime olan güvenlerini arttırmıştır. Bu güven artışının diğer bir nedeni de bilimsel gelişmelerin

makineleşme gibi birçok yeniliği ve kolaylığı gündelik hayata sokmuş olmasıdır. Sanayi alanında erken gelişen ülkeler, savaşlarda diğer ülkeler karşısında güçlü konuma geçmiştir. Katolik kilisesi ile bilim çatışması yerini bilim iktidar ve toplum entegrasyonu sürecine bırakmıştır. Avrupa'daki bilimsel gelişmeler tekrar iktidarları destekleyici bir konuma gelmiştir. Avrupa toplumu sanayileşme döneminde bilimsel bilgiyi toplumu yönetme ve şekillendirmede tek otorite olarak görmüştür. Günümüzde bilimin doğası üzerine ilkelerden bahsedildiğinde, bilimsel bilginin eleştiriye ve yanlışlanabilmeye açık olması, zamanla değişebilir özellikte olması gibi durumları o dönemde tartışmak mümkün olmamıştır. Toplum üzerinde böylesine yönetsel bir güç olan değişmeyen bilimsel bilgi paradigması, Avrupa'da iktidarlar eliyle de desteklenmiştir. Örneğin Newton fiziğinin doğruluğu Avrupa'nın sanayileşme döneminin sonuna kadar tartışılmamıştır. Ancak Einstein'ın genel görelilik kuramı tartışılmaz görülen bilimsel teorilerin aslında daha genel bir teorinin içinde özel bir durum olabileceğinin anlaşılmasına sebep olmuştur. Bilimsel yöntem paradigmasındaki bu değişimler sonucunda, bilimin değişmeyen kesin yargılar üretme otoritesi sarsılmıştır. Nihayetinde bilimsel bilginin değişmeyen kesin yargılar yerine, zamana, yönetime, bakış açısına ve bilim paradigmalarındaki devrimlere bağlı olarak değişebilen ve yanlışlanabilmeye sorgulanmaya açık bir yapıda olduğu, aksi takdirde dogmatik bir kabulden öteye gidemeyeceği algısı güçlenmiştir (Koyre, 1998; Koyre, 2000; Kuhn, 2008).

Bilimsel bilgiler insanların günlük hayatını kolaylaştırmaktadır. Bilimde ilerleyen toplumlar, zamanla diğer toplum ve medeniyetlere karşı üstün gelmektedir. O halde bilimsel bilgi, askeri ve siyasal güç gibi önemli bir güç olarak tanımlanabilir. Antik çağdan günümüze toplumu şekillendiren yapılara baktığımızda, askeri, siyasal, bilimsel, ekonomik ve din adamları sınıflarının öne çıktığı görülmektedir. Toplumlar belli bir düzen içinde yaşamaları için her zaman bir yönetici sınıfa ihtiyaç duymuştur. Antik Çağ'dan günümüze kadar olan tarihsel süreç incelendiğinde, bilime, çok kültürlü yapılara saygılı, hoşgörü, insan hakları ve ahlaki değerler temelinde akılcılığı merkeze alan medeniyetlerin her alanda ilerlediği görülmektedir. Bu dönemlere örnek olarak Platon'un Akademisi, Aristo'nun kurduğu Lise, Ptolomy'nin kurduğu İskenderiye, Harun Reşit'in Beytül Hikme okulları, Uluğ Bey'in Semerkant Gözlemevi, Fatih Sultan Mehmet'in Ali Kuşçu'ya kurdurmuş olduğu Sahn-ı Seman Medreseleri örnek olarak gösterilebilir. Bu dönemlerin hepsinde bilimin gelişmesi için akılcı prensiplerle birlikte, hoşgörü, çok kültürlülük, insan hakları ve ahlaki değerlerin önemsendiği söylenebilir. Bu ilkelerin göz ardı edildiği, iktidar gücünün insan haklarından, ahlaki değerlerden, hoşgörüden ve akılcılıktan uzaklaştığı toplumlar ise zamanla her alanda gerilemişlerdir.

Bilim üretme geleneğinin yakın çağda dünyamızı yöneten egemen

iktidar devletlerin vizyonunu şekillendirmek yerine, onların salt çıkarıcı amaçları için bir araç olması durumu dünyamızın geleceğini tehdit eden önemli bir sorundur. Nazilerin Bilim ve Teknik alandaki gelişmeleri desteklemeleri, ülkede oluşturulan bilgi birikimini kendi amaçları için araç olarak kullanmaları bu durumun trajik örneklerinden birisidir. İnsani ve vicdani değerlerle harmanlanmayan salt çıkar odaklı bu akılcılık anlayışı milyonlarca masum insanın hayatını kaybetmesine yol açmıştır. Amerika'nın ikinci dünya savaşı döneminde dünyanın önde gelen bilim adamlarını toplayarak atom bombası yapımı projelerinin desteklemesi, geliştirilen bombaların Japonya'da kullanması insani ve ahlaki değeri olmayan iktidarlar elinde bilimin ne kadar tehlikeli bir araç olabileceğini göstermektedir. Amerika'nın keşfi sonrasında Avrupa'dan Amerika'ya yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Göç edenlerin yerli halka karşı bilim ve teknik açıdan üstün oldukları bilinen bir gerçektir. Amerikan yerlilerine karşı bilim ve teknik açıdan üstün olan kolonilerin insani, ahlaki ve vicdani değerlerden uzak salt çıkarıcı anlayışları maalesef dünya tarihimizde utançla hatırlayacağımız Amerikan yerlilerinin sistematik olarak katledilmesi hadiselerinin yaşanmasına sebep olmuştur. Dünya tarihinde yaşanan bu dramatik olaylar bizi bilim adamlarının, insan haklarına, hoşgörüye, ahlaki ve vicdani değerlere sahip fikirleri desteklemelerinin kritik öneme sahip olduğu gerçeğiyle yüzleştirmektedir.

Dünyanın en başarılı bilim adamı olmak tek başına yeterli değildir. Gerçek bir bilim adamı üretmiş olduğu bilimsel bilgiyi insanoğlunun yararına adanmalıdır. Bununla birlikte iyi-kötü, güzel-çirkin, faydalı-zararlı ve adil olanla olmayan çatışmasında bilgi birikimini her zaman iyinin, güzelin, faydalının ve adil olanın safında kullanmalıdır. Dünya görüşünü salt akılcılığa dayandıran, manevi değerleri yok sayan medeniyetlerin diğer medeniyetleri çıkar amaçlı sömürme davranışları insanlık açısından çok tehlikelidir. İnsani ve ahlaki değerlerle harmanlanmayan salt çıkarıcı bir akılcılık toplumları felakete sürüklemektedir. Bu nedenle eğitimde, bilimde, teknikte, ekonomide, sanatta, kültürde, siyasette, uluslararası ilişkilerde dolayısıyla hayatın her alanında insan aklının insani ve ahlaki değerlerle harmanlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Asimov, I. (2019). *Bilim ve Buluşlar Tarihi*. İmge Kitapevi
- Burton, David M. (2017). *Matematik Tarihi*. Nobel Yaşam Yayınevi
- Ifrah, George (2012). *Rakamların Evrensel Tarihi Cilt 1*. Alfa Bilim Yayınevi
- Koyre, A. (1998). *Kapalı Dünyadan Sonsuz Evrene*. İdea Yayınları. İstanbul
- Koyre, A. (2000). *Yeniçağ Bilimin Doğuşu*. Gündoğan Yayınları. Ankara
- Kuhn, Thomas S. (2008). *Bilimsel Devrimlerin Yapısı*. Kırmızı Yayınları. İstanbul
- Mosley, M. ve Lynch, J. (2012). *Bilimin Öyküsü, Güç, Kanıt ve Tutku*. İş Bankası Kültür Yayınları. İstanbul
- Tekeli, S., Kahya, ve Diğerleri. (2001). *Bilim Tarihine Giriş*. Ankara: Nobel Yayın
- Topdemir, H. G. & Unat, Y. (2008). *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi
- Yıldırım C. (1999). *Mantık, Doğru Düşünmenin Yöntemi*. Bilgi Yayınevi. İstanbul
- Yıldırım C. (2000). *Bilimsel Felsefenin Doğuşu*. Bilgi Yayınevi. İstanbul
- Yıldırım, C. (2003). *Bilim Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

“

Bölüm 3

**SOSYALİST GERÇEKÇİLİK
BAĞLAMINDA STALİN DÖNEMİ
KAZAKİSTAN SİNEMASI**

Lokman ZOR¹

”

1 Doç. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi İletişim Fakültesi, lokman_zor@hotmail.com, ORCID ID 0000-0001-5352-1254

Giriş

Lenin'in 1924 yılındaki ölümünün ardından yerine Stalin geçmiştir. Stalin, iktidara geldiği andan itibaren ortaya koyduğu icraatlarla devletin yapısında ve işleyişinde ve halkın sosyal yaşantısında bariz şekilde değişiklikler yapmıştır. Baskı ve müdahale üzerine oturtulan bürokratik bir sistem oluşturarak, gündelik hayatın her alanında varlığını ve etkisini hissettirmiştir.

Stalin, Sovyetler Birliği'nin yeni anayasasının kabul edilmesini sağlamış, 1925 yılındaki XIV. Komünist Parti Kongresi'nde sanayileşmeyi öncelikli hedef olarak kararlaştırmıştır. Böylece SSCB'nin makine ve araç üreten bir sanayi ülkesine dönüştürülmesi amaçlanmıştır.

Atılan yeni adımlar çerçevesinde ülkenin ekonomi politikası ile ilgili de bir takım düzenlemeler yapılmıştır. Bu bağlamda 1927'de Tüm Birlik Sovyetleri Beşinci Kongresi toplanmış, Sovyetler Birliği'nin ekonomik gelişimini gerçekleştirmek üzere Birinci Beş Yıllık Plan hazırlanıp kabul edilerek sosyalizm için gerekli kolektif ekonomiye geçiş yapılması kararı alınmıştır. Yapılan Birinci Beş Yıllık Plan'la, sanayide bir an önce önemli ve büyük yatırımlar yapılması, tarım alanında toprakların kolektifleştirilmesinin hızlı şekilde hayata geçirilmesi, enerji yatırımlarının önemsenip gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir (Çelebican, 1972:258-262). Bu kararların uygulaması niteliğinde enerji yatırımlarına ağırlık verilerek birçok yerde çok sayıda hidroelektrik santrali kurulmuş, ağır sanayiye önem verilip yatırımlar yapılmış, tarım arazileri kolhoz ve sovhos şeklinde ikiye ayrılarak modern tarıma geçilmiştir.

Birinci Beş Yıllık Planı, 1933 yılındaki İkinci Beş Yıllık Plan, 1938 yılındaki Üçüncü Beş Yıllık Plan takip etmiştir. Bu kalkınma planları sayesinde Sovyetler Birliği'nin ağır sanayi ve enerji altyapısı kısa sürede dikkat çekici şekilde gelişmiştir. Ayrıca ülkedeki tarım arazileri birleştirilmiş ve modern tarım uygulamalarıyla verimli hale dönüştürülmüştür. Bütün bunların sonucunda 1940 yılında SSCB tarımı 524 bin traktöre, 182 bin biçer-dövere ve 250 bin kamyon parkına sahip olmuştur. Yaklaşık 20 milyon civarında tarımsal işletme, kolektivizasyonla 272.000 kolhozda toplanmış, tamir atölyeleriyle birlikte 7000 motor ve traktör istasyonu devreye sokulmuştur (Uludağ ve Serin, 1990:57).

Ülkedeki ekonomi ve kalkınmaya yönelik adımlara ek olarak eş zamanlı bir biçimde Sovyet toplumu oluşturma adına eğitim, kültür ve bilim alanlarında da önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Eğitime yönelik yapılan düzenlemelerle ülkenin tamamında okuma yazma oranı büyük ölçüde arttırılmış, hem eğitim hem de bilim alanında dikkat çekici iyileştirmeler ortaya konulmuştur. Sovyet toplumu olarak tasarlanan sosyalist toplum yapısının temelleri atılmıştır.

Aynı süreçte 1936 yılındaki SSCB Sovyetleri Olağanüstü Kongresi’nde, yeni anayasa kabul edilerek sınıfsız toplumun tesis edildiği gerekçesiyle herkese oy hakkı tanınmıştır. Söz konusu anayasa ile ülke topraklarının, ülkedeki bütün kaynakların, sanayinin ve devlet mülkiyetinin halkın ortak serveti olduğu ifade edilmiştir. Yurttaşların kazançlarıyla edindikleri kişisel mülkler, evler, taşınabilir eşyalar yasayla muhafaza altına alınmıştır. Anayasayla “*Yurttaşların Hakları ve Görevleri*”, bağlamında yer alan yaşam hakkı 4 başlık altında; çalışma hakkı, dinlenme hakkı, eğitim hakkı ve maddi destek hakkı şeklinde belirlenmiştir. Yine aynı kapsamdaki özgürlük hakkı ise; ulus ya da ırk ayrımı gözetmeksizin vicdan özgürlüğü, tapınma, konuşma, basın, toplanma, gösteri yapma ve örgütlenme özgürlükleri ile keyfi tutuklama, ev ve haberleşmenin ihlali gibi konularda tanınan hak ve özgürlükler şeklinde ayrı bir paragrafta sıralanmıştır (Strong, 1988:84).

Bu dönemde SSCB’ndeki dikkate değer toplumsal düzenlemelerinden biri de kadının toplumsal konumuyla ilgilidir. Bu yeni anayasayla kadına erkek karşısında kanuni ve siyasi eşitlik sağlanmıştır. Bununla beraber ülkedeki yoğun sanayileşme hamlesi kapsamında kadınlara erkeklerle eşit ücretin ekonomik temeli oluşturulmuştur (Strong, 1988:73). Ayrıca devrimden hemen sonra kadınlar lehine tanınan bir takım haklar belirgin bir şekilde yeniden değiştirilmiştir. Kadınların verimlilikleri daha önemli görülerek kadına ve aileye araçsal açıdan bakış öne çıkmış, 1930’da kabul edilen aile yasasıyla geleneksel aile anlayışı diriltilmiştir. Bu kapsamda devrimden sonra yasallaştırılan kürtaj hakkı 1936’da kaldırılmış, boşanma zorlaştırılarak masraflı hale getirilmiştir. Sosyalist bir toplum kurmak için aile içindeki geleneksel kadın ve erkek rollerine geri dönülmesi gerektiğini savunan Stalinciler, kadınların çok sayıda çocuk doğurmasını ve koyulan hedeflere ulaşılabilmek için daha fazla çalışmasını istemişlerdir (Sevim, 2005:46-47).

Sosyalist Gerçekçilik

Stalin’in, iktidara geldiği ilk yıllardan itibaren baskı ve müdahale üzerine oturttuğu bürokratik sistem çerçevesinde devletin yapısında ve işleyişinde yapılan değişikliklerin yanı sıra toplumsal yaşamın her alanında da bir takım düzenlemelere gidilmiştir. Proletaryanın kendi kurumlarını oluşturma ve kendine ait sistematik yapıları tesis etme gerekliliği bu süreçte belirgin şekilde kendini göstermiştir. Bu bağlamda proleter sanatı, sanat anlayışı ve sanatla ilgili sistematik yapı gerekliliği Lenin’in “*sanat eseri yaşamı idealize etmek yerine gerçeğe uygun biçimde aktarmalıdır*” düşüncesi çerçevesinde Stalin’in konuya yönelik bakış açısıyla oluşturulmuş ve resmleştirilmiştir. Sovyetler Birliği’nin, 1920’lerin sonu, 1930’ların başında yaşadığı büyük dönüşüm kapsamında “Kültür Devrimi” olarak isimlendirilen kültürel değişimler bağlamında sanatçılar, yeni sisteme uyan ilke ve yöntemlerle üretim yapmaya zorlanmışlardır. Bu doğrultuda sosyalist rejimin sahip olduğu ilke ve değerlerin sanata yansıtılması ama-

cıyla gerçekçilik anlayışı üzerine kurulu “sosyalist gerçekçilik” sanat akımı, SSCB’nin resmi sanat anlayışı olarak ortaya çıkmıştır (Zor, 2020:58).

Sosyalist gerçekçilik kavramı ilk defa, Politbüro’da kurulan özel bir komisyonunun yaptığı çalışmalar neticesinde komisyon üyelerinden İvan Gronskiy’nin *Literaturnaya Gazeta* isimli gazetede 23 Mayıs 1932’de yazdığı bir yazıda, sanatın bütün alanlarında proletaryanın diktatörlüğünün idealize edilmesini tanımlamak üzere kullanılmıştır (Tagızade, 2006:18). Bu tarihten iki yıl sonra, 1934’teki Sovyet Yazarları Birinci Kongresi’nde, Stalin’in sanat komiseri Andrey Jdanov’un yaptığı konuşmada sanatın sahip olduğu güçten ve etkiden siyasette yararlanılması gerektiğini ifade etmesinden sonra sosyalist gerçekçilik, SSCB’nin resmi sanat anlayışı olarak kabul edilmiştir.

Sanatın toplum mücadelesini desteklemesi gerektiğini ve sosyalist ideolojiyi hızlandırmaya katkı sağlama zorunluluğunu savunan sosyalist gerçekçilik anlayışı, sanat eserlerinin ideolojiye hizmet edecek bir biçimde üretilmesi ve sanat vasıtasıyla toplumsal gerçeklerin yansıtılması temel prensibine dayandırılmıştır. Buna göre sanat, sosyalist toplumun egemen sınıfı olan işçi sınıfının ideolojisini yansıtmalı, geleceğin komünist toplumunu şekillendirecek eserler üretmeli, çıplak gerçekliği ortaya koymalı ve ideolojinin ortak değerlerini herhangi bir şüpheye imkân tanımayacak biçimde aktarmalıdır.

Sovyet resmi sanat anlayışı, sanatçıları her şeyden önce birer partizan olma gerekliliğiyle karşı karşıya bırakmış, sosyalist toplumun oluşturulmasında ve sürdürülmesinde sorumluluk sahibi birer memur gibi görmüştür. Buna dayanarak sanat eserlerinin biçim, konu ve içeriklerinin yanı sıra üretilme süreçlerinde uyulması gereken kurallar parti tarafından belirlenmiş, ideoloji veya parti ölçütlerinin dışında hareket eden sanatçılar rejimin cezai yaptırımlarıyla karşı karşıya kalmıştır.

Sosyalist gerçekçilik sanat anlayışının, Marksist-Leninist düşünce ve Rus halkçılık geleneğinden hareketle kuramsal nitelikte oluşturulmuş 4 kuralı söz konusudur. Bunlar; halkçılığa dayalı olarak yaygın bir izleyici kitlesine ulaşabilme ve onların sorunlarını yansıtma (*narodnost*), sınıfsallığa bağlı olarak sınıf çıkarlarını ifade etme (*klassovost*), somut güncel konuları işleme (*ideinost*) ve partililik doğrultusunda her türlü konuda Komünist Parti’nin bakış açısına bağlı kalma (*partiinnost*) şeklinde ifade edilebilir (Clark akt. Zor, 2020:59). Bu bağlamda üretilen eserlerin temalarını devrim, sanayi, işçi ve köylü sınıfı gibi sosyalist ideolojiyle birebir ilişkili konular, ana karakterlerini de işçiler, köylüler, devrim kahramanları ve halk önderleri oluşturmuştur. Eserlerde kahramanların yüceltilmesine, devrime hizmet edenlerin ve emek verenlerin bayraklaştırılmasına, yeni kahramanların ortaya çıkarılmasına bu sayede toplumun sosyalizme olan

inancının güçlendirilmesine çaba harcanmıştır. Örnek teşkil edecek nitelikteki işçi, köylü veya kadın kahramanlar sembolleştirilip toplumun özendirmesi hedeflenmiştir.

Bütün sanat dallarında olduğu gibi sosyalist gerçekçiliğin resmi sanat anlayışı olarak kabul edilmesinin sonucunda sinemada da bu anlayışın uygulanmasına yönelik zorunluluk söz konusu olmuştur. Buna ek olarak Lenin'in 1920'lerin başlarında Lunarçarski'ye söylediği *"Bizim için sinemanın bütün sanatlar içinde en önemlisi olduğunu aklınızdan hiç çıkarmayın"* (Kagan, 2011:149) sözü de sinemaya yönelik özel bir yaklaşımın ortaya çıkmasında etkili olmuştur.

Sovyet iktidarı, sinemayı, ideolojik mesajları halka aktarma adına işlevsel ve etkin bir araç olarak görüp yeni sosyalist insanını ve toplumunu yaratmak için sinemayı fazlaca kullanmayı tercih etmiştir. Bu doğrultuda sinema insanlarından, izleyicinin ilgisini çekecek, siyasi bakımdan da işçileri ve köylüleri etkileyecek niteliklere sahip filmler üretmeleri beklenmiştir. Bunu gerçekleştirmek için bir takım özel politikalar uygulanarak 1930'larda halkın sinemaya ilgisi arttırılmış, sinema ortalama bir vatandaşın gündelik yaşantısının parçası haline getirilmiş ancak film üretim sayıları önceki 10 yıla oranla 4 kat azalmıştır. Bu süreçte Merkez Komitesi, Sovyet gelişimini desteklemeyi hedefleyen bir sanat politikasına yönelerek Sovyet sistemini güçlendirecek nitelikte açık toplumsal mesajlar içeren eserleri desteklemeye başlamıştır (Kenez, 2008:446). Bu durum bütün sanat dallarında olduğu gibi sinemada da özgünlüğü, yaratıcılığı ve kuramsal çeşitliliği ortadan kaldırmıştır. Çünkü bu süreçte, sosyalist gerçekçiliğin gerektirdiği zorunluluklar bağlamında çekilen filmlerle halkın Sosyalist ilkeler doğrultusunda eğitilmesine gayret edilmiş, ideolojik bakış açısının yansıtılması öncelikli hedef olmuştur. Filmlere daha çok sosyalist ütopyanın ele alındığı toplumsal konular hâkim olmuş ve gerçekliğin açıkça yansıtıldığı bir anlatım dili benimsenmiştir. Parti ve hükümetin belirlediği konularda halkın eğitilmesine katkı sağlayacak nitelikte didaktik içerikli filmler çekilmiştir. Bunlarla birlikte iktidarın beklentilerine cevap verecek şekilde propaganda içerikli ürünler ortaya koyulmuştur (Zor, 2020:63).

Filmlerin halk tarafından kolay şekilde anlaşılabilmesi için işlenen konular ve bu konulara dair olay örgüleri kısa sürede kalıplaşarak birbirinin kopyası bir yapıya bürünmüştür. Birçok filmin kahramanı, komünist sınıf bilincine sahip olumlu bir karakterin veya bir parti liderinin vesayeti altında karşısına çıkan bütün engelleri aşarak, yeni sosyalist düzene nefret duyup karşı çıkan kötü niyetli kişi/kişilerin maskesini düşürür. Bunu yaparken kahramanın kendisi de üstün bilince ulaşarak daha iyi ve örnek bir kişi olur (Kenez, 2008:447). Doğal olarak bu durum karakterlerdeki çeşitliliği ve zenginliği de yok etmiş, karakterler zaman içerisinde tip halini almıştır. Bütün bunların sonucunda sinemaya didaktik bir eğilim hâkim olmuştur.

Topraklarının Almanlar tarafından 1941 yılında üç ayrı koldan işgal edilmesiyle II. Dünya Savaşı'na giren Sovyetler Birliği, halka propaganda yapabilmek ve her şeyin yolunda olduğu izlenimini vermek için sanat ve sinema faaliyetlerinin özellikle sürdürmüştür.

Sovyet sinemacıları halkı savaşa karşı cesaretlendirmek ve halk desteğini almak için savaş psikolojisine uygun kahramanlık, özgürlük, cesaret, vatan sevgisi, zafere inanç, fedakârlık gibi duyguları ele alan filmler çekmişlerdir. Bu bağlamda ülkenin tarihsel bakımdan büyük ve üstün olduğu fikri yoğun bir biçimde işlenmiş, önemli tarihi kişilikler, halk kahramanlarının destansı mücadeleleri, halk hikâyeleri ve efsaneleri Sovyet sinemacıların başlıca ideolojik malzemesi halini almıştır. Birliği oluşturan her ulusun, kendi halk ve tarih kahramanları ile ilgili filmler çekmesi özellikle teşvik edilmiştir (Kenez, 2008:453).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Stalin'in tarihi Rus kimliğini merkezde tutan Sovyet insanı ve toplumu yaratma fikri çerçevesinde sinema son derece etkin biçimde kullanılmıştır. Sinemanın kullanılmasıyla Çarlık dönemi kültürel mirası diriltilmeye, hamaset duyguları körüklenmeye, vatanseverlik, sadakat, fedakârlık, savaşıklık, halk, ulus gibi kavramlar yüceltilmeye gayret edilmiştir. Bu doğrultuda özellikle tarihi konuları ele alan filmler öne çıkmış, filmlerde, tarihe ve tarihi sembollere göndermeler yapılarak Sovyet ideolojisinin biçimlendirilmesine katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Bunun sonucunda içerik ve biçim açısından belli bir anlayış dayatan yaklaşımla ulus fikri birleşince sinema bu dönemde tamamen propaganda aracı haline dönüşmüştür.

Kazakistan Sinemasında Sosyalist Gerçekçilik

Kazakistan halkının sinemayla tanışması 1910 yılında, para kazanmak için film gösterimleri yapan M. Fabri isimli bir Rus vatandaşın Omsk'tan Almatı'ya gidip gerçekleştirdiği bir film gösterimiyle söz konusu olmuştur (İsmailov, 2001:14). Sonraki yıllarda da Kazakistan coğrafyasında film çekimi, film gösterimi gibi sinema adına ortaya koyulan her türlü etkinlik başta Ruslar olmak üzere yabancılar tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda Kazakistan milli sineması, sosyalist gerçekçiliğin SSCB'nin resmi sanat anlayışı olarak ilan edilmesinden sonra 1939'da Kazak sinema insanlarının görev aldığı "*Amangeldy / Amangeldi*" isimli filmle başlamıştır. Konusunu, 1916 yılında feodal toprak sahiplerinin halka yönelik baskı ve adaletsizliklerine karşı mücadele başlatan Amangeldi İmanov'un gerçek yaşamından alan Amangeldi filmi, Kazakistan sinemasının ilk milli ve sesli filmi olmasının yanı sıra Kazakistan sinemasında sosyalist gerçekçiliğin en başarılı örneklerinden biri olarak da kabul edilir.

Lenfilm stüdyosunda yapılan ve yönetmenliğini Moisei (Zelikovich) Levin'in yaptığı filmin bütün süreçlerinde Kazak sanatçılar görev almış-

tır. Kazak müzik enstrümanlarının kullanıldığı ve çoğunlukla Kazak ezgi-lerinden oluşan film müziklerini, Akhmet Zhubanov ve Mikhail Gnessin yapmıştır. Filmde, Kazakistan Dram Tiyatrosu oyuncularından Yeleubai Umurzakov, Shara Zhiyenkulova, Serke Kozhamkulov, Kurmanbek Dzhandarbekov, Kanabek Baiseitov, Kalibek Kuanyshbayev, Kapan Badyrov ve Rakhmetulla Salmenov rol almıştır.

Filmin başlarında resmedilen feodal yapıda toplumsal sınıflar arasındaki dengesizlik bütün boyutlarıyla belirgin şekilde ortaya konulmuştur. Yokluk içindeki perişan köylülerle feodaliteyi temsil eden toprak beylerinin, vali ve askerlerin zenginlik ve bolluk içindeki yaşamları birbiriyle çelişki oluşturacak şekilde bir arada verilmiştir. Böylece kapitalist feodal yapı, eşitsizliğin üst düzeyde olduğu bir toplumsal yapı olarak resmedilmiştir.

Amangeldi karakteri, sosyalist gerçekçi sinemanın ideal kahramanın genel karakter özelliklerini taşımaktadır. Gerek geleneksel gerekse modern unsurlar açısından ideal bir karakter olarak komünist sınıf bilincine sahip, karşılaştığı engelleri alt eden ve yeni düzene karşı olan ideoloji düşmanlarının maskesini düşüren biri şeklinde betimlenmiştir. Bu bağlamda yeni toplumsal yapıya yönelik düşünceleri ve konuşmalarıyla modern düzenin ideal insanı olarak resmedilen Amangeldi karakteri, ideolojinin yaratmaya çalıştığı yeni Sovyet insan tipinin belirgin bir örneği niteliğindedir.

Stalin yönetiminin çıkardığı kararlar çerçevesinde sosyalist gerçekçi sinemadan temel beklentilerinden biri, filmler aracılığıyla yaşanan çağın ve oluşturulan sistemin daha mutlu bir yarına giden yol olarak yansıtılmasıdır. Bu anlamda Amangeldi filmi yaşanan çağı, daha mutlu bir yarına giden yol olarak başarılı bir şekilde ortaya koymakta, yolun sonunda ulaşılacak komünizme, geleceğin ideal yaşam biçimi olarak vurgu yapmasıyla son derece önemli bir yapım niteliğindedir.

Lenfilm stüdyosu, Amangeldi'den sonra 1940 yılında, ünlü Kazak yazar Mukhtar Auezov'un senaryosunu yazdığı, Moisei Levin'in yönetmenliğini yaptığı, Kazak oyuncuların rol aldığı "*Raikhan / Reyhan*" isimli bir film daha çekmiştir. Reyhan, Kazakistan'ın geri kalmış yoksul bir köyünde yaşayan ortalama bir Kazak kadınının Sovyet iktidarıyla değişen yaşamını gözler önüne sermektedir. Filmde dinin, kültürün ve törenin oluşturduğu baskıdan Sovyet yönetimi sayesinde kurtulan kadının, yaşanan sosyal ve teknik gelişmelerin bir parçası olarak toplumsal hayata katılması oldukça iddialı bir ifadeyle aktarılmıştır. Sosyalist ideoloji geçmişin aksine kadını toplumun bir parçası olarak görüp değerlendiren yeni bir yapı yaratmıştır. Bu toplumsal yapı kadına çalışma hayatında, aile hayatında, siyasi hayatta ve diğer her alanda erkeğin karşısında eşit haklar tanımış, bir birey olarak varlığını ortaya koymasına fırsat sunmuştur. Reyhan filmi sosyalist ideolo-

jinin kadına sağladığı bütün bu imkânları öncesi ve sonrasıyla karşılaştırmalı olarak resmetmiştir.

Alman Ordularının II. Dünya Savaşı'nda Sovyet topraklarını işgal etmesinden sonra Sovyetler Birliği'nin önemli film yapım stüdyoları cepheden uzakta olan Orta Asya'daki Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Tacikistan gibi cumhuriyetlere taşınmıştır. Bu süreçte Sergei Eisenstein, Dziga Vertov, Vsevolod Pudovkin, Leonid Trauberg, Abram Room, Grigori Kozintsev, Grigori Roshal, Boris Barnet, Vasilyev Kardeşler, Fridrikh Ermler, Vera Stroeva gibi önemli Sovyet sinemacıları Almatı'daki Birleşik Merkezi Film Stüdyosu bünyesinde savaşın psikolojik tahribatını ortadan kaldırmaya yönelik vatan sevgisi, özgürlük, zafere inanç, mertlik, cesaret, fedakarlık duygusu telkin eden filmler çekmişlerdir (Rollberg, 2008:329 ve İsmailov, 2001:24).

Sovyet halkının topyekûn sıkıntı yaşamasına sebep olan savaşın bütün sorumluluğunun Almanlar üzerine yüklenmesi ve halkın gözünde Stalin yönetiminin günahsızlığının vurgulanması için sosyalist gerçekçi yaklaşımla insanların kaderini ön plana çıkarıp savaşın sebep olduğu kötü durumları anlatan savaş temalı filmler çekilmiştir. Bunların dışındaki bazı filmlerde de faşizme karşı Sovyet halkının birlik beraberlik içerisinde kahramanca mücadele vermesi konu edilmiştir. Ivan (Aleksandrovich) Pyryev'in yönettiği *"We Will Come Back / (Geri Geleceğiz) Bölge Komitesi Sekreteri"* (1942), Konstantin Iudin'in yönettiği *"Antosha Rybkin / Antoşa Ribkin"* (1942), Vsevolod Pudovkin ile Yuri Tarich'in yönettikleri *"The Murderers are Coming / Katiller Geliyor"* (1942), Fridrikh Ermler'in yönettiği *"She Defends The Motherland (No Greater Love) / O Vatanını Savundu"* (1943), Konstantin Simonov'un bir oyunundan Vsevolod Pudovkin ile Dmitriy Vasilyev'in beraber uyarlayıp yönettikleri *"In the Name of the Fatherland / Vatan Namına"* (1943), Vasilyev Kardeşlerin yönettiği *"The Front / Cephe"* (1943), Abram Room'un yönettiği *"The Invasion / İstila"* (1944) bu filmlerden bazılarıdır. Ayrıca bu dönemde Rus yönetmenlerin çektiği Kazak sanatçıların görev alıp katkı sağladıkları, bölge halkını savaşta aktif rol almaya teşvik etmek için Kazakistan tarihiyle ilgili konuları işleyen yahut Kazakların savaş esnasında sergiledikleri kahramanlıklardan, fedakârlıklardan ve mücadelelerden bahseden filmler de yapılmıştır. Yefim Aron'un 1942'de yönettiği *"White Rose / Ak Gül"*, Vera Stroeva'nın yönettiği *"Son of a Soldier / Savaşçının Oğlu"* (1942), Grigori Roshal'ın yönettiği *"Song About Hero / Kahraman Üzerine Şarkı"* (1942), Adolf Minkin ve Semen Timoshenko'nun beraber yönettikleri *"To the Sounds of the Dombra / Dombıranın Sesleri Altında"* (1943) bu filmlerden bazılarıdır (Zor, 2020:75).

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra Kazakistan sinemasında Stalin dönemi sosyalist gerçekçilik anlayışıyla ortaya koyulan iki önemli

film vardır; Yefim Aron ile Grigori Roshal'ın 1946'da birlikte yönettikleri *Songs of Abai / Abay'ın Şarkısı*" ve Yefim Dzigan'ın, 1952 yılında çektiği "*Dzhambul/ Jambıl*"dır.

Abay'ın Şarkısı, Kazakistan'ın aydın ve yenilikçi şairi Abay Kunanbayev'in yaşamından bir kesit sunmaktadır. Filmin senaryosunu, Kazakistan'ın ünlü yazarlarından Mukhtar Auezov kendine ait bir romanından Grigori Roshal'la birlikte uyarlamıştır. Kazakistan Tiyatrosunun tanınmış oyuncularları Shaken Aimanov, Amina Umurzakova, Kapan Badyrov gibi oyuncular filmde ortaya koydukları başarılı oyunculuk performansıyla seyircilerin büyük beğenisini toplamışlardır. Abay'ın Şarkısı, II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kazakistan'da çekilen ilk konulu kurmaca film olma özelliğine sahiptir. Abay'ın hikâyesi üzerinden toplumsal yaşam biçiminin geleneksel ataerkil yapıdan modern bir yapıya geçiş süreci yansıtılmaktadır.

Abay'ın sürgün edilmiş bir Rus bilim insanıyla tanışmasından sonra düşünce dünyasındaki değişimi, ilkelerinin ve fikirlerinin gelişim sürecini anlatan Abay'ın Şarkısı, konusu itibariyle vatanseverlik, kahramanlık, savaşta gösterilen özveri ve askeri başarıları ele alan aynı döneme ait diğer yapımlardan belirgin şekilde ayrılır. Filmde, Kazak köy yaşamının karakteristik özellikleri dikkat çekici şekilde gözler önüne serilir. Ayrıca geleneksel Kazak enstrümanlarının ve şarkılarının kullanıldığı film müzikleri aracılığıyla ulusal kimliğe atıfta bulunan bir yaklaşım sergilenmiştir (Isaacs, 2018).

Kazakistan sinemasının Stalin dönemi önemli sosyalist gerçekçilik filmlerinden bir diğeri de "*Dzhambul/ Jambıl*"dır. Ünlü Rus yönetmen Yefim Dzigan'ın Almatı Film Stüdyosu bünyesinde 1952 yılında çektiği film, Kazakların büyük destan şairi Jambıl Jabayev'in (1846-1945) hayatını konu almaktadır. Filmin senaryosunu Nikolai Pogodin ve Abdilda Tazhibaev yazmıştır. Jambıl karakterini ünlü Kazak aktör Shaken Aimanov, oldukça başarılı bir oyunculuk sergileyerek canlandırmış, filmde ayrıca Kurmanbek Dzhandarbekov, Kapan Badyrov, Kenenbai Kozhabekov, German Khovanov gibi oyuncular rol almıştır.

Jambıl filminde, yaşamı boyunca toplumsal sorunları dile getirmek için sanatını kullanan, şiirleri, konuşmaları ve yaşamıyla topluma önemli mesajlar veren halkçı bir sanatçının, örnek teşkil eden tarihi bir şahsiyetin tavrı ve çabası resmedilmektedir. Filmde yansıtılan Jambıl kişiliği, rejim tarafından filmlerde gerçekleştirilmesi istenen "tarihi kahramanlar aracılığıyla halkın üzerinde duygusal etki yaratma" hedefine uygun biçimde yaratılmıştır.

Jambıl filmi hem devrim öncesini hem de devrim sonrasını ele almaktadır. Devrim öncesi sekanslarda burjuva anlayışının ve yönetiminin temsili niteliğindeki İmparatorluk rejimine ait her türlü olumsuzluk resme-

dilmekte ve eleştiriye açık bir şekilde sunulmaktadır. Devrimden önceki dönemleri konu alan sekanslarda abartılı bir şekilde mekânlar bakımsız, insanlar umutsuz ve pejmürde, coğrafya kurak ve verimsiz, yöneticiler acımasız, yaşam adaletsiz ve dengesiz olarak yansıtılmıştır. Filmin başından, devrimin gerçekleştiği sahneye kadarki tüm süreç, İmparatorluk rejiminin eleştirildiği yeni rejime duyulan ihtiyacın vurgulandığı bir söylem üzerine kurulmuştur. Devrimden sonra her anlamda kendini gösteren dikkat çekici bir değişim ve gelişim resmedilmiştir. Şöyle ki, halkın yaşam biçiminden fiziksel görüntüsüne, köylerden şehirlere kadar her şey gelişip değişmiştir. Bütün bunlar, sosyalist ideolojinin insanlara sunduğu olanakların, yeni yaşam biçiminin ve toplumsal hayattaki olumlu değişimlerin birer yansıması olarak sunulmaktadır. Bu yolla, sosyalist rejimin; büyük küçük, kadın erkek, zengin yoksul gibi hiçbir ayırım yapmadan bütün halka, insana yaraşır biçimde insanca yaşama olanağı sunduğu ifade edilmektedir. Şöyle ki, ülkede neredeyse her şey tamamen değişmiş, büyük bir ilerleme yaşanmıştır. Kazakistan bozkırında otomobillerin dolaşmaya başladığı yeni asfalt yollar açılmış, çok sayıda traktör ve tarım makinesinin kullanıldığı modern tarıma geçilmiştir. Tarlalarda çalışan köylüler mutludur; erkekler büyük bir şevk ve istekle, kadınlar marşlar söyleyerek coşku ve hevesle çalışmaktadır. Kolhozlar, tarlalar, bağlar, bahçeler keyif içindeki insanlarla doludur. Her taraf yemyeşildir, bağlarda bahçelerde, tarlalarda bolluk bereket vardır. İmparatorluk döneminin verimsiz kurak bozkırı, onlarca sürünün ve binlerce hayvanın yayılıp otladığı yemyeşil bir meraya evrilmiştir. Yaşanan gelişme yalnızca köylerle ve tarımla sınırlı değildir. Ülkenin endüstrisi ve sanayisi de aynı oranda gelişip ilerlemiş, insanlar büyük bir mutluluk ve memnuniyetle fabrikalarda, atölyelerde, sanayi kuruluşlarında coşku ve hevesle çalışmaktadır. Demiryolları ülkenin dört bir yanına yayılmış, üretilen tarım makineleri, kamyonlar, otomobiller trenlerle her yere taşınmaktadır. Filmde seyirciye bir belgesel yaklaşımıyla gösterilen bütün bu gelişmeler atıyla Kazakistan kırsalını gezen Jambıl'ın karşılaştıkları ve gördükleri olarak aktarılmaktadır. Jambıl, bunlardan duyduğu memnuniyeti sözleriyle ifade etmekte, yaşadığı mutluluğu sık sık vurgulamaktadır. Bunu yaparken de sosyalist rejime övgü dolu şiirler söylemektedir.

Jambıl filmi, bahsi geçen yaklaşım dolayısıyla genel anlamda, gerek görüntüleri, gerek diyalogları ve gerekse içerdiği diğer unsurlar itibariyle ideolojik söylem bakımından tam bir propaganda bombardımanı niteliğindedir. Geleneksel kalıplarla sınırlandırılmış fikir dünyasına eleştiri getiren ve düşünsel gelişimi öne çıkaran Abay'ın Şarkısı'ndan farklı olarak Jambıl daha çok, Sovyet rejiminin sağladığı toplumsal değişimin somut göstergelerini yansıtmaktadır. Genel hatlarıyla ele alındığında, Abay'ın Şarkısı ve Jambıl filmlerinin ikisi de ağır didaktik anlatımlar, keskin ve katı karakterizasyonlar, halkla sanatçı iletişiminin ayrılmaz parçası olan zorunlu me-

sajlar içeren, şematik yapıda tipik Stalinist biyografik filmlerdir (Rollberg, 2008:330).

Stalin döneminde Sovyetler Birliği'nin zorunlu sanat anlayışı olan sosyalist gerçekçiliğin Kazakistan sinemasındaki örnekleri Stalin'in ölümünden sonra da çekilmeye devam etmiştir. Çalışmamız, Stalin dönemiyle sınırlandırılmış olduğundan Stalin'in ölümünden sonra çekilen sosyalist gerçekçi filmler ele alınmamıştır. Bu bağlamda, Stalin döneminde Kazakistan sinemasında sosyalist gerçekçi anlayışla çekilen filmler hangi konuyu ele alırsa alsın gerek görüntüler gerekse diyaloglar aracılığıyla belirli kalıpları yansıtmıştır, zaten Sovyet yönetiminin sinema insanlarından beklentisi de bu doğrultudadır. Hatta bu konudaki yaklaşım (daha önce de belirtildiği üzere) beklentinin ötesinde, uyulması zorunlu olan ve ihmal ya da ihlal edilmesi halinde sanatçıların cezalandırıldığı bir emir niteliğindedir.

Sonuç

Stalin iktidarının sinemaya yönelik yaklaşımı genel bir çerçevede ele alındığında, Lenin'in işaret ettiği üzere sinemayı sosyalist ideolojinin mesajlarını halka aktarmada etkili bir araç olarak değerlendirmiş bu yönüyle önemsemiştir. Sosyalist gerçekçiliğin resmi sanat anlayışı olarak ilan edilmesinden sonra çekilen bütün filmler Sovyet sistemine hizmet edip katkı sağlayacak açık ve net mesajlar ileten yapımlar olmuştur. Bu durum filmleri tektipleştiren, kalıplaşmış birbirine benzeyen, propaganda ve didaktik içerikli yapımlara dönüştürmüştür. Kazakistan sineması da Sovyetler Birliği bünyesindeki diğer cumhuriyetlerin sinemalarında olduğu gibi iktidarın belirlediği konuları, yine iktidarın belirlediği sınır ve ilkelere bağlı kalarak ele almıştır.

Stalin dönemi sosyalist gerçekçi Kazakistan sineması en genel biçimiyle devrimden önce Kazakistan coğrafyasına hâkim olan feodal anlayışın halka reva gördüğü olumsuz durumları ve devrimden sonra halkın ulaştığı insani koşulları bir arada sunmayı tercih etmiştir. Bu yolla belgeselci bir anlayış ve didaktik bir havada oluşturulan filmik atmosfer aracılığıyla seyircinin kıyaslama yapmasına olanak sağlamıştır. Hiç şüphesiz, buradaki temel amaç, aksiyonu ilerletmek adına çatışma yaratmaktan/güçlendirmekten ziyade iktidarın propaganda beklentisini karşılamaktır.

Filmlerin anlatımının tamamen didaktik bir anlayışla ideolojik mesaj vermek üzere oluşturulması, ideolojik söylem göstergesi niteliğindeki birçok unsurun, filmlerde yoğun şekilde kullanılması sonucunu doğurmuştur. İdeal toplumsal yaşam biçimini sunan rejimin dışında kalan her türlü anlayış ve yaşam biçimi filmlerde doğrudan ya da dolaylı olarak eleştirilmiştir. Öyle ki, bazen sıradan bir aşk hikâyesi bile toplumsal eşitsizliği, adaletsizliği ve feodal yapıyı çağrıştıran boyutuyla aksettirilip, burjuvaziyi ve feodaliteyi seyirci nazarında acımasız ve olumsuz bir pozisyona sokarak

eleştiriye açmak üzere kullanılabilmıştır.

Sosyalist gerçekçilik bağlamında Stalin döneminin Kazakistan sinemasında büyük önem arz eden konulardan biri de Sovyet toplumunu her anlamda derinden etkileyen II. Dünya Savaşı ve bu savaşın sunum biçimidir. Söz konusu dönemde Kazakistan sinemasında savaşı ele alan sosyalist gerçekçi filmler, tüm vatandaşların üzerine düşen her türlü sorumluluğu yerine getirmesini, bunun kutsal bir vazife olduğunu ve Sovyetler Birliği'nin en zor zamanlarından birinde devletin halktan beklediği genel tavrın bu yönde olduğunu telkin etmiştir. Zira filmler genel olarak II. Dünya Savaşı'nı iki devlet arasındaki bir savaştan ziyade faşizmle sosyalizm arasındaki bir savaş olarak nitelendirmiştir. O yüzden filmlerde anlatılan mücadele, sosyalizmin faşizme karşı mücadelesi, sonuçta kazanılan zafer de sosyalizmin zaferi olarak yansıtılmıştır.

Kazakistan sinemasının Stalin dönemi filmlerinde (iktidarın isteği doğrultusunda) halkın yansıtılması da, Sovyet rejiminin insanlara sunduğu yaşam biçiminin ve sonuçlarının aksettirilmesiyle ilişkilidir. Mutlu insanlar, coşku dolu heyecanlı ve gelecekte umutlu gençler, erkeklerle her alanda eşit olan kadınlar, iyi eğitim alıp iyi yetişen çocuklar, üreten ve mutlu olan köylüler, işlerini keyifle yapan çalışkan işçiler, vatani için her türlü fedakârlığa hazır olan Sovyet vatandaşları devrim sonrasını anlatan neredeyse bütün filmlerin kalıplaşmış kişileridir.

Bütün bu tornadan çıkmışçasına standartlaşmış unsurlar, seyircinin belleğinde kolaylıkla unutulmayacak izler bırakacak şekilde birçok filmde sıklıkla kullanılmıştır.

KAYNAKLAR

- Çelebican, Gürkan (1972). “Sovyet Rusya’da İktisadi Planlamanın Gelişimi”, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt 29, Sayı 3-4, s. 247-287.
- Isaacs, Rico (2018). *Film and Identity in Kazakhstan, Soviet and Post-Soviet Culture in Central Asia*. I.B. Tauris.
- İsmailov, Tofik (2001), *Türk Cumhuriyetleri Sinema Tarihi* Cilt: 1-2-3, Türk Güzel Sanatlar Vakfı Yayınları, İstanbul.
- Kagan, Moisci (2011). “Kapitalizm Devrinde Sosyalist Sanatın Oluşum Mantığı”, *Sanatta Sosyalist Gerçekçilik (içinde)*, Çev. Feyyaz Şahin, Parşömen Yayıncılık, İstanbul.
- Kenez, Peter (2008). “Stalin Dönemi Sovyet Sineması”, (Çev: Ahmet Fethi), *Dünya Sinema Tarihi (446-455)*, (Ed. Geoffrey Nowell-Smith), Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Rollberg, Peter (2008). *Historical Dictionary of Russian and Soviet Cinema*, Scarecrow Press Inc., Lanham, Maryland, USA.
- Sevim, Ayşe (2005). *Feminizm, İnsan Yayınları*, İstanbul.
- Strong, Anna Louise (1988). *Stalin Dönemi*, (Çev: Alaattin Bilgi), Onur Yayınları, Ankara.
- Tagızade, Leyla (2006). “Sosyalist Realizm Kökeni Oluşum Süreci ve Kavramı”. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, Cilt 3, Sayı 4, s. 7-24.
- Uludağ, İlhan ve Serin, Vildan (1990). *SSCB’ndeki Türk Cumhuriyetlerinin Sosyo-Ekonomik Analizleri ve Türkiye ile İlişkileri*, İstanbul Ticaret Odası Yayınları, İstanbul.
- Zor, Lokman (2020). *SSCB Dönemi ve Bağımsızlık Sonrası Kazakistan Sineması Tarihi ve İdeolojik Söylemi*, Astana Yayınları, Ankara.

“

Bölüm 4

İBN RÜŞD'ÜN İLİM ZİHNİYETİ VE YÖNTEM ANLAYIŞINA FARKLI BAKIŞLAR

Adalet ASLAN¹

”

1 Araş.Gör.Dr., Bingöl Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü,
Türk-İslam Düşüncesi Tarihi, aaslan@bingol.edu.tr, ORCID NO: 0000-0002-
1278-2164.

1. GİRİŞ

Klasik İslâm düşüncesinin filozoflarından İbn Rüşd (1126-1198), felsefe, fıkıh, astronomi, fizik, tıp, matematik vb. gibi birçok alanda yapmış olduğu özgün katkılarından dolayı etkisi günümüze kadar devam eden Meşşâî ekolünün son büyük temsilcisidir. Onun Aristoteles'e olan hayranlığı, onu hakikate ulaşan tek kişi olarak kabul etmesinden kaynaklanmaktadır. Filozofun, insan aklının en yüksek gelişimine ulaşan Aristoteles'i seleflerinden ve çağdaşlarından daha iyi anladığı, yorumladığı kabul edilir. Dolayısıyla İbn Rüşd, gerek Aristoteles'in en büyük şarihi olması, gerekse Latin Ortaçağ'a en büyük etkisinden ötürü, İslâm felsefesi tarihinde büyük bir öneme sahiptir. Doğu'da "eş-Şarih", Batı'da "Commentator" olarak bilinir. İbn Rüşd'ü tam ve doğru bir şekilde anlayabilmek için hem telif hem de şerhlerine müracaat etmek gerekir. Filozofun eserleri genel olarak, Muhtasarlar (Özetler), Câmiler, Telhîsler, Makaleler, Telifler, Tefsîrler şeklinde sınıflanmaktadır. Eser tasnifi genellikle benzerlik gösterse de eserlerin mahiyeti ve öncelik sırası yorumcular arasında değişmektedir. Ancak filozof selef ve haleflerinin okunup anlaşılmasında da ilke ve kaynak durumuna geldiğinden, sadece onun eserlerini okumak da yetmeyecektir. Bu sebeple filozofun nasıl okuduğu ve okunduğunu anlayabilmek için kapsamlı olmasa da kendisinden öncesine ve sonrasına bakmak gerektiğini belirtmeliyiz.

İbn Rüşd'ün şerhlerine baktığımızda, acaba okuma yaparken ideoloji ile yöntemi ayırmanın mümkün olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Yani ideoloji ve yöntemi ayrı ayrı ele almak ya da birini alıp diğerini görmezden gelmek mümkün olabilir mi? Ayrıca İbn Rüşd'ün telifleri ile şerhleri arasında ayırım yapıp yapılmayacağı ve bir problem hakkında hangisinin referans alınması gerektiği konusu da tartışmalıdır. Dolayısıyla bu çalışmada, İbn Rüşd'ün zihniyet ve metodolojisine dair Çağdaş yorumcuların nasıl ele aldıklarına bakılacaktır.

2. İBN RÜŞD'ÜN METODOLOJİSİNİN ALGILANMASI

İbn Rüşd'ün zihniyet ve yöntem anlayışını anlamak, onun görüşlerinin orijinal olup olmadığı konusunda büyük önem arz etmektedir. Filozofu özgün görmeyen Rénan, İslâm filozoflarının büyük problemler karşısında yöntem olarak Ortaçağ Avrupa filozoflarından çok daha cesur ve incelikli yaklaşıtlarını vurgular. (Rénan, 1957, 122) Rénan burada söz konusu filozofların daha çok cedeli olarak probleme yaklaştıklarını ancak İslâm filozoflarının daha kapsamlı yani burhan, cedel ve hatabet yöntemlerini kullandıklarına dikkat çeker.

Kâsım, İbn Rüşd'ün varlık üzerine düşünmede istinbat (çıkarım) yöntemini kullandığını belirtir. Bu yöntem, insanın bilinen şeylerden bilinmeyen şeylere gidebilmesini sağlar. Dolayısıyla mantık ilminin gerekliliği ortaya çıkmış olur. Çünkü mantık, kıyas gerektirir ve bu kıyas ise cedel

ve hatâbi yöntemler ile değil, burhân ile mümkündür. Ona göre filozof, kıyası meşrulaştırmak adına, Aristoteles ile fıkıhta kullanılan kıyas yöntemi arasında benzetme ve ilişki kurmaya çalışır. Yani ona göre nasıl ki, bir kişi Kur'ân'daki âyetlerden dinî hükümler çıkarmak için, fikhî kıyası iyi bilmesi gerekiyorsa; kişi, aklî bilgi için de geçerli olan, mevcudattan hareketle Tanrı'nın varlığına ulaşabilmesi için burhân yöntemini bilmesi gerekmektedir. Kâsım'a göre İbn Rüşd'ün felsefeyi meşrulaştırmak adına felsefe ve fıkıh arasında kurmaya çalıştığı bu ilişki mükemmel bir yöntemdir. (Kâsım, t.y, 52-53) Kâsım, filozofun düşüncesinde insanın Tanrı'nın varlığına sezgisel bir yaklaşımla değil, ancak akılla mümkün olacağına dikkat çeker. İdrak gücü olan akıl, burhân yöntemiyle elde edilir. Bu yöntem ise en mükemmel yöntemdir. Kâsım, İbn Rüşd'ün kullanmış olduğu yöntemin mükemmelliğinin yanında, onun orijinallliğini gösteren bir diğer şeyin, gayb âlemi ile şehâdet âlemini ayırmış olmasında görmektedir. Ancak o, filozofun bu ayrımı ortaya atan ilk kişi olmadığını, âyetlerde ve ondan önceki filozoflarda da olduğunu belirtmektedir. Ne var ki Kâsım, bu ayrımın daha önce detaylı ele alınmadığını, ama bu ayrım İbn Rüşd'ün felsefesinin temelini oluşturduğunu iddia etmektedir. Bu sebeple de bu iki âlem ayrımını kullanan ve icat eden olarak İbn Rüşd'ü görmek gerektiği düşüncesindedir. İbn Rüşd'ün metodolojisinde sezgiye yer olmadığını belirten Kâsım, filozofun yönteminin burhân olduğunu ve her insana açık olduğunu vurgular. (Kâsım, t.y, 46-48) Bir başka eserinde çok açık bir şekilde Kâsım, İbn Rüşd'ün özgünlüğünün de gayb ve şehâdet âlemini ayırmasında olduğuna vurgu yapmaktadır. (Kâsım, ts., 98)

Kâsım, İbn Rüşd'ün kullandığı yöntemi tüm eserlerinde kullandığına dikkat çekmektedir.¹ Fakat Kâsım'a göre filozofun telif eserleri ile şerhleri arasında görüş farklılıkları oluşuyorsa, öncelikle telifleri almak gerekmektedir. Zira ona göre şerh eden ile telifleri yazan filozof farklıdır. (Kâsım, t.y, 61-62) Kâsım, bu görüşlerini bir başka eserinde de ifade etmektedir. Ayrıca insanların buna dikkat etmediğinden yanlışa gittiklerine de vurgu yapmaktadır.² (Kâsım, ts., 21) Yani ona göre şerhler filozofun görüşlerini açık bir şekilde yansıtmamaktadır. Dolayısıyla telif eserleri, şerhlerden farklıdır. Gerçek İbn Rüşd'ü şerhlerden çıkaramayacağımızı söyleyen Kâsım,

1 Kâsım'ın aksine Küken, İbn Rüşd'ün kullandığı metot açısından eserlerini üç grupta değerlendirmektedir. Söz konusu sınıflamayı da diğer araştırmacılardan farklı ele alan Küken, *Faslu'l-makâl ve el-Keşf an menâhici'l-edille* eserinde filozofun sistematik bir yöntem uyguladığını, âlem konusundaki düşüncelerinin daha açık olduğunu belirtir. *Tehafût*'ü ise daha çok polemik tarzda ele almıştır. Aristoteles'e yaptığı şerhlerde ise dinî görüşleri dikkate almadan âlemin ezeliliğini kanıtlamıştır. Gülnihal Küken, **Doğu-Batı Felsefî Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması**, Alfa Yay., İstanbul, 1996, s. 128-129.

2 Kâsım ayrıca bir konuya dair İbn Rüşd'ün ilk olarak bütün görüşleri ortaya koyduğunu ve bunlara tek tek delil getirmeye çalıştığına dikkat çekerek, Munk gibi araştırmacıların yanlışa giderek nefis, faal akıl ve ittisal teorilerini yanlışa anlayıp Yeni Eflâtunculuğa atfettiklerini belirtir. Dolayısıyla filozofu bir bütün olarak almak gerekmektedir. Mahmud Kâsım, **Nazariyyetü'l-ma'rife 'inde İbn Rüşd ve te'vîliha ledâ Tomas el-Ekvînî**, s. 83.

filozofu saf bir şarih olarak belirtmektedir. Bununla birlikte Kâsım, İbn Rüşd'ün dinî inançları temellendirmede Mu'tezile ile Eş'arîlerin metoduna benzer bir metot kullandığına da dikkat çekmektedir. (Kâsım, t.y, 139) Ancak Kâsım'ın bu yorumundan Mu'tezile, Eş'arîler ve İbn Rüşd'ün sadece metodları mı aynı, yoksa ulaşmaya çalıştığı şeylerin aynılığını mı söylemeye çalıştığı açık değildir. Ne var ki gaye İslâm inançlarını delillendirmek olduğundan ve İbn Rüşd'ün burhân, kelâmcıların ise daha çok cedel yöntemini kullandıklarını bildiğimizden, biraz daha netlik kazanmaktadır.

Misbâhî, İbn Rüşd'ün 12. yüzyılda yaşayıp aksiyomatik sağlam bir felsefe metodunu benimsediğini ifade eder. O, filozofun bu metodu benimserken yer yer Aristoteles'ten uzaklaştığına değinmektedir. Misbâhî'ye göre onun bu eleştirel metodu zaman zaman, Skolastik şüpheye kadar gidecektir. (Misbâhî, 1988, 113) Ona göre bu, filozofun özgünlüğünü ortaya koymaktadır. Misbâhî'ye göre İbn Rüşd'ün mukayese ile eleştirme metodları, yanı sıra kullandığı başka bir metod daha vardır. Bu metoda tecrübi (Deneyisel), tekvini (Oluş) metod diyebiliriz. Bu metod, nazarî, hissî ya da maddî akledilenlerin oluşumunu takip etmeyi problem edinir. İlmi kavramın tam bir şekilde anlaşılması için, ve bunun yoluyla nazari marifetinin tabiatının anlaşılması için bu oluşumu adım adım takip eder. (Misbâhî, 1988, 136) O, filozofun felsefesinin ikili felsefe olarak adlandırmanın uygun olacağı düşüncesindedir. Zira ona göre söz konusu ikilik, hem metod hem de içerik olarak İbn Rüşd'ün felsefesinin değişmez özelliklerindendir. (Misbâhî, 1988, 174)

Câbirî'ye göre şarih İbn Rüşd, Aristoteles vasıtasıyla Aristoteles'i okuma ilkesine dayanmıştır. Yani onun görüşlerine dayanarak, oluşturduğu temeller arasından mukayese kurmuş, Yunan düşüncesinin sistematigi çerçevesinde ona itiraz ederek kanıt toplamıştır. Bu sebeple de Yeni Eflâtunculuk dönemlerinde ortaya çıkan çarpıtma ve yanlış yorumlamalardan kurtarmıştır. Bu durum ona göre filozofun Aristoteles'e olan hayranlığının bir göstergesidir. Ancak Câbirî, İbn Rüşd'ün bu hayranlığına ait yargıların dikkatlice ele alınması gerektiğini de vurgular. Zira bu hayranlığın ona göre daima Aristoteles'i onayladığı anlamına gelmemektedir. Aksine sistemin, Aristoteles sistemi içerisinde nasıl temellendirildiğini ortaya çıkarma isteğidir. Çünkü filozof, Aristoteles'in görüşlerinin İslâm'ın vahiyi arasındaki farklılığın farkındadır ve bunu en aza indirmeye çalışır.³ İbn Rüşd, doğru öncüllerin doğru neticelere ulaştıracağını, yani İslâm'ın hakikati ile Aristoteles'in hakikatinin bir olduğunu belirtir. (Câbirî, 2003, 265-266) İbn Rüşd düşüncesinde onlardan her biri haktır. Hak hakka zıt olmaz, aksine biri ötekinin kanıtı olur yargısı ile Câbirî'ye göre filozof orijinal felsefi söylemini ortaya koymaktadır. Bu İbn Rüşd'ün gerçekçi, eleştirel ve ras-

3 Bu görüşün aksini düşünen Uludağ, İbn Rüşd'ün hem dinî hükümleri yerine getirme hem de Aristoteles'e bağlı kalma arasında kaldığını belirtir. Bu ise onun filozofu özgün görmediğinin bir

yonel olduğunun, din ve felsefenin her birinin kimlik ve bağımsızlıklarını muhafaza ettiğinin ve tek bir hakikati aramaya yönelttiğinin göstergesidir. (Câbirî, 2003, 35-36) Körü körüne bir hayranlık olmadığına açıkça dikkat çeker. Buradan anlaşılmaktadır ki Câbirî'ye göre, İbn Rüşd'ün amacı her zaman Aristoteles'i savunmak değil, onu anlamaya çalışmak ve doğruyu bulmaktır. Bu da onun orijinal olduğunu açık kanıtıdır.

Câbirî'ye göre İbn Rüşd'ün, felsefî olarak ilk amacının Aristoteles'in görüşlerinin özetini ortaya koymak olduğunu, ancak Aristoteles'in düşüncelerinin kendi düşüncelerinin ortaya konulmasını gerekli kıldığını söyleyerek, filozofun kendi düşünce çizgisinden yürüdüğünü belirtir. Bu sebeple o, İbn Rüşd'ün salt bir Aristoteles yorumcusu olmadığını, aksine Aristoteles'in boşluklarını dolduran mükemmel bir tamamlayıcısı olduğunu söyler. (Câbirî, 2010, 115) Başka bir çalışmasında da Câbirî, İbn Rüşd'ün orijinalliğinin göstergesi olarak ayrıca Aristoteles'i şerh ettiği eserlerden daha da ileri giderek, onun söylemediği şeyleri de söylemiş olduğunu vurgular. Bununla birlikte o, Aristotelesçiliği aşacak düzeye geldiğini iddia eder. (Câbirî, 2003, 39-40) O, İbn Rüşd'ün Arap ve İslâm kültürünü geri kalmışlıktan ve duraksamadan kurtarabilmek adına gece gündüz çalıştığını, ancak dönemin siyasî ortamının buna izin vermediğini vurgular. Bu sebepten ötürü İbn Rüşd, Doğu'da değil de Batı'da duyulmuştur. Câbirî'ye göre Avrupa İbn Rüşd'e minnet borçludur. (Câbirî, 2010, 115-116) Ona göre filozofun görüşleri değerlendirilirken, yaşadığı dönem de mutlaka dikkate alınmalıdır. (İbn Rüşd, 2020, 83) Zira o dönemdeki cehalet ve yeteri kadar öğrenim imkanlarının bulunmamasını da göz önüne alırsak, filozofun değeri daha da anlaşılır hale gelecektir.

Kâsım'ın aksine Irâkî, İbn Rüşd düşüncesine atıfla ortaya koyduğu yeni yöntemin, filozofun şerhlere geri dönmenin gerekliliğini ortaya koyduğuna işaret eder. Ona göre İbn Rüşd, okuyan-çalışan birinin telîf eserleriyle yetinmemesi gerektiğidir. Bu durum ise bizi filozofun şerhlerine bakmanın gerekliliğine götürmektedir. Çünkü Irâkî'ye göre şerhler, İbn Rüşd'ün en önemli unsurlarını barındırmaktadır. Bu unsurlardan bir tanesi de kelâmcılara olan ağır ve cürretkar eleştirileridir ki, bunları filozofun satır aralarında görmek mümkündür. (Irâkî, 2002, 14-15) Irâkî'nin yorumlarından sonra, ilk akla gelen filozofun yaptığı ya tam şerh değil, ya da ona ait sandığımız görüşler doğru değil. Ancak yazar, şerhlerde İbn Rüşd'ün yorum yapmadığı yerlerde dahi hayranı olduğu Aristoteles'in görüşlerini onayladığı kısımlardan çıkarmayı mümkün görüyor. Yani onun gözünde

göstergesi olarak verilebilir. Ancak o, filozofun bu çabasını da taktir etmektedir. Bkz.: İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri 'Faslu'l-makâl' 'el-Keşf an minhâci'l-edille'**, haz. ve çev. Süleyman Uludağ (Giriş), Dergâh yay., İstanbul, 2017, s. 41, 100. Küken de Uludağ gibi birbirleriyle uzlaştırılması mümkün görünmeyen iki görüşü ortak bir paydada buluşturmaya çalışmak, İbn Rüşd'ün kendi felsefesinde de zaman zaman çelişkilere düştüğü görüşündedir. Gülnihal Küken, **Doğu-Batı Felsefî Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması**, Alfa Yay., İstanbul, 1996, s. 128.

İbn Rüşd şerh yaparken, hem hayranlığını hem de onayladığını belirtiyor. Irâkî, filozofun şerhleri vasıtasıyla Aristoteles'i esas alarak burhân yöntemi tercih ettiğini ve daha sonra İbn Rüşd'ün bu yöntemi tüm problemlere uyguladığını belirtir. Ancak Irâkî, filozofun yapmış olduğu şerhleri esas almak gerektiğini vurgular. Çünkü ona göre İbn Rüşd'ün şerhlerinde ve telif eserlerinde incelediği problemler arasında bir çelişki mevcut olursa, şerhler esas alınmalıdır telifler değil. (Irâkî, 2002, 20)

Irâkî, İbn Rüşd'ün yönteminde en dikkat çekici olanın, onun yapmış olduğu tümel eleştirel yönü olduğunu belirtir. Zira ona göre kendisinden önce hiçbir filozof veya ekol yoktur ki, onun eleştiri oklarından nasibini almamış olsun. (Irâkî, 2002, 27) Fakat İbn Rüşd, eğer bir filozofu veya bir ekolü itham ediyorsa, yani onlara bir eleştiri yöneltiyorsa, onların gerçek kaynaklarına geri dönmektedir ve bu eleştirisini buna göre temellendirmektedir. Irâkî'ye göre İbn Rüşd bunu ifade ederken özel anlamda İbn Sînâ'yı kastetmektedir. Hikmette bir kusur olduğu zaman, Gazzâlî'nin felsefesindeki kusur Aristoteles'te değil, Aristoteles'e İbn Sînâ aynasından bakmasından kaynaklanmaktadır. (Irâkî, 2002, 44) Aksi durumda filozofa göre bu bir hatadır. Irâkî, İbn Rüşd'ün bu yaklaşımını sadık yani yerinde olan ve doğru olan bir görüş olarak gördüğünü ifade ederken, özellikle Aristoteles felsefesinin Yeni Eflâtunculuk ekolünün bazı görüşleriyle karıştığını veya karıştırılarak Araplara vardığını göz önünde bulundurulursa bunun haklı bir yaklaşım olduğunun görüleceğini belirtir. (Irâkî, 2002, 68) Irâkî, İbn Rüşd'ün tüm eleştirel tavrına rağmen, Aristoteles felsefesinin egemenliği altında kaldığını belirtir. O, filozofun bu tavrının yaptığı eleştiriler içinde de görülebileceğine işaret eder. Bu eleştirel tavrı ve hayranlığı, onun bazı eksiklerinin bulunmasına yol açmıştır. Irâkî, filozofun Aristoteles hayranlığından kurtulabileceğini belirtirken, kurtulması halinde çok daha tutarlı ve titiz bir eleştirel yöntem ortaya koyacağına inandığını ifade eder. Ancak filozofun bunu tercih etmediğini ve bu durumun onun eleştirel yönteminin önemini azaltmadığını da ekler. O, İbn Rüşd'ün eleştirel yönteminin yanında her zaman aklı savunmasının da felsefesi için önem arz ettiğini, dolayısıyla Doğu ve Batı ülkelerinde felsefi hükme sahip olarak en büyük aklî akımın sahibi olduğunu söyler. (Irâkî, 2002, 72-73) Irâkî, filozofun Aristoteles takipçisi olmasının yanında kendisine özgü bir yöntem ve görüşlerinin olduğunu da bize vermektedir. Demek istediği her insanın kendi bağımsızlığı kurmak istediği gibi İbn Rüşd'ün de Aristoteles metnine tabii olmadan, kendine ait bağımsız bir düşünce ortaya koymaya çalışmasıdır. Bu yorum İbn Rüşd gibi biri için ne kadar doğru olabilir tartışmalı bir durum. Fark edilir ki Irâkî, devamlı bir ikilem üzerinden gidiyor, yani İbn Rüşd'ün Aristoteles takipçisi olduğunu vurguluyor, yani onun kitapları çerçevesinden hareket eden biri gibi aktarıyor, sonrasında ise filozofun görüşlerine kendini kaptıran biri olmadığını söylüyor. Ancak genel olarak

baktığımızda, ikincisi Irâkî'nin kendi görüşü gibi, çünkü kitabın başındaki izlenim bize çok daha farklı şeyler sunmuştur.

Sarioğlu, İbn Rüşd'ün insanın sadece bedensel değil, bedenle birlikte akıl sahibi bir varlık olduğuna ve nazarî-amelî işlevi bulunan bu akıl ile insanın varlık alanında ne kadar değerli olduğunu gösterdiğine vurgu yaptığını belirtir. Bu sebeple aklını kullanan insan nazarî ve amelî yetkinliğe ulaşmaya çalışır. Bunun bir 'zihniyet' ve 'yöntem' sorunu olduğunu belirten Sarioğlu, İbn Rüşd'e göre zihniyetin kurucu ilkeleri olduğunu ifade eder. Bu ilkelerin ilki bilgi sahibi olmak isteyen kişinin sadece hakikati amaçlaması; ikincisi, hiçbir şey bu hakikate ulaşma yolunu engellememesidir; üçüncüsü, öncesinde ortaya konulmuş yöntem ve birikim mutlaka değerlendirilmelidir; dördüncüsü, sözkonusu birikim gözden geçirilirken din, mezhep göz ardı edilmelidir; beşincisi, karşılaşılan her düşünceye eleştirel ve seçici yaklaşılmalıdır; altıncısı, metafizikî problemlerde son söz vahye bırakılmalıdır; yedincisi, metazifik meselelere ilişkin her yorum kesin doğru olarak bakmamak, diğer yorumları da değerlendirmek gerektiği; sekizinci ve sonuncusu, bir araştırmada izlenecek yöntem, doğrudan doğruya 'problem'i ele alıp, çözüme yönelik 'tez'i ortaya koymak gereklidir. (Sarioğlu, 2012, 25-26) Böylelikle ilim zihniyetinde tarafsız, her düşünceye saygılı ve ihtiyatlı bir tavır şart koşan İbn Rüşd, hakikate ulaşmasa dahi, uyguladığı yöntem ile tecrübe, bilgi ve görüşlerden yararlanılan herkese şükran duyulması gerektiğini ifade eder. (Sarioğlu, 2012, 26-27) Sarioğlu, filozofun hakikate ulaşmak kadar, bu hakikati paylaşmayı önemli bulduğuna ve bunun da bir yöntem işi olduğuna işaret eder. Ancak İbn Rüşd'e göre bir konuyu paylaşırken karşıdakinin öncelikle zeka, bilgi ve kültür seviyesine bakılmalı, böylelikle doğru bir şekilde aktarılmalıdır. Ona göre bunu özellikle nazarî ilimler söz konusu olduğunda uygulamak gerekir. Dolayısıyla filozofa göre hakikate ulaşmak kadar, yöntem dahilinde hakikati başkasına aktarmak da önem arzeder. (Sarioğlu, 2012, 27) Sarioğlu, filozofun şerhlerinden Telhîs ve Tefsîrde, Aristoteles'in temel ilkelerini belirledikten sonra bu ilkeler çerçevesinde açıkladığını; ancak Cevâmilerde, burhânî olanları alıp kendi görüşünü de ekleyerek yaptığını ifade eder. Sarioğlu, İbn Rüşd'ün *Telhîsu Kitâbi'l-Kıyâs* eserinde Aristoteles'e yapmış olduğu övgü dolu sözlerin, ilk olarak aşırı gelip Aristoteles'i aşılamaz bir otorite olarak gördüğünü düşündürse de filozofun ilm zihniyeti ve yöntem açısından bakıldığında, Aristoteles'e dair 'kadirbilirlik' ve 'hakşinaslık' olarak anlaşılması daha doğru olacağını düşünür. (Sarioğlu, 2012, 27-28)

Karlığa'ya göre İbn Rüşd, hem klasik Aristoteles şarihlerinin hem de Müslüman filozofların mantık ile ilgili görüşlerini eleştirel bir gözle inceledikten sonra bunlardan da yararlanarak yeni ve farklı bir metodoloji geliştirmiştir. Dolayısıyla filozofun eserlerinin hemen hemen hepsinin

-nisbeten şerhlerinde daha az olmak kaydıyla- asıl konusu metodolojidir. (Karlığa, 2014, 87-88) Karlığa, filozofun felsefesinin eklektik olduğunu belirtir. Ona göre bu sebeple İbn Rüşd, bazı temel değişkenler belirleyip, kendi ilkeleriyle yeni bir proje ortaya koymaktadır. (Karlığa, 2014, 31) Karlığa, filozofu Aristoteles'i yineleyen değil de yenileyen olarak görmektedir. Zira Aristoteles'i şerh ederken, uyguladığı yöntem onun metodolojisinin en özgün yanını oluşturmaktadır. Ona göre İbn Rüşd, Aristoteles'in felsefesinin başka hiçbir filozofta görülmeyecek derecede tutarlı ele almıştır. Her ne kadar ayrı noktalardan ve ayrı kaynaklardan hareket etseler de, ikisi de hakikate ulaşmaya çalışır. Müslüman olarak İbn Rüşd, Aristoteles'in görüşlerini kendi inanç sistemine uydurmaya çalışır, uymadığını da ise açıklayıp, filozofun böyle dediğini belirtir. (Karlığa, 2014, 88-89) İbn Rüşd, Aristoteles'i anladığı gibi değil de filozofun kendisi nasıl anlatmışsa öylece yorumlamaya çalışır. Dolayısıyla o, şerhlerinde gerçek bir Aristoteles'i verir. Yani amaç her alanda ve konuda onu savunmak değil, onun sisteminin bütününe anlamaya çalışmak ve aktarmaktır. Karlığa ayrıca İbn Rüşd'ün metodolojisinde te'vîl yönteminin ana unsur olduğuna dikkat çekmektedir. O, filozofun gayb âlemi ile şehâdet âlemi arasında ayırım yaptığını, her iki âlemi incelemek için de ayrı usuller belirttiğini vurgulamaktadır. Onun akıl ile vahiy arasında da benzer bir yol izlediğini açıklar. (Karlığa, 1999, 259)

Arkan ise bir ismin görüşlerini ele alırken, mutlaka ele alınan ismin bulunduğu dönem içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini, zira evren algılamasının, düşünce dünyasının ve temel kavramların dönemden döneme farklılaştığını vurgular. (Arkan, 2015, 14) Arkan'a göre İbn Rüşd, mantığı evreni açıklamak için kullanmıştır. Filozofa göre insan ve evren arasında bir ilişki vardır ve bunu sebeplilik ilkesi ile yapmıştır. Ancak İbn Rüşd'e göre bütün varlıkları araştırma hususunda tek bir yöntem gerekli olursa, bu burhân yöntemi olmalıdır. Özellikle Aristoteles'e kıyasla yöntemin ayrıntılarına dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Arkan İbn Rüşd'ün, geçmişte ilki, Hipokrat'ın burhân metodu; ikincisi Platon'un bölümlleme metodu ve son olarak Aristoteles'in sentez metodu şeklinde bir sınıflama yaptığını vurgular. (Arkan, 2015, 73-74) Arkan, İbn Rüşd'ün yöntem olarak bilinen-den bilinmeye ulaşmayı kullandığını belirtir. (Arkan, 2015, 75)

Arkan, İbn Rüşd'ün Aristoteles'i olduğu gibi almadığına dair *nefis* örneğini verir. O, İbn Rüşd'ün kendi şerhinde insan, at ve boğa örneğini vermesine karşılık Aristoteles'te Tanrı nefsi örneği kullanıldığını gösterir. Zira bu, filozofun kendi metafiziği ve İslâm'ın Allah inancı ile çatışır. Dolayısıyla ona göre bu durum, İbn Rüşd'ün Aristoteles şerhlerinde nelere dikkat ettiğinin bir kanıtıdır. Fakat Tanrı örnekleminin mütercimler tarafından da çıkarılmış olabileceğini atlamamak gerektiğini vurgular. (Arkan, 2015, 74) Ayrıca Arkan'a göre İbn Rüşd, *Telhis*'lerinde Aristoteles'i yakinen takip

ettiği için dağınık olduğunu, fakat *Muhtâsar* eserinde uzaklaştığı için daha özgün olduğunu söylüyor. (Arkan, 2015, 75) Arkan, burada Irâkî'nin tam tersi bir görüşe sahiptir.

Birgül, Arkan'ın Aristoteles'in sisteminde de tutarsız ve yetersiz noktaların olabileceği görüşüne katılmadığını belirtir. Bununla birlikte o Arkan'ın, filozofun sadık rüya, nübüvvet, ittisal ve hayûlânî aklın tabiatı konusunda Aristoteles'ten farklılaştığı, bu sebeple dolaylı da olsa Aristoteles'i aştığı iddiasının gerçeği yansıtmadığını düşünmektedir. Birgül'e göre bu ne tutarsızlığın ne de Aristoteles'i aştığının göstergesidir. (Birgül, 2013, 53-54) Arkan'ın aksine Câbirî'yi onayan Birgül, filozofun Aristoteles hayranlığına ve tüm felsefesini onu temele alarak ortaya koymasına rağmen, Aristoteles'ten farklı bir bütün ortaya koyduğunu ve orijinal bir filozof olduğuna dikkat çekmektedir. (Birgül, 2013, 55-56) Birgül, Karlığa'nın filozofa dair yaptığı yöntem eleştirilerini de belirtmektedir. O, Karlığa'nın Cevâmiler'de filozofun ne Aristoteles'in görüşlerine yer verdiğini ne de tam anlamıyla özetlediğini belirten düşüncesinin gerçeği yansıtmadığını, zira Helenistik dönemden günümüze Cevâmiler'in özet şeklinde ele alındığını iddia etmektedir. Bu sebeple ona göre İbn Rüşd'ün Aristoteles'in görüşlerini özetlemek yerine bağımsız biri gibi yazmış olduğu görüş hatalıdır. Oysaki Birgül, İbn Rüşd'ün Cevâmilerde sadece Aristoteles'i alacağını belirttiğine vurgu yapmaktadır. (Birgül, 2013, 63-64) Karlığa'yı, Tefsîrlerin mucidi olarak İbn Rüşd'ü işaret etmesi konusunda da eleştiren Birgül, gerek Tefsîr gerek Telhîs gerekse Cevâmilerin Helenistik çağdan gelen bir metot olduğuna değinmektedir. Bununla birlikte Birgül, filozofun yeni bir telif metodu icat etmek gibi bir kaygısının olmadığını ve kendisinin metot olarak öncekileri izlediğini bizzat ifade ettiğini söyler. (Birgül, 2013, 68-70)

Birgül, gerçek İbn Rüşd'ü sadece Aristoteles şerhlerinde bulunduğu görüşündedir. Hatta ona göre *Tehâfüt*, *el-Keşf* ve *Faslü'l-makâl* eserlerinde söyledikleri ile Aristoteles şerhleri arasında bir farklılık veya çelişki olduğu zaman, kesinlikle şerhleri tercih etmek zorundayız. (Birgül, 2013, 60-61) Ona göre Tefsîrler, İbn Rüşd felsefesi için anahtar konumundadır. (Birgül, 2013, 73) Bununla birlikte Birgül, araştırmacıların İbn Rüşd'ün çalışmalarına bütüncül bakması gerektiğini söyler. Zira ona göre filozofun fizik, metafizik hatta epistemolojisi için sadece *Tehâfüt* eserine bakarak, yani şerhleri göz ardı ederek veya üstün körü inceleyerek, filozofu anlamın imkansız olduğuna değinmektedir. (Birgül, 2013, 63) Bu konuda Birgül, İbn Rüşd'ün özgün görüşlerinin Cevâmilerde olduğu iddiasında, Sarioğlu'nun, filozofun Telhîs ve Tefsîrlerde Aristoteles'in öğretilerinin temel ilkelerini belirlediğini ve bu ilkeler çerçevesinde açıkladığını, Cevâmilerde ise burhânî bulduklarını aldığını ve kendi yorumlarını kattığını belirttiğine dikkat çekmektedir. Bu konuda Câbirî'nin de aynı görüşte olduğunu ifade eden Birgül, bu yorumun acele verilmiş hükümler olduğunu

öne sürmektedir. Zira ona göre sırf Aristoteles'in cümlelerinin olmaması, Cevâmilerin İbn Rüşd'ü anlamakta öncelik olarak görülmesi ciddi hatalara sebebiyet vermektedir. Ona göre özgün İbn Rüşd'ü bulmak için filozofun tüm felsefesini inlemek gerekmektedir. Birgül'e göre Cevâmiler, ilk değil son sırada gelirler. Bunun en önemli nedeni ise tarihseldir. Çünkü Cevâmiler, külliyyatın ilk eserleridir ve İbn Rüşd'ün değiştirdiği görüşleri de içerir. (Birgül, 2013, 64-65) Ne var ki, İbn Rüşd eserlerinde tarih belirtmediğinden kronolojik bir sıralama yapmak kolay olmamaktadır. Ancak bazı delillerden önce yani gençlik döneminde Cevâmileri, daha sonra yani orta yaşlarda Telhîsleri en son olarak yani yaşlılık döneminde Tefsîrleri kaleme almıştır. Ayrıca Birgül, Arkan'ın eserleri incelerken hangisinin önce yazıldığı konusunda, eserin içindeki atfa dayanarak sıralama yapmasının yanlış olduğunu, çünkü bu atıfların sonradan gerçekleşen düzeltmeleri işaret ettiğini düşünmektedir. (Birgül, 2013, 66)

Az, İbn Rüşd'ün küçük şerhlerde bazen Aristoteles'in görüşlerini ele almak yerine farklı şârihlerin görüşlerine referansta bulunarak, kendi görüşlerini ön plana çıkardığını iddia eder. Dolayısıyla şerhler ve telifler arasında asıl görüşünün hangi eserlerde olduğu konusunda araştırmacıların farklı düşündüklerini iddia eder. Az'a göre filozof şerhlerinde Aristoteles'in görüşünü olduğu gibi vermektense kendi felsefi ve metafizik sistemi içinde değerlendirmesi, hem Aristoteles'in görüşlerinin farklılaşacak şekilde açıklamasına hem de telif eserlerindeki gibi şahsi düşüncelerini verdiğini öne sürmektedir. Bununla birlikte İbn Rüşd'ün eserlerini daha sonra gözden geçirip değişiklik yaptığını da vurgular. (Az, 2019, 11,17-19) Bu da bize yenileyen bir İbn Rüşd imajı vermektedir.

Uludağ, İbn Rüşd'ün Aristoteles'i fazlaca takdir ettiğini ve hayran olduğunu belirtir. Dolayısıyla ona göre Aristoteles'e bu kadar sadık olan birinin orijinal bir felsefeye sahip olmasının mantiken mümkün olmadığına dikkat çeker. Kısacası o filozofu, Aristoteles'in sadık bir takipçisi, iyi bir şarihi ve yorumcusu olarak niteler. (İbn Rüşd, 2017, 21-23) İbn Rüşd'ün yöntemi konusunda Uludağ'ın yorumunu göz ardı etmemek gerekir. Uludağ, filozofun daima iki tür konuştuğunu, yani iki ayrı sınıf belirlediğini -halk ve âlim- ve bunların anlayabileceği bir şekilde ifade etmeyi tercih ettiğini vurgular. Dolayısıyla onun gerçek düşüncesinin hangisi olduğunu anlamak da zorlaşmaktadır. İbn Rüşd halka karşı, imanı; âlimlere karşı ise aklı merkeze almaktadır. Ayrıca o, filozofun da bu durumdan şikayetçi olmadığına dikkat çeker. (İbn Rüşd, 2017, 28) Farklı bir değerlendirmeyi ele alan Uludağ'ın bu konuda haklılığı mevcut. Zira İbn Rüşd, tüm gerçeklerin halka aktarılmaması gerektiği düşüncesindedir. Ancak Uludağ, iki farklı konuşma şeklinde değerlendirdiği yorumuna katılmak mümkün değildir. Çünkü iki ayrı konuşmadan ziyade bazı gerçeklerin halka aktarılmaması görüşü hakimdir.

3. SONUÇ

İbn Rüşd'ün ilim zihniyeti ve yöntem anlayışa dair yapmış olduğumuz bu çalışma, filozofu doğru anlayabilmek ve orijinal olup olmadığını belirleyebilmek için felsefesinin tümüne bakmak gerektiğini göstermiştir. Lakin filozofun yaşadığı dönemi de mutlaka dikkate almalıyız. Zira bir düşünceenin oluşumunda ilmi, siyasi, ticari, dini vb. birçok etken mevcuttur. Genel olarak İbn Rüşd'ün eleştirel metodu takip ettiğini söylemek mümkündür. Telif eserlerinde de bu eleştiri metodu kendini göstermektedir. Söz konusu eleştirel metot, İbn Rüşd'ün özgünlüğünün bir kanıtıdır. İbn Rüşd'ün Aristoteles'i merkeze alması, görüşlerini kendi fikirlerine temel olarak görmesindeki gaye, filozofun seleflerinde Aristoteles'te gördüğü tutarlılığı görememesidir. Aristoteles yorumcusu olan İbn Rüşd, onunla aynı metodolojiyi kullansa da, Aristoteles'e körü körüne bağlıdır diyemeyiz. Zira Aristoteles'in görüşlerine katılmadığı ya da farklı neticelere ulaştığı görüşleri de mevcuttur. Dolayısıyla bu İbn Rüşd'ün özgünlüğünün bir başka kanıtı olarak görülebilir.

İbn Rüşd'ün eserler tasnifini genel olarak tüm yorumcular tarafından aynı şekilde ele alınsa da, eserlerin mahiyeti ve öncelik sırası konusunda farklılık göstermektedir. Bunun dışında yorumcular arasında şerhlerin veya telif eserlerin mahiyeti de farklıdır. İbn Rüşd'ün eserleri arasında görüş farklılığı var ise; Kâsım, Arkan ve Az telif eserlerinin; Câbirî, Irâkî, Karlığa ve Birgül şerhlerin dikkate alınması gerektiğini düşünür. Kâsım, İbn Rüşd'ün metodolojisinde sezgi ve hisse yer vermezken, Misbâhî filozofun hissi de içine alan metodolojisinden söz etmektedir. Genel olarak İbn Rüşd, Aristoteles'i yineleyen değil, yenileyen hatta aşan olarak görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Âtîf el-İrâkî, **İbn Rüşd Feylosofen Arabiyyen bi-Ruhi Garbiyyen**, Kahire, 2002.
- Atilla Arkan, **İbn Rüşd Psikolojisi: Fizikten Metafiziğe İbn Rüşd'ün İnsan Tasavvuru**, İz. Yay., İstanbul, 2015.
- Bekir Karlığa, **Batı'yı Aydınlatan İslam Düşünürü İbn Rüşd**, Mahya Yay., İstanbul, 2014.
- Bekir Karlığa, "İbn Rüşd" mad., **DİA**, C. 20, İstanbul, 1999, s: 257-288.
- Ernest Rénan, **İbn Rüşd ve'r-Rüşdiyye**, çev. Adil Zuaytir, Kahire, 1957.
- Gülnihal Küken, **Doğu-Batı Felsefi Etkileşiminde İbn Rüşd ve St. Thomas Aquinas Felsefelerinin Karşılaştırılması**, Alfa Yay., İstanbul, 1996.
- Hüseyin Sarioğlu, **İbn Rüşd Felsefesi**, Klasik Yay., İstanbul, 2012.
- İbn Rüşd, **Faslü'l-Makâl: Din ve Felsefe İlişkisi**, Giriş: Muhammed Âbid el-Câbirî, çev. Serkan Çetin, Endülüs Yay., İstanbul, 2020.
- İbn Rüşd, **Felsefe-Din İlişkileri 'Faslu'l-makâl' 'el-Keşf an minhâci'l-edille'**, haz. ve çev. Süleyman Uludağ (Giriş), Dergâh yay., İstanbul, 2017.
- Mahmud Kâsım, **el-Feylosofî'l Müftera Aleyhi İbn Rüşd**, Mektebetü'l-Enclû el-Mısıriyye, Kahire, (t. y.).
- Mahmud Kâsım, **Nazariyyetü'l-ma'rife 'inde İbn Rüşd ve te'vîliha ledâ Tomas el-Ekvînî**, Kahire, ts.
- Mehmet Ata Az, **İbn Rüşd ve Thomas Aquinas'ta Akılların Birliği**, Eski Yeni Yay., Ankara, 2019.
- Mehmet Fatih Birgül, **İbn Rüşd'de Burhân**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2013.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, **Arap-İslam Medeniyetinde Entelektüeller -İbn Hanbel Mihnesi& İbn Rüşd'ün Çilesi-**, çev. Numan Konaklı, Mana Yay., İstanbul, 2019.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, **Felsefî Mirasımız ve Biz**, çev. A. Said Aykut, Kitabevi Yay., İstanbul, 2003.
- Muhammed Âbid el-Câbirî, **"İbn-i Rüşd'ün Değişim ve Islah Projeleri"**, çev. Galip Yavuz, Eskiye, sayı 17, 2010.
- Muhammed Misbâhî, **İşkaliyyetü'l-akl inde İbn Rüşd**, Merkezû's-Sekafiy-yü'l-Arabi, Beyrut, 1988.

“

Bölüm 5

**İATROJENİK HASTALIKLAR,
(TOPLUMSAL) BEDEN VE SAĞLIK
ENDÜSTRİSİ ÜZERİNE**

Hatice ÖZER¹

”

¹ Arş.Gör.Dr., Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyoloji Bölümü, hatice.ozer@msgsu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8052-6982

Giriş

Inglis (1991) şöyle diyor: “Aday hastalıklar içerisinde çağımızın hastalığının seçilmesi istenseydi, herhalde, geçmişte adı konacak kadar bile önem verilmediği halde zamanımızda en çok aşına olduğumuz “iatrojenik” hastalık seçilirdi” (s. 47). Klasik Yunanca’da “hekim” anlamına gelen *iatros* ve “köken” anlamına gelen *genesis* sözcüklerinden oluşan bu terim genellikle hekim kökenli/kaynaklı hastalıkları imlemektedir. Daha sonraları çok daha genel biçimde tıbbi müdahaleyle ilişkili riskler ya da tıbbi müdahaleden türeyen yan etkilerin tümünü içeren güncel bir anlam da kazanmıştır. Bu bağlamda iatrojenik hastalıkların birer patojen veya hastalık yapıcı ajan olarak ilkin doktorlardan daha sonra da ilaçlardan, tıbbi tanı ve teşhislerden, hastanelerden ve diğer medikal kurumlardan kaynaklandığı vurgusuna sahiptir (Peer & Shabir, 2018, s. 309). Böylece çağımızın hastalığı olarak iatrojenez, tüm modern tıbbi pratikleri ve bunlarla ilişkili kurumlar üzerindeki gizemli havayı dağıtan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır.

İatrojenez, tıpla aynı yaşıttır denilebilir. Esasında bu düşünceyi temellendirebileceğimiz önemli kaynaklardan biri bugün modern tıbbın babası kabul ettiğimiz Hipokrat’ın yazmalarında, hekimlere yöneltilen “önce zarar verme” (*primum non nocere*) öğüsünde karşımıza çıkmaktadır. Bu öğüt, iatrojeninin varlığının tıbbın erken evrelerinden itibaren kabul edildiğini göstermektedir. Ancak tarihin uzunca bir döneminde özellikle hekimlerin cerrahi uygulamalarındaki kötü sonuçlar ile tavsiye ettikleri çeşitli türde ilaçların hafif kırıklıktan ölüme dek uzanan yan etkileri genellikle klinik bir değer taşımamışlardır. Dolayısıyla iatrojenik etkinin bu erken tarihsel dönemlerde tartışmaya açılmadığı söylenebilir (Inglis, 1991, s. 47-48). İatrojenik etkilerin tartışılmaya başlanması sağlığın endüstriyle güçlü bağlar kurduğu ve hekimlerin bu ağlarda yer almaya başladığı tarihlerden itibaren görünürlük kazanmaktadır.

İatrojeni teriminin tıp çevrelerinde 1950’li yıllardan sonra sıkça anılmaya başlandığı gözlenmektedir. Terimin çok daha güçlü biçimde tartışılmasıysa Ivan Illich tarafından yazılan *Sağlığın Gaspsı* isimli eserin yarattığı etkiyle birlikte gerçekleşmiştir. Yine terimin güncel anlamlar kazanması ve güncel tartışmalarda dile gelmesinde Illich’in bu eserinin önemli bir payı bulunmaktadır. Illich bu kitabın giriş bölümüne tıp üzerindeki mesleki kontrolün yarattığı “iatrojenik pandemi”den söz ederek başlamaktadır. Buna göre, tıp kurumunun sağlık için büyük bir tehdit haline geldiğini, profesyonel ve doktor odaklı bir sağlık sisteminin hasta edici olduğunu, tüm bilimsel başarıların insanı değil ancak endüstriyi güçlendirecek biçimde yanlış biçimlerde kullanıldığını iddia etmektedir (Illich, 2014, s. 11-16). Hiç kuşkusuz Illich’in modern tıba karşı ve özellikle yıkıcı/kalkışmacı tutumu başka bir bağlamda tartışılması gereken bir konudur. Bunun dışında tedavi devriminin gerçekleştiği ve modern tıba ve profesyonellere

duyulan güvenin zirveye ulaştığı bu tarihlerde tıbbi sömürüye neden olan aktörlere karşı takındığı bu oldukça cesur eleştirel tutum özellikle sağlığın sosyal bileşenleri üzerine yeniden düşünmeye sevkettiği için önemli bir düşünce olarak takip edilmiştir.

Illich bu eserinde, her şeyden evvel güncel iatrojeni tartışmalarına da ışık tutan önemli bir eleştirel aks oluşturmaktadır. 1950’li yılların güçlü sosyal devlet anlayışının ve devletçi tıbbın sivil alandaki müdahaleleri temiz içme suyundan birtakım epidemik tedbirlere varan üst düzey sosyal organizasyonla güçlü bir iyileşme sağlamıştır. Örneğin bebek ölüm oranları düşürülmüş, sıçanlarla savaş vebayı etkisizleştirmiş, çeşitli hastalıklar basit yöntemlerle tespit edilip iyileştirilir hale gelmiştir. Ancak araçlar basitleştikçe tıbbi otorite ve kontrol arzusu da artmıştır. Toplum başta hekimlere olmak üzere, sağlıkla ilişkilenen diğer tüm aktörlere bağımlı hale gelmiştir (Illich, 2015, s. 13-14). Buna göre genellikle tıbbı atfedilen verimlilik dolaylı olarak endüstrileşmeyi beslemiş ve de büyötmüştür. Endüstri yeni türde talepler yaratmıştır. Endüstrinin verdiği zararlara karşışya genel bakış açısı büyük faydaların makul bir bedel yaratacağı düşüncesiyle şekillenmiştir. Dolayısıyla iatrojenik etkiler sermaye sahiplerini koruyacak, sorumluluğı daha sonra zamanla bireylerin omuzlarına yükleyecek yeni türde ilişkiselliklerin kurulmasına yardımcı olmuştur.

Esasında bugün de iatrojenik etkiler ilaçlardan sağlık politikalarına bir dizi alanda bireysel eylemleri sorumlulaştıran (zaman zaman da sınırlandıran) ya da fayda zarar veya feda edilebilirlik ekseninde meşrulaştırmalara sahne olan özel bir alan yaratmaktadır. Örneğin ilaçların yerli ve kamusal üretimi yerine özel şirketlere bırakılması veya neoliberal sağlık politikalarının hız, verimlilik, etkinlik gibi gerekçelerle kamusal çıkarlardansa kişisel veya sınıfsal çıkarlara terk edilmesi iatrojenik etkiyi çoğaltmaktadır. Bu çalışmada iatrojenik hastalıklara odaklanılmasının nedeni, sadece biyolojik değil sosyal, kültürel ve sembolik iatrojenezin etkilerini anlamaya ve günümüzdeki sağlık anlayışı ekseninde sorgulamaya çalışılmasıdır. İatrojeni bu anlamda hâlâ güncelliğini koruyan bir olgu olarak yeniden ele alınıp değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Sağlık Endüstrisinin Bel Kemiğı Olarak “Klinik İatrojenez”

Son yüzyılda hastalığa, sağlığa ve ölüme ilişkin yaklaşımlarımız hızla değişmiştir. Birçok hastalık ilaçlar ya da aşılar gibi yardımcı unsurlar sayesinde yeryüzünden silinmiştir. Bu değişim ise genellikle hastalıksız, sağlıklı ve ölümlü öteleyen bir yaşam idealini güçlendirmiştir. Üstelik bu ideal neredeyse tamamen tıp endüstrisine mâl edilmiştir. Bu bağlamda politikaların çoğı birbirine benzeyen ve yerel toplumsal unsurları dışlayan, sağlık hizmetlerinin finansmanına ya da düzenlenmesine odaklanan politik örgütlenmeler yaratmıştır. Böylesi bir örgütlenme, sağlığın bozulması sü-

recini korku, belirsizlik ve kontrolsüzlükle örmüş ve “risk” egemen bir deneyim alanı haline getirmiştir. Geçmişteki ağrı, işlev kaybı ve diğer somut belirtilerin yerini riskler almıştır. Belirtileri tedavi eden ve hastalığı iyileştiren müdahalelerin yerine riski azaltmaya yönelik ve risk kontrolüne yönelik uygulamalar geçmiştir. Bunun ikinci bir evresi de tıbbi müdahalelerle birlikte tüketim ürünlerinin giderek artış göstermesidir (Aronowitz, 2019, s. 9-10). Dolayısıyla bazı hastalıklar yeryüzünden silinirken toplumda “modern hastalıklar” olarak nitelendirilebilecek pek çok hastalık ortaya çıkmış, bu hastalıklar için eş zamanlı ilaçlar üretilmiştir.

Bu bağlamda Moynihan ve Cassels (2020) *Satılık Hastalıklar* isimli kitaplarında genel şikayetlerin korkutucu hastalıklara ve gittikçe sağlıklı insanları hedef alan biçimdeki evrimini bir dizi hastalık üzerinden takip etmektedir. Yeni hastalıklar üretmeninse en çok ilaç şirketlerine yaradığını göstermektedirler. Üstelik endüstrinin başta doktorlar olmak üzere güçlü işbirlikleri yarattıkları, normal ve anormal sınırını çizdikleri anlaşılmakta ve neticede yapay ayrımları olan ve uzmanlar arasında bile çatışmalara neden olan bilgi kümelenmeleri ortaya çıkmıştır. Bu hastalıkların sınır testlerinin de genellikle şirketler tarafından belirlendiği düşünülmektedir (s. 9-17). Geçmişte uzunca bir süre sağlık, insanın bütünsel varlığını esas alan ve içinde bulunduğu kültürle, toplumsal çevre ve koşullarla ilişkili bir konu olarak değerlendirilmiştir (Açıkgöz, 2021, s. 29). Bu da özellikle çevreyi sağlık düzeyiyle ilişkili düşünmenin gerekliliğini öne çıkarmaktadır. Bugün halen bu tartışma önemlidir ama unutulmaya da yüz tutmuştur. Sağlık, endüstrinin yarattığı iatrojenik etkiler nedeniyle ilaçların güçlü bir pozisyona evrildiği ve sağlıklı olmanın ilaç tüketmekle eşitlendiği bir görünüm kazanmıştır.

Klinik iatrojenez kavramı tam da bu bağlamda her tür tedavi edici ilaç, hekim ya da hastane gibi klinik koşulların “hasta edici” bir etkene dönüştüğünü savunmaktadır. Modern tıp bazı hastalıkları yok ederken yerine yenilerini getirmekte, potansiyel yararlarıyla birlikte zarar da vermektedir. Bu bağlamda ilaçlar ve tüketim seyri, klinik iatrojenezin en belirgin sonucudur. 1980’li yıllara doğru giderek kapsamı genişleyen ve özellikle kronik hastalıklar için yoğunlaşan ilaç istilasıyla karşılaşmaktadır. Üstelik bu ilaçlar neredeyse hiçbir biçimde yan etkileri düşünülmezsizin kullanılmaktadır. Illich, klinik iatrojenez ele aldığı kısımda ilaçların hep potansiyel bir zehir olageldiğinden söz etmektedir. Bu bağlamda ilaçların bazılarının alışkanlık yapıcı, bazılarının sakat bırakıcı ve bazılarının da mutajenik olabileceğine dikkat çekmektedir. Örneğin antibiyotikler bazı hastalarda bağırsak florasını değiştirmekte ve daha dirençli organizmaların çoğalmasını ve konakta yerleşmesini sağlayarak süperenfeksiyonlara yol açmasına neden olmaktadır. Bu gelecekte ilaca dirençli bakterileri soylarının üremesiyle hastalıklar için güçlü ilaçların üretilmesini kökten engelleyecek

önemli bir problem teşkil etmektedir (Illich, 2014, s. 28).

Bakıldığında tarihsel olarak iatrojenik etkileri ilk hissedenler Batılı toplumlar olmuştur. Örneğin 1937 yılında yüzden fazla kişi hayli toksik olduğu anlaşılan sulfa grubu bir ilaç nedeniyle ölmüştür. Hemen akabinde Gıda ve İlaç İdaresi (FDA) kurulmuştur. FDA yeni ilaçların pazarlanmadan önce test edilmesini ve kontrol edilmesini yüklenen idari bir oluşum olarak karşımıza çıkmaktadır. Sonrasındaysa ilaçların yan etkileri öylesine doğal kabul edilmeye başlanmıştır ki FDA sırf bazı yan etkileri var diye ilacın satışının kısıtlanamayacağını söyleyecektir. Bununla birlikte bazı ilaç faciaları da yaşanmıştır. Mesela Avrupa’da 1960’ların başında özellikle gebelikte kullanılan yatıştırıcı bir ilaç olan Talidomid’in gebelerde kullanımı sonucu Avrupa’da yaklaşık 10.000 çocuk kolsuz ve bacaksız doğmuştur. Buna benzer bir örnek Vioxx skandalı olarak bilinmektedir. Antiromatizmal-ağrı kesici olarak alınan bu ilaca, henüz ruhsat aşamasında bile FDA tarafından yan etkisi bilinmektedir. Yaklaşık 85 milyon kutu ilacın satılması ve kalp krizine neden olan yan etkilerin oldukça yaygın biçimde ortaya çıkması sonucunda ilaç piyasadan çekilmiştir (Üçer, 2012). İlaçların yan etkilerine dair bunlar gibi sayısız örnek bulunmaktadır. Bugün de yeni geliştirilen ilaç ve diğer medikal ürünler yan etkilerinin çok düşük olduğu propagandası ile piyasaya sürülebilmektedirler. Ancak en az bunun kadar önemli bir konu, ilaçların bir doktor reçetesi dahilinde kullanılsa bile aşırı ve gereksiz kullanımından kaynaklanan yan etkileri hakkındadır. Çok sıradan hale gelen ve hemen hemen herkesin artık çantasında taşıyabildiği akut grup ilaçlar bu anlamda dikkat çekicidir. Akut grup ilaçlar içindeyse ilk sırada sürekli tüketilen ağrı kesiciler gelmektedir.

Burada Illich’in klinik iatrojenez içinde tanımladığı önemli sorunlardan bir diğeri yanlış cerrahi uygulamardan da söz edilmesi gerekmektedir. Günümüzde özellikle “gereksiz cerrahi işlemler” hakkında önemli tartışmalar bulunmaktadır. Bugün bir dizi röntgen-MR ve türevi tarama testleri klinik iatrojenin kaynağını oluşturmaktadır. (Welch, Schwartz, & Woloshin, 2013). Sağlıklı olmak adına sürekli evham ve kaygı pompalayan sektörü canlandıran bir eyleme dönüşmektedir. Görüntüleme yöntemlerine başvuran hastalar hiç gereği yokken uygulanan (Direkt Grafler, Ultrasonografi, Bilgisayarlı Tomografi(BT), Manyetik Rezonans Görüntüleme(MRG), Pozitron Emisyon Tomografisi vb) ve “tesadüfen” rastlanan “bozukluklar” ekseninde tedaviye sevk edilmektedirler. Çoğu zaman bozukluk mutlaka tedavi gerektirmeyen bir anlam taşısa da, bu hastalara genellikle gereksiz cerrahiler uygulandığı bilinmektedir (Kılıçaslan & Kılıçaslan, 2013, s. 182). Üstelik bu cerrahi uygulamaların ilaçlarda olduğu gibi piyasaya çıkmadan önce klinik denemelere fırsat veren bir imkana da sahip olmaması, yıllardır pekçok ameliyatın yalnızca hekim otoritesini gözetken hastalar üzerinde uygulanmasına neden olmuştur.

Bu bağlamda yıllar içinde gözden düşen pekçok cerrahi uygulama da bulunmaktadır. Bunlar arasında en meşhur olan uygulamalardan biri, gözden düşünceye dek yüz binlerce hastaya yapılmış olan “bağırsak ya da ağızdan enfeksiyon odağının çıkarılması” ameliyatıdır. Öyle ki bu uğurda sapasağlam bir ağızdaki tüm dişlerin sökülmesi uygulaması yıllarca devam etmiştir. Bir başka örnek bel ağrıları nedeniyle yapılan “disk kayması ameliyatları”dır. 1949’larda ortalama bir ortopedi ders kitabı bu uygulamayı tek gerçekçi tedavi yolu olarak işaret ederken, 1970’lerin ortalarında bu ameliyat artık “diğer hiçbir metod fayda etmediği zaman ve ağrının sebebi bulunamadığı takdirde ciddi komplikasyonlar olma riski karşısında” bir son çare olarak bu cerrahi müdahalenin gerekliliğini dile getirmektedir. Aslında bu tür cerrahi müdahalelerin nasıl moda olduğu veya nasıl gözden düştüğü tıbbın ilerisinde bir tartışmanın da önemini göstermektedir. (Ingilis, 1991, s. 66-67). Günümüzde de özellikle ortopedi alanı cerrahi müdahalelerin yoğun biçimde gerçekleştiği klinik iatrojenik alanlardan bir tanesi haline gelmiştir.

Klinik iatrojenenez kavramıyla bugüne bakıldığında tedaviye yönelen iki uygulamanın özellikle sorgulanması gerektiği anlaşılmaktadır: İlki hastalıklar için ilaçların reçetelenmesinde veya herhangi bir cerrahi müdahaleye karar vermede sınırların nerede başladığı ve nerede bittiği sorusudur. İkincisi bu tür uygulamalar yalnızca tıbbi birer uygulama olarak düşünülebilir mi? sorusunu sordurmaktadır. Gelecek bölümde iatrojenenezin bir başka tanımı olan “sosyal iatrojenenez” kavramıyla bu sorulara cevap bulmaya ve aralarındaki ilişkileri okumaya gayret göstereceğiz.

“Sosyal İatrojenenez”, Sağlık Politikaları ve Tıbbi Tekel

Illich’e (2014) göre sosyal iatrojenenez terimi, “tıp bürokrasisinin baskıyı çoğaltarak, kişiyi aciz duruma düşüren bağımlılığı artırarak, yeni ıstıraplı gereksinimler yaratarak, rahatsızlık ya da ağrıya karşı tolerans eşliğini düşürerek, herhangi bir dertle karşılaşan insanların başka birine sığınma aralığını daraltarak ve hatta kendi kendini iyileştirme hakkını ortadan kaldırarak yarattığı sağlıklı durumlar”dır (s. 36). Sosyal iatrojenenez sağlık hizmetinin sosyo-ekonomik dönüşümlerin etkisi altında kalmasıyla sağlık üzerinde ortaya çıkan her türlü bozulmayı ifade etmektedir. Tıpkı klinik iatrojenenezde olduğu gibi sosyal iatrojenenez de insanların kendi çevreleriyle başa çıkma kabiliyetlerini törpüler, bunun yerine tıp örgütlenmesini/tıbbi tekeli devreye sokar.

Sosyal iatrojenenez insanların kendi bedenlerini anlayabilecekleri dili bürokratik bir olguya dönüştürmüştür. Bu bağlamda yalnızca hasta rolü vardır. Böylece yalnızca kısa süreliğine mutlak rol beklentileri askıya alınabilmektedir. Bunlar dışında uzmanlar Parsons’ın da belirttiği gibi birer sosyal kontrol memurudur. Bedenleri hakkında oldukça bilgisiz olan has-

talar artık “hastanelik” olmuştur. Sosyal iatrojenez bu teslimiyette başlar.

Artık tamamen endüstriyel hegemonyanın sınırlarında varolan tıp, yalnızca sağaltımla uğraşmamaktadır. Bireylerin sosyal yaşamını denetleyici ve düzenleyici bir konuma geçmiştir. Kendisine bağımlı kılan, insanları belli başlı eylem yapıları etrafında örgütleyen tıp, Illich’in ifadesiyle sömüren bir yapıya dönüşmüştür. Hastalar, görelî çaresizlikleri nedeniyle incinebilir konumdadırlar. Doktorlarınsa hastalar üzerinde, teknik bilgi ve beceri asimetrisinden kaynaklı hükümlerlikleri vardır. Daha önce de belirttiğimiz gibi bu özellikleri nedeniyle sosyal denetim memuru gibi hareket etmektedirler. Dolayısıyla hastalar, toplumda potansiyel olarak sömürülmeye açık gruplar olarak varolmaktadırlar (Demirci, 2000, s. 25). Illich tam da böyle bir noktada ilaç tüketimiyle ilgili olarak da üreticinin satış çabasının hemen her zaman doktora yöneldiğini dolayısıyla tüm sorumluluğun tıbbi tekeli elinde bulunduran doktora ait olduğunu düşünmektedir.

Esasında bir toplum, tıbbın henüz doğmamış, yeni doğan, menopoz döneminde olan ya da başka herhangi bir risk yaşında olduklarından ötürü insanları hastalara çevirecek şekilde örütlenmişse, halk, iyileştiricilere karşı özerkliğini kaçınılmaz olarak yitirecektir. Yaşam basamakları son yüz yılda büyük ölçüde tıplaştırılmıştır. Tıp hastalıkların nedenlerini ararken yeni hastalıklar keşfetmiş ve bu hastalıkları da tek tek bireylere yüklemiştir.

Doktorun rolü günümüzde netliğini kaybetmiştir. Doktorlar sağlık kuruluşlarıyla olan her etkileşiminde kendisine çeşitli roller verilen müşterilerle de uğraşmak zorundadır. Modern tıp sınırsız bir pazara açılmıştır. Hasta olmayan insanlar bile gelecekteki sağlıklarının uğruna, profesyonelliğe bağımlı hale gelmişlerdir. Sosyal iatrojenezin özü de genelde bu ilişkiler ve tekelleşmede yatmaktadır. Artık sosyal ortamlar bireylere ve topluma kendi içsel durumları ve denetimlerini olanaklı kılacak koşulları sağlayamamaktadır. Böylesi bir durumda sağlık da gasp edilmiştir. Zira otonom yeteneklerini kaybeden ve çevresel, toplumsal, simgesel sistemler içinde teknik olarak sürdürülen metaforik anlamda bir hastane koşuundaki yaşamdan farkı olmayan, uyuşturulmuş ve güçsüz bir yaşamı simgelemektedir. Tıbbi tekno yapı ancak sağlık adına sağlıksızlık yaratan endüstrilerin güçlendirilmesini hedef almaktadır.

“Kültürel İatrojenez” ve Sağlık Kültürü

Kültürel iatrojenez tıbbın sağlık üzerinde yarattığı olumsuz etkinin üçüncü boyutunu oluşturmaktadır. Bu durum tıp kurumunun, kültürel bir durum olarak acıya, hastalığa, sakatlığa veya ölüme karşı geleneksel ve işbirlikçi davranma iradesini baltalayan bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira profesyonelce örgütlenmiş tıp, endüstriyel gelişimin tüm acılara karşı bir savaş olduğunu savunan buyurgan bir ahlaki kurum işle-

vi taşıdığından tüm bu toplumsal değerleri ve savunma mekanizmalarını dışlamıştır. Öyle ki, bireylerin kendi gerçekleriyle yüz yüze gelme, kendi değerlerini açığa çıkarma ve genellikle çaresiz ağrısı, sakatlığı, çöküşü ve ölümü kabullenme yeteneğini sekteye uğratmaktadır (Illich, 2014, s. 86).

Çağdaş tıp kurumu, eski kültürel uygulamaların tamamen dışlandığı bir dünya yaratmaktadır. Kültürün tıplaştırılması olarak da nitelendirilebilecek bu olgu geleneksel çerçeveyi mekanikleştirecek ve bireylerin ağrısı, hastalığı ve ölümü göğüsleyebilme imkanını yadsıyan bürokratik sistemle, oluşan boşluğu tamamlamaya çalışacaktır. Tıbbi uygarlık ağrısı dindirmek, hastalığı yok etmek ve ölme sanatına gereksinimi ortadan kaldırmak üzere planlanlanmış ve örgütlenmiştir. Kültürün insana öğrettiği her türden öznesiz etkinlikler olarak acı çekme, iyileşme ve ölme artık politika yapma alanları olarak görülmekte ve insanların kurumsal yollar aracılığıyla kurtulması gereken “sağıksız” işlevler olarak tedavi edilmeye çalışılmaktadır (Illich, 2014, s. 87-88). Kültürün ürettiği anlam ve ilişkiler böylelikle teknik bir surette karşımıza çıkmaktadır.

Tıp kurumunun el koyduğu bazı kavramlar geçmişten günümüze hayatın doğal birer parçası olmuşlardır. Örneğin sağlıkla ilgili kurumların gelişmediği pre-kapitalist toplumlarda ölen kişi doğal çevresi içinde dünyadan ayrılmıştır. Bireyin ölüm öncesi mekanı evi olmuş, henüz ölüm evden hastane odasına taşınmamıştır. Mezarlıklar toplumsal hayatın ve mekanın bir parçası kabul edilmişlerdir. Tıbbın kurumsallaşmasıyla birlikte insiyatif aileden hastaneye geçmiş, ölüm sadece tıbbi terim ve göstergelerle açıklanan bir olguya dönüşerek zamanla hayatın içinden kopmuştur. Hastane ortamı içinde ölmek birey için aynı zamanda bir tüketim düzeyi ve statü göstergesi haline de gelmiştir (Çabuklu, 2014, s. 34). Kısacası “ölme sanatı” denilen olguya yabancılaşmıştır.

Bununla birlikte ölümün hastane mekanına taşınması, ölümle kurulan yakınlığı ve ölüme karşı kurulan “yatıştırıcı ritüeller”in kaybı anlamına gelmektedir (Aries, 2015, s. 46,51). Ölüm için hazırlanma, ölümün topluma getirdiği bir hediye ve getirdiği ahlaki zorunluluk olarak düşünülmüştür. Bu anlamda ölüm hazırlıkları, uğurlama seremonileri toplumun yas süreçlerini hafifleten bir olgu olmuştur. Ve de henüz ölüm insanlar için kaçınılması, tedavi edilmesi gereken yeni bir hastalık olarak düşünülmemektedir (Kellehear, 2012, s. 18-19).

Bu bağlamda acı da insanın ölümle birlikte en güçlü biçimde paylaştığı deneyimlerden biri olmuştur. İnsanların bazı acıları üstlenme ya da bunlarla mücadele etme biçimleri kozmosa, Tanrıya ve tanrılara dek uzanan bir anlam evreni inşa edebilmiştir (Breton, 2010, s. 73). Geleneksel kültürlerin neredeyse tamamında ağrılara dayanmak için bazı uygulamalar; psikoterapi, inanç sistemleri, geleneksel çareler vs. günlük yaşamın

içinde yer almışlardır. Bunlar ölümün kaçınılmaz, acınınsa gerçek olduğunu yansıtmışlardır. Ancak kültür tıplaştıkça acı ve ağrının toplumsal belirleyicileri de bozulmuştur. Zira tıp ağrıyla başedilmesi gereken acil bir durum muamelesi yapmaya başlamıştır (Illich, 2014, s. 91). Hastalık da aynı şekilde hekimin hakemliği ile ortadan kaldırılabilir bir olguya dönüşmüştür. Böylece geleneksel kavram ve yaklaşımlar, baş etme stratejileri endüstrinin bürokratik ritüellerine teslim olmuştur.

Kültürel iatrojeneze neticede bir sosyal dayanışma evrenin dağılması ve endüstriye teslim oluşunu temsil etmektedir. Bu yıkıcı egemenlik en küçük toplumsal hücrelere sızarak bağımsız ve özgün eyleme pratiklerini de zarara uğratmaktadır. Profesyonel müdahale arttıkça sağlık konusundaki sahte beklentiler toplumu yozlaştırma eğilimini güçlendirmektedir. Sağlıklı çevrelere, sağlıklı yaşama biçimlerine ve kişiler arasındaki dayanışmaya olan ilginin azalmasını teşvik etmektedir (Illich, 2015, s. 99). Dolayısıyla iatrojenik etkinin toplumsal hayatı en çok zedeleyen boyutlarından biri bireyler arasında güçlü bağlar kuran sosyal unsurların kırılma hale gelmesidir.

Sonuç

Sağlık alanında endüstrinin giderek genişlemesine bağlı olarak verdiği zararlar da artmaktadır. Bu zarar elinizdeki çalışmada iatrojeneze kavramı üzerinden ele alınmaya çalışıldı. Illich’in iatrojeneze kavramsallaştırmasından yola çıkılarak; “klinik iatrojeneze” tıbbi hizmetin neden olduğu ağrı, hastalık ve ölüm üzerinden, “sosyal iatrojeneze” sağlık politikaları ile sağlıksızlık yaratan endüstriyle organizasyon ilişkisine odaklanılarak, “kültürel iatrojeneze” ise tıpça desteklenen davranış ve kuruntuların insan eylemlerine verdiği tahribata odaklanılarak; insanların gelişme, birbirlerine bakma ve yaşlanma yeteneklerinin altını oyan, yaşamsal otonomilerini kısıtlayan ya da tıbbi müdahalelerin insanların ağrı, çaresizlik, hastalık ve ölüme karşı kişisel tepkilerini sakatlayan bir bağlamdaki tartışma üzerinden ele alınmaya çalışıldı (Illich, 2014, s. 180). İatrojeni yukarıda da belirtildiği gibi tıp tarihi kadar eskidir ancak özellikle tıbbın endüstriyellemesi, bağlamını çeşitli örnekler üzerinden inceleyebileceğimiz yoğun bir alan oluşturmıştır. Üstelik bu durum iatrojeniyi konuşabileceğimiz sağlık evrenimizin ileride daha da genişleyeceğine işaret etmektedir. Endüstri iatrojeniyi yenden ve farklı türde üreten en büyük problemlerden biridir.

Her şeyden önce iatrojeni kavramı, sağlıklı olmanın tek ve belirli bir ölçütünün olmadığını göstermektedir. Sağlık düzeyini artırma iddiasındaki tüm özel hizmet kanalları mütemadiyen “tüketici bir kitle” yaratmak üzere işlemektedir. Bu evrende sağlıklı insanların sağlıklı evlerle, iyi beslenme rutinleriyle, yaşamın doğumdan ölüme varan tüm evreleriyle barışık bir yaşayış kültürünü benimsemesiyle de pek karşılaşmamaktadır. Esasında tıbbi nitelik giderek zayıflamaktadır. Bununla birlikte sağlık için en ağır

tahribat yaşamın tıbbileşmesine eşlik eder biçimde sosyal bağların zayıflaması ve sosyal kodların çözülmesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada iatrojeni, günümüz koşullarında hepten ticarileşen sağlık hizmetlerine ve bireysel ya da toplumsal bedenin sağlığı üzerindeki etkilerine vurgu yapılarak ele alınırken güncel temel sorunların da bu bağlamda öne çıkarılması hedeflendi. Sözü edilen sosyal kodların, tedavi edici sağlık hizmetlerindeki genişleme eğilimiyle dolaşıma soktuğu sağlık kültürünün iskaladığı değerlere bakmanın önemli olduğu dile getirildi. Tam da bu noktada ortak refaha odaklanan, piyasanın insafına ve rekabetin kural tanımayan gücüne terk edilmemiş, koruma altına alınmış toplumsal alanlar oluşturmak bugün kaçınılmaz bir zaruret olarak karşımızda durmaktadır. Hekimler birer iş insanı gibi hesaplar yapıyor, sağlık kuruluşları da kârlarına odaklanıyorlarsa bu sağlık politikalarında ve de bir sonuç olarak toplum sağlığında sorun olduğunu göstermektedir. Bu da iatrojenik etkilerin azaltılmasının ancak toplumun temelini oluşturan insani ve toplumsal değerlerin çökmesini engelleyecek, özelleştirilmeyecek ya da ticarileştirilmeyecek, dayanışmanın ticarileştirilmediği, hizmetlerin birer metaya dönüştürülmediği alanlar oluşturup bunları savunmak gerekliliğini göstermektedir (Deppe, 2011, s. 51). Böylece çocuklardan yetişkinlere uzanan bir yelpazede belli başlı ilkeleri harekete geçirmek üzere verimli bir kamusallaşma süreci için mücadeleleri gerektirmektedir.

Vurgulanması gereken bir diğer önemli konu ise dayanışmanın sınıfsal ve ülkeler arasındaki dengesizlikleri ve eşitsizlikleri yok edecek bir panzehir olarak geniş toplumsal kesimlere yayılmasıdır. Bugün tüm dünyada yaygınlaşan sağlık hizmeti modeli neoliberal ilkelere dayalı örgütlenmektedir. 1980'li yıllar sonrasında bu örgütlenme Batılı ülkelerden başlayarak dünyanın pekçok kesimine dalga dalga yayılmıştır. Genellikle ulusal servet miktarı düşük olan ülkeleri iskalayan bu örgütlenme kültürü, sınıflar ve ülkeler arasında ciddi eşitsizlikler yaratmaktadır (Coburn, 2011, s. 61). Sosyal kurumların sarsıldığı bir sistemde bu anlamda ciddi eşitsizlikler ortaya çıkmaktadır.

Son olarak belirtmek gerekir ki, iatrojeni sağlık hizmetlerinin neoliberal ilkelere göre örgütlenme biçimiyle ilişkili olarak çeşitlenmeye ve etki alanını geliştirmeye devam edecek gibi görünmektedir. Sağlık politikalarının öncü ismi Navarro, bu durumu işaret ederek sağlık hizmetlerine daima sınıflar arasındaki güç dengelerinin bir ürünü olarak bakmak gerektiğini söylemektedir (Navarro, 1989). Dolayısıyla sağlık hizmetlerinde her şeyi tıbbın belirlediği yönündeki düşünceden uzun zamandır zaten çok uzağa taşınmıştır. Böylece dayanışmacı ve eşitlikçi ilkelerin inşa edilmesi, sağlık kültürünün de bu ilkeler etrafında kurulması oldukça önemlidir. Toplum sağlığının yakalayacağı fırsatlar, bu eşitlikçi ve dayanışmacı yapının güçlendirilmesiyle ve daha fazla kamusallığın talebiyle ayakları yere basan bir duruş sergileyebilecektir.

Kaynakça

- Açıkgöz, R. (2021). *Hastalık, Sağlık ve Toplum: Bir Sağlık Sosyolojisi İncelemesi*. İstanbul: Dün Bugün Yarın Yayınları.
- Aries, P. (2015). *Batı'da Ölümün Tarihi*. (I. Gürbüz, Çev.) İstanbul: Everest Yayınları.
- Aronowitz, R. (2019). *Risk Tıbbı: Korkuyu ve Belirsizliği Tedavi Etme Arayışımız*. (Z. Alpar, Çev.) İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Breton, D. (2010). *Acının Antropolojisi* (2. b.). (İ. Yerguz, Çev.) İstanbul: Sel Yayıncılık.
- Coburn, D. (2011). Eşitsizli ve Sağlık. L. Panitch, & C. Leys içinde, *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları* (U. Haskan, Çev., s. 54-73). İstanbul: Yordam Kitap.
- Çabuklu, Y. (2014). *Kovulanın İzi* (2. b.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Demirci, S. (2000). *Modern Tıbbın Ötesi* (2. b.). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Deppe, H.-U. (2011). Sağlık Hizmetlerinin Doğası: Metalaştırmaya Karşı Dayanışma. L. Panitch, & C. Leys içinde, *Kapitalizmde Sağlık Sağlıksızlık Semptomları* (U. Haskan, Çev., s. 43-53). İstanbul: Yordam Kitap.
- Illich, I. (2014). *Sağlığın Gaspsı* (3. b.). (S. Sertabiboğlu, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Illich, I. (2015). *Şenlikli Toplum* (4. b.). (A. Kot, Çev.) İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Inglis, B. (1991). *Tıbbın Hastalığı: Çağın Hastalıklarına ve Modern Tıba Bir Bakış*. İstanbul: İnkılab Yayınevi.
- Kellehear, A. (2012). *Ölümün Toplumsal Tarihi*. (T. Kılınç, Çev.) Ankara: Phoenix.
- Kılıçaslan, A., & Kılıçaslan, Z. (2013). Aşırı Tanı ve Tedavi. O. Elbek içinde, *Kapitalizm Sağlığa Zararlıdır* (s. 177-192). İstanbul: Hayy Kitap.
- Moynihan, R., & Cassels, A. (2020). *Satılık Hastalıklar* (5. b.). (G. Tamer, & E. Yıldırım, Çev.) İstanbul: Hayy Kitap.
- Navarro, V. (1989). Why some countries have national health insurance, others have national health services, and the US has netiher. *Social Science and Medicine*, 28(9), 887-98.
- Peer, R., & Shabir, N. (2018). Iatrogenesis: A review on nature, extent, and distribution of healthcare hazards. *Journal of Family Medicine and Primary Care*, 7(2), 309-314.
- Üçer, A. (2012). Big-Pharma Dünyayı Denetliyor. İ. Arslanoğlu içinde, *Tıp Bu Değil* (s. 66-94). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Welch, G., Schwartz, L., & Woloshin, S. (2013). *Aşırı Teşhis: Sağlık Adına Hasta Etmek*. (A. Akalın, Çev.) İstanbul: İnsev Yayınları.

“

Bölüm 6

**İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNE
MODERN STRATEJİ YANSIMALARI:
KARİYER YÖNETİMİ AÇISINDAN
KAVRAMSAL BİR DEĞERLENDİRME**

Yeliz BULUT¹, Sibel ÖZDEMİR²

”

1 Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, Sorgun MYO, yeliz.bulut@yobu.edu.tr, ORCID 0000-0002-9132-1576

2 Öğr. Gör. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi, Sorgun MYO, sibel.canik@yobu.edu.tr ORCID 0000-0003-0700-0823

GİRİŞ

1990’lar itibariyle küreselleşme ve teknolojiye yaşanan zorunlu ve hızlı dönüşüm süreciyle insan kaynakları yönetiminde başlayan yeni yönelim ve arayışlar literatürde yerini almıştır. Günümüzün rekabetçi dünyasında rakiplere karşı sürdürülebilir üstünlük elde etmenin yolunun nitelikli işgörenlere sahip olmaktan geçtiğinin farkına varılmıştır. Ayrıca insan unsurunun, toplamda örgütsel performansa olan etkisinin anlaşılması ile örgütler tarafından insan kaynakları yönetimine gösterilen ilgi ve verilen önem artmıştır. Böylelikle, insan kaynakları yönetimi organizasyonel yapı içinde eskisine nazaran daha fonksiyonel hale gelmiştir. İnsan kaynakları yönetimi örgütler için stratejik bir iç paydaş haline gelmiştir. Bu rolü gereği örgütün misyon-vizyon-stratejilerine uygun işgören bulma, seçme, işe yerleştirme ve elde tutma faaliyetlerine odaklanmıştır. (Alayoğlu, 2010;74-76)

Küreselleşmenin ve çok hızlı değişen teknolojik yenilikler örgütleri rekabet ortamında daha farkındalığı yüksek rol oynamaya itmektedir. Adepta yok edici bir yarış haline gelen örgütsel rekabette sürdürülebilir başarıyı yakalamak her geçen gün zorlaşmaktadır. Sınırları aşan rekabet şartlarında örgütlerin hayatta tutunabilmesi ve rekabet üstünlüğü sağlamaları yönetim alanında yeni uygulamaları ve işgücü piyasasında değişimleri iyi takip etmeye bağlıdır. Bu acımasız rekabette kritik unsurun “insan” kaynağı olduğu gerçeğinin farkına varan örgütler yönetim uygulamalarında insan kaynağı faktörünü merkezi bir konuma yerleştirme gereği hissetmektedirler. Bu nedenle firma yöneticileri artık, insan faktörüne işletme performansını ve karlılığını artıran bir araç olarak değil, işgören açısından da durumun değerlendirildiği çift yönlü bir yönetim sürecinin temel taşı olarak bakmaktadır. Örgüt yönetimi, örgütün hedeflerine ulaşmasını sağlamaya çalışırken işgörenin hedeflerini de göz önünde bulundurması ve örgüt ile işgören hedeflerinin uzlaştırılması – uyumlaştırması yaklaşımı içerisinde olmalıdır. İşgören odaklı yaklaşımın, motivasyon ve iş tatmini artırıcı etki yaparak örgütü başarıya taşıyacağını söylemek mümkündür. Günümüz işgören profili örgütten talepte bulunma ve örgütü kendi açısından değerlendirme noktasına gelmiştir. Bu nedenle artık örgütlerin, ne istediğini bilen işgören profiline karşı eylem planları oluşturması gerekmektedir. Yeni işgören profili, örgütten, şeffaf yönetim anlayışı, çalışma şartlarının iyileştirilmesi, adil ve tatminkar ücret, yönetime katılma, hesap verilebilirlik, inisiyatif kullanabilme, yaratıcı işlerde çalışma, gelişimine destekte bulunulması gibi çok çeşitli taleplerde bulunabilmektedir. Bu taleplerden en önemlisi ve örgütü de sürdürülebilir başarıda avantajlı hale getirecek olan örgütte iyi bir kariyer yönetimi sisteminin olması, kariyer planlarının yapılması ve kariyer gelişim süreçlerinin belirlenmiş olmasıdır. (Deniz ve Ünal,2007:102)

Günümüzde, iş dünyasında rekabet edebilen ve rakiplerine karşı avantajlı noktaya gelmek isteyen pazarda liderliği kovalayan örgütler “Kariyer

Yönetimi Yaklaşımı” kavramını ön planda tutarak işletmelerinde yer verdikleri insan kaynağına gerekli önemi vermektedirler. İyi bir kariyer yönetimi yaklaşımı sergilenmesi, çok ağır rekabet koşulları taşıyan piyasalarda başarıyı yakalamak için zorunlu görülmektedir.

Kariyer Yönetimi kavramı 1990’li yıllarla birlikte literatüre girmiş ve önemi örgütler tarafından günümüzde daha çok hissedilir olmuş stratejik öneme haiz bir konudur

Bu nedenle örgütler için kritik öneme sahip insan kaynakları yönetimi alanına katkıda bulunmak amacı ile bu çalışmada Kariyer Yönetimi yaklaşımı, modern bir insan kaynakları yönetim uygulaması olarak kavramsal olarak ele alınmış ve sadece temel noktalardan bahsedilmiştir.

PERSONEL YÖNETİMİ ANLAYIŞINDAN MODERN İNSAN KAYNAĞI UYGULAMALARINA GEÇİŞ

Yönetim üzerine düşünsel birikimin başlangıcının ilkçağlara kadar dayandığını söyleyebiliriz. Sun Tzu Savaş Sanatı adlı eserini M.Ö. 6. Yüzyılda, Platon ise Devlet’i M.Ö. 400 de kaleme almışlardır. Bu yapıtlarda yöneticilere kılavuzluk eden güçlü kavramsal çerçeveler çizilmiştir. Daha sonraki dönemlerde de hem felsefi hem de bilimsel alanda yönetim nedir? İdeal yönetim nasıl olmalıdır? Sorusunun cevabı aranmıştır. Temel yönetimin kavramsal çerçevesi varlığını korusa da, gelişen ve hızla değişen dünya düzeni kendi döneminin ruhuna uygun en iyi yönetim yapısının arayışı içerisinde olmuştur. Yönetim uygulamalarının evriminde devletten-örgütten bireye doğru bir seyir izlendiğini söyleyebiliriz. Çok değil bundan bir asır önce maliyet unsuru olarak görülen işgören, artık örgütlerin en değerli varlıkları haline gelmiştir. Günümüzde ise her çalışan örgüte katma değer yaratan birer varlık olarak değerlendirilmeye başlanmış ve personel yönetimi anlayışı modern insan kaynakları yönetimi anlayışına bırakmıştır. Artık yazın hayatında ve uygulamada kamu kurumlarının hepsinde olmasa bile çoğunluğunda ve diğer örgütlerde insan kaynağı deyimi kullanılmaktadır. (Bayraktar ve Alayoğlu, 2018;90-91)

Toplumsal yapı değişen bir varlık ve toplumsal yapı içindeki üretim faaliyetlerinin de toplumsal yapı ile birlikte zaman içinde farklılaştığını söyleyebiliriz. Üretim faaliyetlerinde işgücü piyasasının da bu değişimden pay aldığı muhakkaktır. Avcı-Toplayıcı topluluklar, toplumsal yaşamın ilk örneklerini oluşturmakla birlikte kadın-erkek-çocuk beraber iş görme faaliyeti ile üretim sürecine katılıyorlardı. Tarım toplumlarında ise belirgin özellik bilgi-tecrübe aktarımı ile usta – çırak ilişkisinin olmasıydı. İlerleyen süreçte nüfus artışı-yeni üretim şekilleri-farklı iş sahalarının ortaya çıkışı gibi köklü toplumsal değişimlerle beraber işgücü piyasası dinamikleri de büyük oranda farklılaştı diyebiliriz. Özellikle sanayi toplumunda temel karakteristik özellikler olarak Pazar ekonomisi, işbölümü, kitle üre-

timi, fabrikalaşma, makineleşme ve hızlı üretim-hızlı tüketim dinamikleri ortaya çıkmıştır. Sanayi toplumunun oluşumunda ilk başlarda, üretim sürecinde makineler insan ögesinden daha ön planda tutulmuştur. Hızlı bir gelişim ve değişim sergilenen bu dönemde, olduğu gibi kalmamış temel dinamiklerde çok farklı olgular ortaya çıkmıştır. Makineyi insandan ön planda tutan üretimsel ve yönetsel süreçler gözden geçirilerek insan kaynağı temelli modern uygulamalara geçiş yaşanmıştır. Günümüzde ise küreselleşme, sınır ötesi rekabet kavramını piyasalara armağan etmiş ve bilgi, sermaye ve emek için artık dolaşımda herhangi bir engelin önemi kalmamıştır. Özellikle doksanlı yıllar mihenk taşı olmuş bu dönemde modern insan kaynakları yönetimi uygulamalarına daha fazla rastlanır olmuştur. Bu yeni durumda işgücü algısı maliyet unsuru olarak görülmekten, örgütlerin yönetim süreçlerinin en önemli konusu olma yönünde değişmiştir. (Yumurtacı, 2017; 189-190)

İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışı yönetim alanında ve işgücü piyasasında geniş yankı uyandırmıştır. İnsan kaynakları yönetimi anlayışının “Bilimsel Yönetim Yaklaşımı” ile bağlantılı “Personel Yönetimi” anlayışı yolculuğunun İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışına dönüştüğü açıktır. İnsan kaynakları yönetimi anlayışındaki bu farklılaşma yolculuğunun bugünkü halini alabilmesi uzun bir dönem ve çeşitli aşamalardan geçmeyi gerektirmiştir. Başlangıçta personel yönetimi anlayışı işgören hakkında muhasebe kayıtlarının ve izinli gün sayısı, işe giriş-çıkış tarihleri gibi bilgi kayıtlarını tutma fonksiyonunu üstlenmişken, işgöreni bir maliyet unsuru olarak değerlendirmekten ileri gidememiştir. Fakat zaman içinde modern insan kaynakları yönetimi anlayışı günümüz örgütlerince kabul görmeye başlanmış ve işgören, örgüt için en dinamik faktör olarak algılanmaya başlanmıştır. Personel yönetimi işletmedeki çalışan odaklı iken ve insan kaynakları yönetimi sadece mevcutta çalışan işgöreni değil dış paydaş olarak işgöreni de süreçlerine dâhil etmiştir. Personel yönetimi ile insan kaynakları yönetimi arasındaki herkesçe kabul görmüş temel farklar şöyle sıralanabilir;

- Personel yönetimi, daha çok örgüt stratejilerinin doğrudan uygulanması ile insan kaynakları yönetimi ise örgütteki insan kaynağının tüm olarak istihdamı ile ilgilenmektedir.

- Personel yönetimi kuralcı ve değişime uygun hareket eden bir çizgidedir. İnsan kaynakları yönetiminin kılavuzluk etme ve inovasyon ile ilgilenmektedir.

- İnsan kaynakları yönetimi işgöreni iç paydaş olarak gören ve işbirliği süreçleri oluşturan bir anlayışa sahiptir. Buna karşılık personel yönetimi örgüte bağlılık ile ilgilenmez önceliğini kurallara uyulmasına vermektir.

- Personel yönetiminin yaklaşımı kısa dönemli iken, insan kaynakları yönetimi yönetsel süreçleri bir bütün olarak değerlendirerek işgörene

yönelik uzun dönemli stratejiler geliştiren bir yaklaşıma sahiptir.

Örgütlerde personel kayıtlarının tutulmasından öte gidemeyen personel yönetimi anlayışının günümüz ihtiyaçlarına cevap veremeyeceği ve değişime uğraması gerektiği aşikârdır. Nitekim öyle de olmuş ve artık sınırları aşan küresel boyuta ulaşan piyasalarda işgücüne yönelik yenilikçi, rekabete ayak uydurabilen ve modern yönetim uygulamaları stratejileri geliştirme yoluna gidilmiştir. Modern insan kaynakları yönetiminden anlaşılması gereken ise; örgütün insan kaynakları ihtiyaçlarının belirlendiği, işe alım süreçlerinin yürütüldüğü, işe alınan işgörenin işe uyumu ve en etkin –verimli şekilde çalışması için gerekli önlemlerin alındığı, işgörenin gelişiminin desteklendiği ve aynı zamanda örgütün diğer üretim, pazarlama gibi yönetsel fonksiyonlarına destek veren bir ayrı bir fonksiyon olarak tanımlanabilir. İnsan kaynakları yönetimi, personel yönetim anlayışını da kapsayıcı oradaki kayıt tutma süreçlerini de içeren ve aynı zamanda örgütte işleri düzenleme, kariyerleri planlama ve geliştirme süreçlerini yürüten, lider yetiştirme görevlerini üstlenen kritik bir konuma gelmiştir. (Doğan ve Demiral, 2008; 147-148)

Yönetim kavramının ilkçağlardan beri var olup üzerinde düşünsel bir temellendirme oluşturulduğu bilinmektedir. Avcı toplumlarda bile yönetimin ilkel haline rastlanmaktadır çünkü yönetimin olmadığı en küçük toplulukta bile düzenin olması en küçük toplumsal yapının bile sağlıklı şekilde varlığını devam ettirmesi mümkün gözükmemektedir. Yönetim alanındaki gelişmelerle birlikte bu alandaki yazım hayatının da çeşitlendiğine şahit olmaktayız. Dönemsel olarak değişen ihtiyaçlara cevap veren yönetsel sistemler ortaya çıkmış bunlar da literatürde yerini almıştır. Zamanla işlevini yitiren yönetim anlayışları yerini dönemsel ihtiyaçlara cevap veren yenilerine bırakmıştır. Yönetim alanında bilimsel yazımlar Taylor’la başlamıştır diyebiliriz. Sanayi devriminin ortaya çıkardığı teknik gelişmeler çalışanın örgütte hiçbir yetkisi olmadığı bürokratik bir anlayış ortaya çıkarmış ve bu dönem Yönetimde Klasik Dönem olarak tanımlanmıştır. İnsan faktörünün örgüt içinde hak ettiği değeri bulmaya başladığı ve sadece işgören değil örgüt içinde psikolojik ve sosyal bir varlık olarak ele alınması gerektiğini vurgulayan Neoklasik (Davranışsal) Yönetim Yaklaşımı, Klasik Dönemin eleştirisi ile şekillenmeye başlamıştır. Her iki yaklaşımı güncelleyen Sistem Yaklaşımı ve Durumsallık Yaklaşımının toplamından ise Modern Yönetim Yaklaşım doğmuştur. Bu yaklaşım; örgütleri, canlı, iç ve dış paydaşlar ile etkileşimde bulunan bir sistem olarak tanımlamıştır. (Altuntuğ, 2009; 446-447)

Artık Modern İnsan Kaynakları Yönetimi anlayışında rekabetçi küresel piyasalarda rekabet üstünlüğü sağlamada insan faktörünün önemi keşfedilmiş ve bu anlayışta yönetime farklı işlevler eklenmiştir. Evans (2003:28)’a göre; günümüz insan kaynakları yönetiminin ilgi alanlarına aşağıdaki konular eklenmiştir;

- Örgüte bağlılık
- Örgütsel değer, misyon, vizyona adapte olunmasını sağlamak
- İşgörenin kendini güvende hissetmesi,
- Esnek bir organizasyon yapısı,
- İşgörene inisiyatif kullanabilecekleri iş süreçleri sunmak

İnsan kaynakları yönetiminde örgütleri değişime zorlayan küreselleşme ve ekonomik rekabetin zorlaşmasıdır. Bu nedenle örgütlerin hedeflerini gerçekleştirebilmek için insan kaynağına önem vermesi gerekmektedir. Rekabet üstünlüğü sağlamak isteyen örgütlerin artık insan kaynakları stratejileri oluşturması gerektiği de önem kazanmıştır. (Deniz ve Ünal,2007:103)

TEMEL KAVRAMLAR

Kariyer Yönetiminin içeriğini ele alırken incelenmesi gereken ilk kavramlar “kariyer” ve “kariyer yönetimi” kelimeleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kariyer Kavramı

Dünya gündemine bile 1990 lı yıllar ile giren kavram Ülkemizde de bu dönemlerde kullanılmaya başlanmış ve literatüre girmiştir. Türkçeye Fransızca “carriere” sözcüğünden devşirilen kelime, bireyin bir meslekteki ilerlemesini gösteren aşması gereken aşamalar ve izlenmesi gereken yollar olarak tanımlanabilir. Kariyer kavramına daha geniş bir çerçeveden bakacak olursak, bireyin iş ortamına yönelik tutum ve davranışlarını, kariyer hedef ve planlamalarını, örgütün sunduğu kariyer imkânları ile işgörenin hedef ve planlarının uyumunu kapsadığını da söyleyebiliriz. (Gümüştekin ve Gültekin,2009:148)

İlk bakıldığında meslek, statü gibi kavramların akla geldiği kariyer üzerine pek çok tanım yapılmıştır. Farklı kariyer tanımlarından birkaçını verecek olursak (Özdemir ve Aras, 2015:108-109);

- Kariyer, bireyin iş hayatı boyunca herhangi bir iş alanında ilerlemesi, deneyim ve tecrübe kazanması,
- Bireyin sadece iş ortamıyla değil hayatla ilişkili tecrübe ve faaliyetler sonucu edinilmiş davranışlar ve tavırlar toplamı
- Kariyer, bir insanın aktif iş yaşamı boyunca adım adım ilerlemesi, tecrübe ve beceri kazanması
- Kariyer, bireyin ilerleme sağlayacağı bir başarı elde etmek amacıyla izlediği ve çalıştığı alandır gibi çok farklı yönlerden tanımlanabilir.

Kariyer sistemi

Kariyer sisteminin ona bakış açısı ile iki şekilde işletildiği gözlemlenmektedir. İlki işin ön planda tutulduğu kariyer sistemi ve ikincisi de bireyin potansiyeline göre meslekte ilerleyebilmesine olanak sağlayan kişiye yönelik kariyer sistemi olmak ele alınabilir. Bireye yönelik kariyer sistemi ele alındığında işe uygun işgören seçildikten ve işe yerleştirildikten sonra süreç başlamaktadır. Bu noktadan sonra işgören yetenek, ilgi, ihtiyaç, beklenti ve performansı ile kariyer planlaması yapabilmektedir. Tabi ki bu süreç sadece işgörenin yetenek, performans ve ihtiyaçlarına bağlı değildir. Aynı zamanda örgütün de işgörenin kariyer planlama yaparak koymuş olduğu hedefleri gerçekleştirmesine yardımcı olması beklenmektedir. İşgörenin kendini tanıması, ihtiyaç analizi yapması ve mesleğine yönelik hedefler koyması kariyer planlamasının ilk aşamasıdır. Bu aşamayı, ardından örgüt yönetiminin kariyer planlarını desteklemesi aşaması takip etmektedir. Yönetimin işgörenle ile bütünleşmesi, ancak örgüt yönetiminin işgörene kariyer planlama konusunda verdiği destek ile mümkün olmaktadır. (Gümüştekin ve Gültekin,2009:148)

Kariyer Patikası Ve Kariyer Platosu

Kariyer patikası, işgörenin kariyer hedeflerine ulaşması için izlemesi gereken yolu tarif eden bir kavramdır. Genellikle kariyer gelişim aşamaları ile tanımlanmaya çalışılan bu kavram, başarılı bir kariyer planı çizilmesi için işgören ve yönetimin sıkı işbirliğini gerektirir. Kariyer patikaları ne kadar iyi tanımlanırsa başarı o kadar kolay yakalanacaktır. Kariyer platosu, kariyer düzleşmesi ile de anılmaktadır. Kariyer platosu ya da düzleşmesi diye tanımlanan kavram olumsuz çağrışım içerir ve hedeflerden ne kadar uzaklaşıldığını, kariyer fırsatları yakalama veya kariyer yolunda ilerlemede fırsatların azaldığını göstermektedir. Kariyer platosunda karşılaşılan sorunları çözmek ve iyi bir kariyer yolu oluşturmak için kariyer danışmanlığı hizmetinin yürütülmesini örgütlerin önemsemesi gerekmektedir. (Gümüştekin ve Gültekin,2009:148)

Kariyer Yönetimi Araçları

Kariyer yönetiminin başarılı bir şekilde yürütülmesi için öncelikle bazı kariyer yönetimi araçlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Bunlar aşağıda açıklanmıştır (Deniz ve Ünal,2007:105-107);

- ***Kariyer Rehberliği:*** Örgütün, çalışanlarına yönelik olarak hem çalışanın kariyer hedeflerini desteklemek hem de örgütün ihtiyaç ve hedefleri ile işgörenin ihtiyaç ve kariyer planlarını uyumlaştırmak için insan kaynakları departmanınca sunduğu hizmettir. Gerekli yetenek havuzlarının oluşturulması ve profesyonel yetkinliklerin kazandırılmasını hedef alan bir çalışmadır. Kariyer rehberliğinde pek çok parametre birlikte değerlendirilir.

dirilerek bireylerin performansları arttırılmaya kısa ve uzun vadeli amaçlar arasında uyum yakalamaya çalışılır. Kariyer rehberliği işgörenin kariyerini nasıl şekillendireceği ve ona nasıl yön vereceği hususunda deneyimlerini paylaştığı profesyonel destek hizmetidir.

• **Kişisel Kariyer Planlama Uzmanı:** Örgütlerde kariyer rehberliği hizmetini yürüten kişidir. Diğer adı sık bilinen tabiri ile Koç'tur. Kariyeri tüm yönleri ile ele alarak geliştirme yönünde fikirler geliştirir. Örgütün genel kariyer hedefleri ile işgörenin hedeflerini uyumlaştırmaya çalışan kişidir. Aynı zamanda işgöreni iyi tanıyan; performansını ve imajını geliştirici çalışmalar yapan kişidir. Başarılı bir kişisel kariyer planlama uzmanı yetenekleri keşfeder, işgörenin kendi yeteneklerini görmesini sağlar performansını arttırmasına yardımcı olur

• **Akıl Hocası - Mentor:** Akıl Hocasının Kişisel Kariyer Planlama Uzmanından farkı kurum dışından kariyer süreçlerine destek veren kişi olmasıdır. Akıl hocası, örgütten daha bağımsız kişiliği ile kariyer planlamasına objektif göz ile bakılmasını sağlayabilecek danışman kişidir.

• **İş Zenginleştirme:** F. Herzberg'in örgüt fonksiyonları üzerine yaptığı çalışmalar sonucu geliştirilen bir kavramdır. Örgütün faaliyet alanının analiz edilerek iş alanına eklenmesi, işlevsiz alanların iş akışından çıkarılmaları ve faaliyetlerin geliştirilmesini kapsamaktadır. Faaliyet geliştirme, iş alanının ve fonksiyonların dikey yönde genişletilmesi olarak tanımlanır. İşgörenin yaptığı işin tüm aşamaları iş planları yapma, problemi çözme ve amaç belirleme teknikleri ile değerlendirilerek, işi ile ilgili tüm aşamalar-daki rolü, faaliyeti, sorumluluğu ve iletişim tarzı en küçük ayrıntıya kadar düzenlenmektedir.

• **İş Rotasyonu:** Bu daha çok bir yöntemi ifade eden kavramdır. Amaç işgörenin genelde aynı örgütsel kademde farklı iş kollarında deneyimini arttırmaktır. Genellikle alt kademe yöneticilerin gelişimini sağlamak üzere kullanılır. Ancak bir diğer hedef de işgörenin farklı iş süreçlerinde yetkinliği arttırılarak ihtiyaç halinde aynı örgüt içinde birim/iş kolu değiştirme gibi durumların rahatça gerçekleştirilebilmesidir. İş Rotasyonu, genellikle, aynı örgütsel kademede bulunan işler arasında yapılır. Bu işler, eğitim amacıyla oluşturulmuş işler olabileceği gibi, işgörenin atanacağı yönetsel pozisyonlar hakkında bilgi ve tecrübesini arttırmaktır.

• **Kariyer Planlama Grupları:** Son dönem karşımıza çıkan bir kavramdır. Bazı öğrenme tekniklerinin kariyer geliştirme alanında kullanılmasını içermektedir. Kariyer planlama grupları, öncelikle işgörenin kendisine uygun kariyer hedefi çizmesini sonrasında da bu yönde kendisini geliştirmesi için bir dizi eğitimsel faaliyetlerin uygulanmasını kapsamaktadır.

İnsan Kaynakları Eğitim Yöntemleri: İş başında, iş dışında ve bilgi-

sayar başında eğitim olmak üzere üç yöntem sayılabilir. Bunlar;

- **İşbaşında uygulanan eğitim:** İşgören işini yaparken aynı zamanda da deneyimli bir diğer işgören tarafından da eğitilmektedir. Eğitimi veren genelde, örgüt içinden, yönetici veya tecrübeli bir diğer çalışandır.

- **İş dışı eğitim:** İşgörenin işletme içi veya dışında eğitim süreçlerine dâhil edilmesi amaçlanmaktadır. Özellikle örgüt dışı eğitimin maliyetinin yüksek olması dezavantaj olarak görülmektedir.

- **Bilgisayar temelli eğitim (BTE):** Çağın vazgeçilmezi en önemli iletişim aracı bilgisayarın eğitim süreçlerine dâhil edilmesi ile daha etkileşimli ve kalıcı eğitim gerçekleştirildiği tespit edilmiştir. Bu nedenle eğitimin pek çok aşmasında bilgisayar temelli eğitime yer verilmektedir.

Kariyer Evreleri: İşgören, kariyerine başladığı iş basamağı ile ulaşmayı hedeflediği kariyer basamağı arasında iş yolculuğunu sürdürür. İşgörenin kariyer basamağı tırmanışında sürekli bir yükseliş ivmesi gözlenmez Kariyer patikasında iniş-çıkılar mevcuttur. Bu ivmeler, yaşam dönemleri ile yakından ilişkilidir. Yani, bütün işgörenler açısından işe belli bir noktadan başlama ve belli bir süre sonunda da inişe geçme aşamaları söz konusudur. Kariyer evreleri, Çiftçi (2007, 143)'nin tanımlaması ile aşağıdaki gibi sıralanabilir (Tunçer,2012);

- **Kesfetme-Arama (0–25 yaş):** Bu dönemde iş arayışları ön plandadır. Kişi, yetenek, eğitim, karakter ve hayallerine uygun mesleğe sahip olma arayışındadır. Bu dönem kritik bir anlam taşır. Kişinin kendi için doğru işi bulması karar vermesi kolay bir süreç değildir ve kişi bu dönemde aile, okul, arkadaş, medya, öğretmen gibi çeşitli kişi ve kurumların etkisi altındadır. Kişi hangi iş kendine uygun, hangi işte başarılı olabilirim, yeteneklerim, hangi alanlarda yeterli hangi alanlarda yetersizim gibi soruların cevabını kendi deneyimleri ile tespit etmeye çalışmaktadır.

- **Kurma (26–35 yaş):** Kişi, işini bulmuştur. Artık bir işgören olarak örgütte kariyer basamaklarını tırmanmak için fırsat kollamaya başlar. Bu evrede, ilk işi bulma, işe yerleşme, yetenek kazanma, işi öğrenme ve çevresi tarafından kabul edilme süreçleri vardır.

- **Kariyer Ortası (36–50 yaş):** Bu evrede işgören, tecrübeli ve sorumlulukları artmış, kariyerinde belli bir noktaya ulaşmış noktadadır. İşgören, bireysel kariyer sürçlerini ve örgütün kariyer açısından sunduklarını bu dönemde gözden geçirerek, kendine yeni bir rota hem örgüt içi hem örgüt dışında çizebilir. Kariyer hedeflerini gerçekleştirmek için örgüt dışına yönlenebilir, iş değiştirebilir.

- **Geç-Kariyer Düzeyi -Kariyer Sonu (51–65 yaş):** Bu evrede işgörenin ayakları daha sağlam yere basamaktadır. Örgütte çok tecrübeli bir

çalışandır ancak kariyerini geliştirme ve dönüştürmede radikal kararlar almayacak kadar gerçekçidir.

• **Çözülme Aşaması -Azalma** / Emeklilik (65–75 yaş): Bu evrede kişi çalışıp çalışmama hususunda ikilemde kalabilir. Yeni hedefler ve yeni roller edinilebilir.

KARİYER YÖNETİMİ SÜREÇLERİ

Kariyer planlama ve kariyer geliştirme ve kariyer yönetimi kavramlarının yazım alanında bazen birbiri yerine kullanıldığı da görülmektedir. Ancak genel itibariyle kariyer yönetimi, kariyer planlama ve kariyer geliştirme uygulamalarının bir bütünü ve bu kavramların kariyer yönetiminin bir alt süreçleri olarak tanımlandığı yazımlar esas alınarak konu aşağıdaki gibi özetlenebilir (Kılıç ve Öztürk, 2009:46-47);

Kariyer Planlaması

1980’li yıllar ile başlayan insan kaynakları yönetiminde modern stratejilerin uygulanması örgütlere küresel piyasalarda başarılı bir şekilde hayatta kalma fırsatı sunmuştur. Kariyer Yönetimi süreci olarak kariyer planlaması, işgören ile örgüt arasında köprü vazifesi görerek örgüt-işgören amaçlarını uyumlaştırmaktadır. Kariyer planlaması, örgütte kendisine bir kariyer yolu seçen işgörenin amaçlarına ulaşmak için kullanacağı araçları belirleme sürecidir. Hızlı değişen piyasa şartları, örgütün başarılı şekilde ayakta kalmasını zorlaştırırken kariyer planlaması insan kaynağını doğru kullanmayı sağlayarak örgütsel başarıya katkı sunmaktadır. Kariyer planlama, işgörenin iş tatminin sağlanması, örgüte bağlılığının artırılması, daha yüksek performans sergilemesinin sağlanması ve örgüt hedeflerini gerçekleştirmeye daha fazla odaklanmasını gerçekleştirmekte çok faydalı bir iş süreçleri dizisidir. (Taşlıyan, vd., 2011,234-235)

• Kariyer Planlaması Oluşturma Aşamaları

Genel Bakış: İlk iş, hedef belirleme ve hedefe ulaşma yollarının belirlenmesidir. Hedeften uzaklaştıracak engellere karşı eylem planlarının yapılmış olması gerekmektedir.

Sektör Belirleme: Yetenek ve eğitime uygun iş alanının seçilmesi aşamasıdır.

Pazarlama Planı: İşe başladıktan sonra işgörenin, mesleği ile ilgili bilgi, beceri, yetenek ve tecrübelerini sergileyebileceği iş pozisyonlarına ulaşması beklenmektedir.

Güçlü ve Zayıf Yön Belirleme: İşgörenin gerçekçi bir şekilde kendini değerlendirmesi ve kariyer planlamasını yaparken hedeflediği ile yetenek, bilgi beceri ve potansiyelinin ne kadar uyumlu olduğunu tespit etmesi gerekmektedir.

Hareket Planı: Yapılan kariyer planının uygulamaya geçirilme aşamasıdır. Karar verici kararı uygularken uzmanlardan, daha deneyimli kişilerden, örgüt içi insan kaynağı süreci tasarlayıcılarından destek alabilir.

Finans Planı: Kariyer yolculuğunda alınacak kararların bireyin ekonomik durumunu nasıl etkileyeceği düşünülmelidir.

• **Kariyer Planlamasının Amaçları;** İnsan kaynakları yönetiminin en önemli araçlarından biri olan Kariyer planlamada öncelikli hedef etkinlik ve verimliliğin artırılmasıdır. Kişiye özgü kariyer basamaklarını tanımlayarak çalışanın iş doyumunu yükseltmek ve örgüte bağımlılığını sağlamak en önemli işlevi olarak görülmektedir. Ayrıca işgören hedefleri ile örgütte oluşacak açık pozisyonlar, kariyer fırsatlarını eşleştirmeye çalışma ve işgörenin bu yönde gelişimini destekleme kariyer planlamanın faaliyet alanıdır. Kariyer planlamasının amaçlarını ; Bireylerin kendi kariyer basamaklarını belirlemesine fırsat vermek, insan kaynaklarının etkili kullanımını sağlamak , işgörenin yetenek ve potansiyelinin geliştirilmesini sağlamak, iyi bir eğitim ve kariyer olanakları sunmak ile iş güvenliğini sağlamak olarak özetleyebiliriz. (Taşlıyan vd., 2011,234-235)

Kariyer Geliştirme

Diğer adı ile mesleki ilerleme olan kariyer geliştirme, örgütte bireylerin kariyer amaçlarına ulaşmak için örgüt tarafından çalışanlarına yönelik gerçekleştirilen her türlü faaliyet ve programdır. Kariyer geliştirmede amaç örgütte işgücü kaybını önlemek, işgörenin gelişimini desteklemek ve işgörenle beraber örgütün performansını yükseltmektir. Kariyer geliştirme, yeteneklerin geliştirilmesi, performans değerlendirme ve geliştirme, iş rotasyonlarının planlanması, iş değerlendirmeleri ve eğitim programları gibi kariyer planlama sonucu tespit edilen örgütsel faaliyetleri uygulamakla alakalıdır. Örgütte şeffaflık kariyer planlama için de gereklidir. İşgörenin gerçekçi olmayan beklentilere girmesi ve/veya örgütün yanlış kariyer yönlendirmesi yapmaması gerekir. Kariyer geliştirme işgörenin ihtiyacına, yeteneğine uygun kariyer beklentisi ile örgütün doğru yönlendirmesinin kesiştiği noktada başarılı olabilir. Kariyer geliştirmede en önemli iş basamağı, kariyer planlamalarına uygun işgörenin sürekli eğitime tabi tutulmasıdır. Kariyer yolu sadece yukarı doğru hareketliliği ifade etmemektedir. Aynı zamanda pozisyon ve iş değiştirmeden de kariyer geliştirme sayesinde işgörenin kendini yenilemesi sağlanabilir ve iş tatmini yükseltilebilir. Böylelikle örgüte artı katma değer sunabilir. (İrmiş ve Bayrak, 2000;182-183)

İş Tatmini

İşgörenin, kariyer planlaması yolunda başarısını etkileyen faktörlerden biri iş tatminidir. İş tatmini yüksek kişinin örgüte bağlılığı artacağından örgütü işgörenin işi bırakması maliyetinden kurtarmış olur. Herkes

tarafından bilindiği düşünülen iş tatmini kavramını açıklayan üzerinde mutabakat sağlanmış tek bir tanım bulunmamaktadır. Bununla birlikte en sık yapılan tanımlardan biri iş tatminini, işgörenlerin iş rollerine yönelik geliştirdikleri duygusal bağ olarak nitelendiren tanımdır. Bir diğeri ise iş tatmininin işgörenlerin işlerine olumlu etkileri şeklinde tanımlanmasıdır. Tanımlardaki ortak nokta iş tatminin duygusal boyutunun olmasıdır. İş tatmini kavramı motivasyon kavramı ile karıştırılan bir kavram olarak da karşımıza çıkmaktadır. Ancak aynı şeyi ifade etmemektedir. İş tatmini, motivasyonu destekleyen bir unsurdur. (Akgemci vd., 2020; 171-172)

Motivasyon

Motivasyon, insanı hareket geçiren güç olarak belirmektedir. Kişilerin amaçlarına ulaşması yönünde istek duyması ve çaba göstermesi için yönelmesidir. Motivasyonla ilgili ilk araştırmaları yapan F. Taylor ve H. Fayol insanı sadece üretim faktörü olarak görmüş, psikolojik boyutunu göz ardı etmişlerdir. Ardından Mayo, fiziki çevrenin motivasyona etkisini araştırmış ve dış etkenlerin motivasyon üzerinde etkisi olduğunu ispatlamaya çalışmışlardır. Motivasyonun kariyer e etkisi ise kişiyi ve örgütü amaçlarına ulaştırmada yönlendirici olması açısından önemlidir. (Akgemci vd., 2020; 171-172)

ÖRGÜTLER İÇİN KARIYER YÖNETİMİNİN ÖNEMİ

Varlığı devam ettirebilme günümüz piyasalarında çok zor bir hal almıştır. Hem rekabetin küresel boyuta taşınması hem de daha karmaşık iş dünyası ile karşı karşıya kalmak örgütler için sürdürülebilir başarıyı korumakta zorlanmalarına sebep olmaktadır. Hızlı değişim ve rekabet örgütleri ayakta kalmak için modern stratejileri takip etmeye itmiştir. Modern yönetim anlayışının odağında hayatta kalmak isteyen örgütler için artık insan kaynağı vardır. İnsan kaynağına yapılan yatırım örgütler için geleceğe sağlam bir adım teşkil etmektedir. İşe uygun işgören seçme, işe yerleştirme ve işte tutabilme için insana değer veren kurum kültürünün varlığı, işgörenin kendini şeffaf bir yönetim süreci içerisinde hissetmesi, kariyer olanaklarında kısıtlama olmadığını fark etmesi çok önemlidir. İyi bir kariyer yönetim sistemine sahip örgütlerin istikrarlı büyüme ve piyasada avantaj üstünlüğü elde etmede iyi bir araçtır. Yapılan bilimsel çalışmalar modern insan kaynakları stratejilerini benimseyip uygulayan örgütlerin diğerlerine göre daha başarılı olduklarını ortaya koymuştur. Üstelik dünya demografik yapısı, insan kaynağı örgütler için bu kadar kritik hale gelmişken, değişime uğramıştır. Artık işgörenler ne istediğini bilen, yeteneklerine uygun iş alanı arayışında olan, motive edici, kendini geliştirici ve sosyal hayat-ış hayatı dengesini kurabilen örgütlerde çalışma beklentisi içerisindeyler. Ayrıca işindeki kariyer gelişimini belli bir sistematik içerisinde ele alabilme arzusu diğer önemli bir beklentidir. Üstelik kariyer planlarını tek

bir örgüte bağlamayan işgücü profili, eğer örgüt bağlılığı için gerekli iş süreçleri sağlanmazsa kolayca başka bir firmaya geçiş yapabilmektedir. Bu durum örgüt için işgücü kaybı anlamına geleceğinden bir maliyet ortaya çıkaracaktır. Hızlı ve yoğun rekabetin yaşandığı küresel piyasalarda bu tür maliyetlerin ağır sonuçlar doğurması kuvvetle muhtemeldir. Yapılan araştırmaların maddi varlık yatırımı getirisinin örgüt imajı, marka değeri gibi maddi olmayan varlık getirisinden daha geride kaldığı bilgisini vermektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere insan kaynağı ve onun kariyer yolculuğunu iyi yöneten örgütler ayaklarını daha sağlam yere basacaktır. Bunun farkında olan örgütlerin kariyer süreçlerini içselleştirip, şeffaf yönetim anlayışı ile işgörenin kariyerini, gelişimini destekleyici iş ortamı oluşturması kaçınılmazdır. (Çırpan ve Şen, 2009;111-112)

STRATEJİK İNSAN KAYNAKLARI YÖNETİMİNDE KARIYER YÖNETİMİNİN YERİ

Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde kritik amaç, işgörenin kariyer beklentilerinin karşılanması, kendilerini geliştirmelerinin sağlanması, işgören niteliklerinin artırılması yoluyla işgören ve örgütün performansının yükseltilmesidir. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetiminde yedi stratejik uygulama vardır. Bunlar; kariyer basamaklarının iyi belirlenmiş olması, işgörenin gelişimini destekleyici eğitim sistemlerinin oluşturulmuş olması, iyi bir değerlendirme sisteminin varlığı, performansa dayalı ücret ve ödül sistemlerinin, iş güvenliği, çalışan sesi ve işin açık şeffaf bir şekilde geniş tanımlanmasıdır. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Uygulamalarında bu stratejik yedi süreç bazı kariyer planlama süreçlerinin oluşturulmuş olmasını gerektirir. Örneğin; çalışanın yeteneklerini doğru belirleme, işgören motivasyonunun artırılması, işgören verimliliğini arttırmaya dönük faaliyetler ve işgörenin gelişimini destekleyici uygun eğitim programı geliştirilmesi, performans bağlantılı ödül sistemlerinin geliştirilmesi bahsedilen Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi kariyer eylem planlarından öne çıkanlardır. Tüm bunlar göz önüne alındığında örgütler için performans ve kariyer kavramlarının Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi'nde öncelikli konu olduğu ve öneminin yadsınamaz olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kritik önem haiz kavramlardan performans ve bunun kariyer yönetimi bağlantısını aşağıdaki gibi özetleyebiliriz (Soysal ve Kılınç, 2006:328-340);

Performans

Performans, bir işi yapan bireyin, bir grubun ya da bir örgütün, amaca ne kadar yaklaştığını ortaya koyan nitel ve nicel göstergedir. Yapılan araştırmaların ortaya koyduğu sonuç bize göstermektedir ki; Stratejik İnsan Kaynakları uygulamalarının olumlu yansımaları, işgören performansı ve örgüt performansını artırmaktadır.

Performans Değerlendirme Yönetimi

Performans Değerlendirme Yönetimi, örgütü geleceğe taşıyacak uzun vadeli hedefler ve planları ile paralel performans amaçlarının ve hedeflerinin belirlenmesi; örgüt yönetiminin şeffaf olarak performans değerlendirme kriterlerini işgörenler ile paylaşması, performanslarını izlenmesi, ölçülmesi ve değerlendirilmesi; işgören bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi; ücret yönetimi, kariyer yönetimi, motivasyon ve örgüt içi kurallara ilgili çeşitli süreç ve uygulama yöntemlerini içeren bir kavram olarak tanımlanabilir. Performans yönetimi işgören ile örgüt üst yönetimi arasında karşılıklı beklentileri idare eden bir süreçtir. Örgüt yönetimine, işgörene karşı liyakat kurallarına uygun ve daha yansız davranmaları ve bunun sonucu olarak da güvenilir bir kariyer planı çizmeleri ve bunu işgörenle paylaşmaları yönünde performans yönetimi katkı sunar. Ayrıca performans yönetimi çift yönlü tavrı ile işgörene de rasyonel kariyer planları yapmalarında yardımcı olur. Performans yönetiminin bir diğer yönü ise örgüt hedefleri ile işgören hedeflerinin bütünleşmesini sağlamasıdır. Performans değerlendirme; işgörenin kişisel ve mesleki performansını izleyen ve gelişimi için onu destekleyen yapı içermektedir. Bu nedenle sosyal bir süreç olarak da nitelendirilen performans değerlendirme, kariyer yönetimi sistemi ile doğrudan bağlantılı ve işbirliği içindedir. Performans değerlendirme sürecinde ortaya çıkan performans verileri dikkate alınarak her işgören için kariyer planlaması yapılmaktadır. Kariyer yönetimi açısından performans değerlendirme, personelin eğitimi, gelişimi, terfisi ve transferi gibi durumlar için gerekli ihtiyaçların planlaması olarak sıralanabilir. (Soysal ve Kılınç, 2006:328-340)

SONUÇ

Klasik insan kaynakları yönetimi değişime uğramış ve işgöreni maliyet unsuru olarak görmekten uzaklaşarak insan odaklı çağdaş yönetim anlayışına kavuşmuştur. Bu bir gereklilik olarak ortaya çıksa da zaman içerisinde hem örgütün hem de işgörenin hedeflerine ulaşmasında ve verimliliğin artmasında olumlu katkıları olmuştur.

İnsan kaynakları yönetimi, günümüz iş ortamında örgütler için hayati önem taşıyan noktaya gelmiştir. Bunun nedeni sert rekabet ortamı ve rekabetin aynı zamanda artık sınırları aşarak küresel boyuta taşınmasıdır. Bu rekabet ortamında ayakta kalmayı amaçlayan örgütler insan kaynağına önem vermenin gerekliliğini fark etmişler ve insan kaynağına yatırım yapmayı önemsemişlerdir. İşe alınacak insan kaynağını seçmek, işe yerleştirmek ve örgüte bağımlılığını geliştirerek örgütte tutmaya çalışmak iyi bir kariyer planlaması süreci tasarımı gerektirmektedir. Küreselleşme rekabeti işgücü piyasasında da zorlaştırmış insan kaynağını kolay örgüt değiştirir hale getirmiştir. Aynı zamanda da örgütün, yetenekli, potansiyeli yüksek

işgöreni kaybetmemek için onların taleplerine karşılık verme yükümlülüğü ortaya çıkmıştır. Örgüt, bu süreçleri iyi yönetemezse işgücü kaybı maliyeti ile karşı karşıya kalacaktır. Kariyer yönetimi bu süreçleri planlayan ve geliştiren bir misyon üstlenmiştir. Örgütün verimliliği insan kaynaklarının verimliliğine bağlıdır. İnsan kaynağına ne kadar yatırım yapılırsa işgörenin etkinlik ve performansı artacaktır. İşgörenin beklentilerinin karşılanması verimliliği artırıcı unsurdur. İşgörenin en temel beklentilerinden biri kariyer yapmaktır. Bu beklenti iyi tahlil edilir ve uygun kariyer politikaları belirlenirse, işgören ve örgüt hedefleri birleşmiş olacağından çift yönlü memnuniyet sağlanacak karlılık artacaktır. Yani kariyer yönetimi örgütsel hedefleri gerçekleştirme de önemli bir teknik olarak kullanılabilir. Eğer örgüt kariyer yönetimi süreçlerine gereken önemi vermez ise işgören örgüte yönelik olumsuz duygular geliştirecek ve motivasyonunu kaybederek iş bağlılığını yitirecektir. Bu durumda işgörenin farklı örgütlerde kariyer arayışı içine girmesi kaçınılmaz olacaktır. İşgören kayıpları, örgüt kültürünün zedelenmesine, imaj kaybına, iletişim ve güvenliğin bozulmasına yol açacaktır. Bu da örgüt performans ve verimliliğinin düşmesi demektir. (Tunçer,2012)

Örgütlerde iyi bir kariyer yönetimi, hem işgörenin hem örgütün karlı çıktığı bir sonuç sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akgemci, T., Canpolat, M.A., Kalfaoğlu, S. (2020), *Yalın Yönetim Anlayışıyla Yönetilen Mavi Yakalıların Motivasyon, İş Tatmini Ve Yetenek Yönetimi Algılarının Belirlenmesine Yönelik İmalat Sektöründe Bir Araştırma*, BAİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2020, Cilt: 20, Sayı: 1/Bahar: 169-187
- Alayoğlu, N. (2010), İnsan Kaynakları Yönetiminde Yeni Dönem: Yetenek Yönetimi, *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 1, s.69
- Altuntuğ, N. (2009), Rekabet Üstünlüğünün Sürdürülmesinde Yeteneklerin Rolü: Yetenek Yönetim Yaklaşımı, *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Y.2009, C.14, S.3 s.445-460
- Bayraktar, O. ve Alayoğlu N.(2018), *Günümüz Örgütleri İçin Yetenek Yönetimi Modeli Önerisi: Devşirme Sistemi*, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 51, Sayı 3, Eylül 2018, s.89-119
- Çırpan, H. ve Şen, A.(2009), İşletmelerde Yenilikçiliği Geliştirmede Etkili Bir Araç: Yetenek Yönetimi, *Çerçeve Dergisi*, MÜSİAD, Sayı. Eylül, s.110-116
- Deniz, M. Ve Ünal, A. (2007), *İnsan Kaynaklarının Bir Fonksiyonu Olarak Örgütsel Kariyer Yönetimi Ve Bir Uygulama*, ISSN:1306-3111 e-Journal of New World Sciences Academy 2007, Volume: 2, Number: 2 Article Number: C0007
- Doğan, S. ve Demiral, Ö.(2008), İnsan Kaynakları Yönetiminde Çalışanların Kendilerine Doğru Yolculuk Yöntemi: Yetenek Yönetimi, *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 17, Sayı 3, s.145-166
- Gümüştekin, G. ve Gültekin, F. (2009), Stres Kaynaklarının Kariyer Yönetimine Etkileri, *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Nisan 2009, S.23,s.147-158
- İrmik, A. Ve Bayrak, S. (2000), İnsan Kaynakları Yönetimi Açısından Kariyer Yönetimi, SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi
- Kılıç, G. ve Öztürk, Y., (2009) , *Kariyer Yönetimi: Beş Yıldızlı Otellerde Bir Uygulama*, Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi, Cilt 20, Sayı 1, Bahar: 45-60, 2009. ISSN: 1300-4220 (1990-2009)
- Soysal, A. Ve Kılınç, E., (2016), İşletmelerde Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi Sürecinde Performans Değerlendirme Ve Kariyer Yönetimi Uygulamaları Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, ISSN: 2148 – 3043 / Nisan 2016 / Yıl: 16 / Sayı: 31
- Taşlıyan, M., Arı, N.Ü, Duzman, B.(2011), İnsan Kaynakları Yönetiminde Kariyer Planlama Ve Kariyer Yönetimi: İibf Öğrencileri Üzerinde Bir Alan Araştırması, *Organizasyon Ve Yönetim Bilimleri Dergisi* Cilt 3, Sayı 2, 2011 ISSN: 1309 -8039 (Online) 231

- Türk Dil Kurumu (2022). “Yetenek” <https://sozluk.gov.tr/> (E.T.: 11.12.2022)
- Tunçer, P. (2012), *Değişen İnsan Kaynakları Yönetimi Anlayışında Kariyer Yönetimi*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi 2012, 31(1), 203-233
- Yumurtacı, A.,(2014), Küreselleşen Emek Piyasalarında Yeni Bir Olgı: Yetenek Yönetimi, Yalova Sosyal Bilimler Dergisi,Y.5, S. Nisan-Ekim, s.187-212

“

Bölüm 7

**HAKİKATİN BİRLİĞİ VE BİRLİĞİN İKİ
UNSURU: FÂRÂBÎ’DE DİN VE FELSEFE**

Enes DAĞ¹

”

¹ Dr. Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Felsefe Bölümü, Türk İslam
Düşüncesi Tarihi Anabilim Dalı. Orcid.org/0000-0003-3339-2242.

Giriş

İslam dünyasına çeviriler aracılığıyla aktarılan felsefe, kendisinden önceki kültürlerden beslenen ve sistematik olarak insana ve aleme dair problem ve kavramlarını ortaya koyan Yunan tarzı bir felsefedir. Elbette felsefe, bir Yunan mucizesi değil, ondan ziyade önceki kültürlerin düşünsel birikimlerinden beslenen kümülatif bir bilgi ya da insanlığın ortak mirasıdır. Felsefe, bir hakikat iddiasında olan İslam'ın şekillendirdiği bir kültüre aktarılınca, doğal olarak bir kritiğe tabi tutulmuş ve alternatif bir ikinci hakikat iddiası olup olmadığı sınıanmıştır.

Söz konusu kritik ve sınama neticesinde özellikle ilk İslam filozofları tarafından ortaya konulan felsefenin İslam dini karşısındaki konumu tayin edilmeye ve bu amaçla felsefe için kabul edilebilir bir zemin oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu sebeple Kindî, Fârâbî, İbn Sina ve İbn Rüşd felsefenin de din gibi aynı hakikati ifade ettiğini ya da en azından felsefi önermelerin iman ilkeleriyle ters düşmediğini ispat etmeye çalışmışlardır. Klasik dönem İslam filozoflarının bu ilk girişimleri “din-felsefe münasebeti” ya da “akıl-vahiy ilişkisi” olarak kavramsallaştırılmış ve bu konu bir problem olarak İslam felsefesinin ana gündemlerinden birini oluşturmuştur.¹

İslam filozofları tarafından ortaya konulan din ve felsefe ilişkisi, bir çatışmadan ziyade bir uzlaşma olarak ortaya konulmuştur. Ancak bu uzlaşma, daha çok dinin lehine sonuçlanacak bir çabayı ifade etmektedir. Zira klasik dönem İslam filozofları derin bir felsefi faaliyet ortaya koymalarının yanı sıra, mevcut ya da olası bir felsefe karşıtlığını gidermek amacıyla daha çok felsefeyi dini noktadan tanımlamaya çalışmışlardır. Ancak felsefenin dini noktadan tanımlanması, bir yandan felsefenin ana problemleri açısından bir sorun teşkil ederken diğer yandan da dinin Kur'an, sünnet ve bunlara dayanan İslami ilimler üzerinden ortaya koyduğu ana ilkeleri açısından bir problem oluşturmuştur. Dolayısıyla din ile felsefenin anlaşılma noktasında yeniden tanımlanması veya tam anlamıyla idrak edilmesi, çözülmesi beklenen bir problem olarak ortaya çıkmıştır. Bu ise dini noktadan felsefe eleştirilerinin olması kadar dinin bir felsefesinin veya bir din felsefesinin olanağını da doğurmuştur. Bir din felsefesinin olabilmesi için dini düşüncenin de felsefi faaliyetlerin de belli bir yetkinlik aşamasına ulaşması gerekir. Zira Yunan dünyasında felsefe dikkate değer bir aşamaya ulaşmasına rağmen, İslam ve Hristiyanlık gibi semavi bir dinin yokluğu dinle ilgili düşünsel çabalarda aynı ilerlemenin kaydedilememesine yol açmıştır. Dolayısıyla Platon'un bazen Tanrı, bazen tanrılar kelimesini kullanması, Aristoteles'in Tanrı'yla birlikte maddeye de ezililik atfetmesi bir problem

¹ Benzer okumalar için bk. Mübahat Türker Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956), 5; İlhan Kutluer, *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru* (İstanbul: İz, 2013), 22.

teşkil etmemiştir. Ancak böyle bir durum Fârâbî ve İbn Sina ya da Aquino-lu Thomas ve Augustinus için mümkün olamamıştır.²

Dolayısıyla din ile felsefenin kritik edileceği ve bu kritiğin bir uzlaşısı olarak ortaya konulacağı bir zeminde, öncelikle felsefenin ve dinin nelerden ibaret olduğunun açıklanması gerekir.³ Mesela dinin akli olandan uzak, tamamen bir inançlar zinciri gibi telakki edilmemesi gerektiği kadar, felsefenin de iman unsurlarından kurtulmuş, sırf akli ilkeler bütünü olarak kabul edilmemesi gerekir. Zira dinde akli unsurlar olduğu gibi felsefede de imanî unsurlar bulunur. İki iman arasındaki fark, birisinde iman konusunun sabit kalması, diğerinde iman sabit kalsa bile, iman konusunun değişmesidir.⁴

Bu doğrultuda, İslam filozoflarının din ile felsefeyi ya da akıl ile vahyi birbiriyle uzlaştırmak için yukarıda ifade edilen hassasiyete ve her iki unsurun kavramsal teçhizatına sahip oldukları görülür. Kindî'nin müstesna bir yeri olmakla birlikte, İslam düşüncesinin kurucu filozofu olan Fârâbî, ilk olarak söz konusu ilişkiyi sistematik bir biçimde ortaya koyan filozof olmuştur. Fârâbî, bu anlamda öncelikle felsefenin ve dinin nelerden ibaret olduğunu ortaya koymakta, ikisinin kaynağının aynı yerden (ilahi) olduğunu ifade etmekte ve din ile felsefenin ne suretle aynı hakikatin birer vechesi olduğunu gerekçelendirmektedir. Özgün ve orijinal halinin Fârâbî ile başladığı din ve felsefenin bir çatışmanın aksine bir uzlaşısı sağladığı düşüncesi, Fârâbî'nin aksine dini terminolojiyi daha çok kullandığı görülen İbn Sina ile birlikte devam etmiş ve İbn Rüşd ile birlikte “felsefe dinin dostu ve süt kardeşidir [...] ikisi tabiatları itibariyle iki dost, cevher ve özleri itibariyle iki sevgilidir”⁵ şeklinde özlü ve meşhur bir anlatıma kavuşmuştur.

İslam felsefesinde birbiriyle uzlaşan iki alan olarak görülen felsefe ve din, Fârâbî felsefesinin de temel karakteristiğini oluşturur. Fârâbî'nin bir uzlaştırma zemini üzerinde yeni bir felsefe inşa ettiğini söylemek mümkündür. Fârâbî'nin felsefesini, öncekilerle kıyaslandığında, özgün ve biricik kılan da bu tarz bir girişimin sistematik bir biçimde ortaya konulmasıdır.

Fârâbî'de uzlaşan iki alan olarak din ve felsefe entelektüel kaygılarla bir araya getirilen iki alan değildir. Ondan ziyade Fârâbî'nin bu çabasında, onun içinde bulunduğu kültürel ve sosyal ortam, daha doğrusu hayatın her alanına sirayet eden İslam dini etkili olmuştur. Bu doğrultuda Fârâbî'nin vahyi ve peygamberliği rasyonel bir biçimde izaha çalışarak

2 Mehmet S. Aydın, *Din Felsefesi* (İzmir: İlahiyat Fakültesi, 2012), 1.

3 Aydın, *Din Felsefesi*, 3.

4 Küyel, *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*, 3.

5 İbn Rüşd, *Fasl'ul Makâl fi Takrîr mâ Beyne's-Şeria ve'l-Hikme Mine'l İttisâl – Felsefe, Din ve Te'vil* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-, Neşr. Terc. ve İnc. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik, 2020), 56.

İslam'ın felsefî bir savunusunu yaptığı görülmektedir. Aşağıda görüleceği üzere, Fârâbî bunun için öncelikle felsefenin birliğini ve tutarlılığını ortaya koymakta, daha sonra felsefe ile dinin birliğini ve ortaklığını inşa etmeye çalışmaktadır.

Bu doğrultuda bu çalışma üç kısımdan oluşmaktadır. Birinci kısımda Fârâbî'nin ortaya koyduğu şekliyle felsefenin doğası çözümlenmekte ve onun bir hakikat iddiası olduğu ortaya konulmaktadır. İkinci kısımda Fârâbî'nin anladığı şekliyle dinin (el-Mille) ne olduğu, kaynaklarının neler olduğu ele alınmaktadır. Birinci kısımda ortaya konulan felsefenin kullandığı akli ilkelere dayanan bilgi ile ikinci kısımda ortaya konulan dinin dayandığı vahyi bilgi üçüncü kısımda bir senteze kavuşturulmakta ve din ile felsefenin, akıl ile vahyin birliği ve uzlaşısı açık kılınmaktadır. Fârâbî'nin din ve felsefe ilişkisine dair özellikle Türkçede oluşmuş ciddi bir literatür mevcuttur.⁶ Bununla birlikte Fârâbî'nin ortaya koyduğu şekliyle din ve felsefe ilişkisine dair yeni bir şey söylemek pek de kolay gözükmemektedir. O nedenle bu çalışma kendi bakış açımından söz konusu meselenin nasıl anlaşıldığını, ikincil eserlerden ziyade Fârâbî'nin temel eserlerine müracaat ederek ortaya koyma çabasıdır.

1. Felsefenin Hakikat İddiası

Gerçek felsefe ile onun temsilcisi olan filozoflar arasında temel görüş ayrılıklarının olamayacağı ve felsefenin bir ve tutarlı olduğu düşüncesi bir yandan Fârâbî'nin genel felsefî düşüncelerinin ana zeminini oluştururken diğer yandan da onun felsefe ve din uzlaştırmasının önemli bir veçhesini teşkil etmiştir.⁷ Zira felsefe ile dinin uzlaşmasından söz ediliyorsa veya her ikisinin de aynı hakikati ifade ettiği belirtiliyorsa, farklı görüşleri içinde barındıran felsefenin öncelikle tutarlı bir bütün olduğu gerekçelendirilmelidir. Felsefe ile dini uzlaştırma çabasında öncelikle felsefenin bir olduğu ispatına girilmesi, hem felsefenin daha sonra İslam dünyasına girmesi hem de din gibi genel geçer bir hakikat iddiasında bulunan bir başka faaliyetin öncelikle kendi içinde genel geçer bir ifadeye sahip olması gerekliliğini ifade eder. Kısacası felsefenin kabul edilebilmesi ve din ile uzlaşabilmesi için her şeyden önce onun doğru, tutarlı ve evrensel olması gerekir.

Fârâbî'nin yaşadığı dönemde, toplumun önemli bir kesiminde Platon

6 Fârâbî'nin genel felsefesi üzerine yapılan her çalışmanın doğrudan ya da dolaylı olarak Fârâbî'nin din ve felsefe ilişkisini ele alış biçimine odaklanması kaçınılmazdır. Bununla birlikte yukarıda anılan literatürü oluşturan çalışmalardan bazıları şunlardır: Ömer Mahir Alper, *İslam Felsefesi'nde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*, (İstanbul: Kitapevi, 2008); Yaşar Aydın, *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*, (İstanbul: İz, 2014); Şenol Korkut, "Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî", *İslam Felsefesi Tarihi I*, Ed. Bayram Ali Çetinkaya, (Ankara: Grafiker, 2012); Ali Tekin, *Fârâbî'de Felsefenin Serüveni*, (Ankara: Araştırma, 2009).

7 Necip Taylan, *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri* (İstanbul: M. Ü. İ. F. Vakfı, 2013), 168.

ile Aristoteles'in fikirlerinin birbiriyle çatıştığı, metafizikten siyasete felsefenin neredeyse bütün alanlarında bu iki filozofun görüşlerinin birbiriyle uyuşmadığına dair ortak bir görüş söz konusuydu. Bu görüş toplumda, bir bütün olarak felsefenin kendi içerisinde tutarsız olduğu, felsefe ile hakikatin ve mutluluğun elde edilemeyeceği şeklinde anlam bulmaktaydı. Fârâbî, bu yaygın görüşü bertaraf etmek ve felsefenin İslam dünyasında hakkettiği itibarı görmesi için Platon ve Aristoteles'i uzlaştırmaya çalışmış ve bu çabasını içeren müstakil bir eser kaleme almıştır.⁸ Bu anlamda Fârâbî, Platon'la Aristoteles arasında esasen bir fark bulunmadığını, farklılığın basit ve yüzeysel olduğunu ispata çalışarak bu iki filozofun görüşlerinin bir ve aynı olduğunu ortaya koymaya çalışmıştır. Fârâbî'nin böyle bir uzlaştırma teşebbüsünde bulunuşunun asıl nedeni, onun "hakikatin birliği" ilkesine bağlı olmasıdır. Dolayısıyla hakikatin birliğini savunan filozofun netice itibarıyla felsefe ile dini de uzlaştırması olağan bir şey olarak anlaşılmalıdır.⁹

Fârâbî'de felsefe ile dinin birliği konu ve amaç bakımından ve aynı hakikatin birer vechesi olmak bakımından temellendirilir. Felsefenin ve dinin ortaya çıkış tarzı bakımından bir farklılık arz ettiğinin bilincinde olan Fârâbî'ye göre, bu farklılık temel bir farklılık değildir. Fârâbî, felsefe ile dinin hakikate yönelmek noktasında konu ve amaç bakımından özdeş olduğu fikrini kendi felsefi birikimi ile kültürel yaşantısını, İslami esasları da göz önünde bulundurarak tesis etmeye çalışmıştır. Söz konusu uzlaş, felsefe ile dinin bir yandan insanlara kazandırmak istediği bilgiyi tayin ederken, diğer yandan da insanın yeryüzündeki varoluş gayesine ortak ve değişmeyen bir anlam atfetme çabasını ifade eder. Her iki alan da Fârâbî'ye göre bu cevapları kendisine özgü yöntemlerle ortaya koyar.

Fârâbî'ye göre felsefe bir anda ortaya çıkmış bir faaliyet değildir. Ona göre felsefe, insanlık tarihi boyunca belli bir birikim kaydederek olgunlaşma ve gelişim süreci sonunda, insanların hatabî, cedelî ve burhanî metoda ulaşmasıyla mümkün olmuştur.¹⁰ Fârâbî'ye göre burhânî-yakinî metoda dayalı olarak görünmeye başlayan felsefe Kaideliler'de ortaya çıkmış, oradan Mısırlılara, sonra Yunanlılara, sonra Süryanilere ve Araplara kadar ulaşmıştır.¹¹

Felsefeyi kesin bilgiye (burhân-yakin) dayalı bir ilim gören Fârâbî, onun aynı zamanda "ilimlerin ilmi", "ilimlerin anası", "hikmetlerin hikme-

8 Bk. Fârâbî, "Kitabu'l Cem' beyne Re'yeyi'l Hakîmeyn Eflâtun el-İlâhî ve Aristûtâlis - Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması-", *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* Çev. Mahmut Kaya, (İstanbul: Klasik, 2010).

9 Mahmut Kaya, "Fârâbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (21 Ağustos 2022).

10 Fârâbî, *Kitâbu'l-Hurûf -Harfler Kitabı-* Çev. Ömer Türker (İstanbul: Litera, 2008), 88.

11 Fârâbî, *Tahsilü's-Sa'ada -Mutluluğun Kazanılması-* Çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2013), 91.

ti” ve “sanatların sanatı” diye adlandırıldığını da ifade etmektedir.¹² Felsefeyi cedel, hitabet, şiir ve safsata gibi kıyasî sanatlar içinde kesin bilgiye ulaştıran “burhan” sanatı ile ilişkilendiren Fârâbî, ilimler ya da sanatları konularına göre külli ve cüz’i olarak sınıflandırmaktadır.¹³ Fârâbî külli olan sanatlardan ilk felsefeyi (metafizik) hikmet ile özdeş kılmakta ve onun ayırt edici özelliklerini ortaya koymaktadır.¹⁴ Felsefeyi zihnin bilimsel bir gücü olarak da ifade eden Fârâbî, teorik ilimleri elde edip de bu ilimleri başka alanlarda kullanma gücüne sahip bulunmayan bir kişinin ancak eksik bir felsefeye sahip olduğunu söyler.¹⁵ Bu doğrultuda felsefeyi bir ilim ve zihin durumu olarak gören Fârâbî, filozofu da bu ilmin teorik içeriğine sahip ve onu insanların yararına kullanan kişi olarak ifade eder.¹⁶

Yukarıda bağlamda ayrıca Fârâbî’nin din ve felsefenin uyumu açısından önemli olan bir başka vurgusu da ilimlerin tasnifine dairdir. Fârâbî, *İhsâu’l Ulum* eserinde fıkıh ve kelam gibi şer’î ilimleri felsefî ilimlere karşıt olabilecek şekilde ele almaz. Zira Fârâbî’nin ilimler tasnifinde felsefî ilimler ve dini ilimler gibi ikili bir ayırım bulunmamaktadır. Şer’î ilimler de (fıkıh, kelam gibi) felsefî ilimlerin bir alt disiplini olarak ele alınmaktadır.¹⁷

Felsefe, kendi önermelerini akli ispatlar aracılığıyla ortaya koyduğu için, Fârâbî’nin “akıl”dan ne anladığının özellikle “insan aklı”nı ne şekilde ortaya koyduğunun açıklığa kavuşturulması gerekir. “Akıl” kavramı Fârâbî’de çok geniş bir kapsamda ele alınır. Burada insanın akletmesi bakımından meseleye yaklaşıldığında, daha net bir kavrayış elde edilebilir. Ancak bunun için öncelikle Fârâbî’nin insan nefsinin ya da insanın ontolojik doğasını nasıl ele aldığının izah edilmesi gerekir. Fârâbî’ye göre, insan varlığa geldiğinde onda ilk ortaya çıkan kuvvet, “besleyici” kuvvettir; daha sonra insanda duyu organları meydana gelir ve duyularla birlikte insanda “isteme” ve “kaçınma” arzusu uyandıran bir kuvvet (niza’) doğar. Bu kuvvetten sonra, mevcut olarak bulunmayan duysal şeylerin izlenimlerinin ruhta saklanması sağlayan kuvvet olan “muhayyile” meydana gelir. En sonda ise insanda “akıl” kuvveti ortaya çıkar ve onunla insan akılsal nesneleri bilme, güzeli, çirkini birbirinden ayırma ve sanatlar ile ilimleri oluşturma imkânı elde eder.¹⁸ İnsanda meydana gelen akıl, doğuştan gelen

¹² Fârâbî, *Tahsilu’s-Sa’ada*, 92.

¹³ Fârâbî, *Kitâbu’l Burhân*, Çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper (İstanbul: Klasik, 2012), 5, 7.

¹⁴ Fârâbî, *Kitâbu’l Burhân*, 7.

¹⁵ Fârâbî, *Tahsilu’s-Sa’ada*, 91, 92.

¹⁶ Fârâbî, *Tahsilu’s-Sa’ada*, 92. Farabi’nin “gerçek filozof” tanımına dair ayrıntılı açıklamalar için Bk. Müfid S. Saruhan, *İslam Meşşai Felsefesinde Filozof* (İstanbul: Divan, 2017).

¹⁷ Fârâbî, *İhsâu’l - Ulûm -İlimlerin Sayımı*- Çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2014), 106-111.

¹⁸ Fârâbî, *El-Medinetü’l Fâzıla -İdeal Devlet*- Çev. Ahmet Arslan (Ankara: Divan, 2013), 73.

maddi bir istidat ve bilkuvv ve bir yetidir.¹⁹ İnsanın bilkuvv ve aklını bilfiil akla dönüştüren şey, ontolojik akıllar silsilesinin en sonunda yer alan “Faal Akıl”dır.²⁰ İnsan kendi aklını Faal Aklın rehberliğine soktukça, daha fazla bilfiil bir konuma erişir ve böylece kendisinde “düşünen”, “düşünülen” ve “düşünüldür olan” bir ve aynı şey olur. İnsanın gerçek mutluluğu onun bu dereceye ulaşmasına bağlıdır.²¹

2. Dinin Hakikat İddiası

Fârâbî insanın bu dünyadaki asıl amacının mutluluk olduğunu söyler. Ona göre asıl amacı mutluluk olan insanın gerçek mutluluğa ulaşması için, onu söz konusu amaca ulaştıracak birtakım fiilleri yerine getirmesi gerekir. İnsanların fitratlarının, kabiliyet ve istidatlarının farklı olduğunun altını çizen Fârâbî’ye göre, söz konusu farklılıktan dolayı insanların kendiliğinden gerçek saadete ulaşmaları ve bunu elde edecek davranışlar ortaya koymaları zor gözükmemektedir. Bu nedenle insanların bir rehber ya da yol göstericiye ihtiyaçları vardır. Ancak bu yol göstericiliği yerine getirmeye herkes vakıf ya da ehliyet sahibi değildir. Bunun için belli kabiliyet ve istidata sahip olmanın gerekliliğini ifade eden Fârâbî, söz konusu kabiliyet ve yeteneklere sahip kimsenin aynı zamanda yönetici yani “ilk başkan” olması gerektiğini de söyler. Fârâbî “ilk başkan”ı, reisü’l evvel, şeriat koyucu, imam, önder gibi sıfatlarla da nitelemektedir.²² Dolayısıyla insanları saadete yani gerçek mutluluğa erdiren ilkeleri, davranış kurallarını belirleyen, onlara öncülük veya kılavuzluk eden ilk başkandır. İlk başkanın ortaya koyduğu söz konusu ilke ve prensipler ise “din”in (el-mille) kapsamını ifade etmektedir. Fârâbî “din”i şu şekilde ifade etmektedir.

Din/mille, birtakım şartlarla belirlenip sınırlandırılmış birtakım görüşler ve fiillerdir ki, onları, toplum için onların ilk yöneticisi [ilk başkan] tasarlar. O, onların onları uygulamasıyla, onlarda veya onlar vasıtasıyla, öngördüğü belli bir amaca ulaşmak ister.²³

Fârâbî bu şekilde tanımladığı “mille”nin, “din”, “şeriat” ve “sünnet” ile özdeş olduğunu ifade eder:

“Din” ve “mille” hemen hemen eşanlamlı isimlerdir; “şeriat” ve “sünnet” de böyledir. Bu [son] ikisi, çoğunlukla *dinin* iki parçasından sadece belirlenmiş fiillere delalet eder ve onları gösterir. Belirlenmiş görüşlerin de “şeriat” olarak isimlendirilmesi mümkündür ve bu durumda “şeriat”, “din” ve “mille” eşanlamlı isimler olur.²⁴

¹⁹ Fârâbî, *El-Medinetü’l Fâzıla*, 85

²⁰ Fârâbî, *El-Medinetü’l Fâzıla*, 85, 86; Fârâbî, *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye veya Mebâdi’ül-Mevcûdât*, Çev. Mehmet S. Aydın vd. (İstanbul: Büyüyenay, 2012), 39, 40.

²¹ Fârâbî, *Es-Siyâsetü’l-Medeniyye*, 36, 39, 40.

²² Fârâbî, *Tahsilü’s-Sa’ada*, 95-96.

²³ Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille – Din Üzerine* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-, Çev. Yaşar Aydın, (İstanbul: Litera, 2019), 16.

²⁴ Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille*, 24.

Bu anlamda Fârâbî, “din”in biri “görüşler”/“fikirler” (ahkamlar, nazari yön), diğeri “fiiller” (ibadetler, ameli yön) olmak üzere iki yönünden bahseder. Nazari fikirler; Allah’ın sıfatları, ruhani varlıkların sıfatları, kendi aralarındaki hiyerarşi, Allah’a göre konumları ve her birinin fiilleri; alemin oluşumu, alem ve cüzlerinin nitelikleri ve mertebeleri, ilk cisimlerin nasıl oluştuğu, onlardan diğerlerinin nasıl meydana geldiği ve mertebeleri, alem içerisinde bulunan şeylerin birbirleriyle ilişkisi ve düzeni orada haksızlık ile değil adaletle her şeyin gerçekleştiği ve her olayın Allah ve ruhanilerle ilişkisinin türü; insanın oluşumu, nefsin insanda meydana gelişi, akıl ve bunun alemdeki yeri ile Allah ve ruhaniler karşısındaki konumu; nübüvvetin mahiyeti, vahyin meydana gelişi; ölüm, ahiret hayatında erdemlilerin ulaştığı mutluluk ve kötülerin ulaştığı ceza ile bunların nitelikleri; geçmişte yaşamış peygamberler, erdemli hükümdarlar ve yöneticiler, hak ve hidayet önderlerinin vasıfları, onların hepsinde bulunan fiiller, her birinin kendisine özgü hayırlı davranışı, onların ve onlara uyanların ahiretteki durumu, kötüler ve onlara uyanların fiilleri ile ahiretteki durumlarının kısa olarak anlatılması ve bunlarla ilgili şimdiye ait örneklerin verilmesi gibi hususlardır.²⁵

Fârâbî tarafından zikredilen dinin fiillerle ilgili yani iradi veya ameli konuları ise şu şekildedir: Allah’ı yücelten ve öven sözler, sonra ruhanilerin ve meleklerin yüceltildiği, sonra da geçmişte yaşamış peygamberleri, erdemli yöneticileri, iyi başkanları ve hidayet önderlerini yücelten ve öven söz ve davranışlar; geçmişte yaşamış alçak hükümdarları, sefih başkanları ve sapkın önderleri alçaltıcı ve yaptıklarını kınayan söz ve davranışlar; sonra da zamanımızda yaşayan, mevcut bulunan erdemli hükümdarları, iyi başkanları ve hidayet önderlerini yücelten, bunların karşısında yer alanları ise eleştiren söz ve davranışlar; toplumsal ilişkileri tayin eden fiillerin belirlenmesi ve her birinin adalet üzere olmasıdır.²⁶ Fârâbî’nin saydığı bu nazari ve ameli unsurlar “erdemli din”in (el-milletü’l-fâzıla) ihtiva ettiği şeylerin tamamıdır.

Fârâbî’ye göre felsefenin akli ispatları kullandığı yerde din de vahyi bilginin ortaya koyduğu ilkelerle kendi iddiasını ortaya koyar. Bu doğrultuda Fârâbî, dinin bilgi kaynağı olan “vahiy”i şu şekilde gerekçelendirir: Muhayyile kuvveti, duyu kuvveti ile akıl kuvveti arasında bulunur. Faal Akıl, bilmükve akılsalları bilfiil akılsallara, bilmükve akli bilfiil akıl haline getirir. İnsanın muhayyile kuvveti aklın hem nazari hem de ameli kısmıyla ilişki içindedir. Akılsal kuvvetin Faal Akıldan aldığı şey, bazen Faal Akıldan insanın muhayyile gücüne akar. Dolayısıyla Faal Akıl doğrudan akla etki ettiği gibi, nazari ve ameli akıl üzerinden muhayyile gücüne de etki eder. Böylece muhayyile gücü, birleştirmiş olduğu duyusallarla taklit et-

25 Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille*, 21-22.

26 Fârâbî, *Kitâbü’l-Mille*, 24.

mek suretiyle akılsalları kabul eder. Dolayısıyla akıl tarafından düşünülüp taşınmış ve bir kısmı şimdiye, bir kısmı geleceğe ait tikeller, düşünüp taşınmaya gerek kalmaksızın doğrudan muhayyile gücünde meydana gelir. Muhayyile gücünün kendileriyle söz konusu şeyleri taklit ettiği duyusal-lar güzellik ve mükemmelliğin nihai aşamasında bulunurlar. Bu sebeple mükemmelliğin son aşamasında olan muhayyile gücü, Faal Akıldan aldığı şimdi ve gelecekteki tikelleri ve onların duyusal temsillerini, aşkın akılsalları, şerefli varlıkları ve onların temsillerini görür. Böylece bu tarz bir muhayyile gücüne sahip olan bir kimse ilahi şeyler hakkında kehanette bulunabilir, yani gelecekte haber verebilir. Bu, muhayyilenin ulaşabileceği en üstün derecedir.²⁷ Fârâbî, Faal Akıl'dan insnain muhayyile gücüne gelen söz konusu etkiye ya da akışa “vahiy” der. Ona göre “vahiy”, insana kendisiyle Faal Akıl arasında herhangi bir aracı kalmadığı zamanda gelir. Faal Akıl, İlk Sebebe olan Tanrı'dan çıktığı için, Faal Akıl aracılığıyla insana vahyeden İlk Sebeptir. İnsan muhayyile gücü üzerinden Faal Akıl'la gerçekleştirdiği bu ilişki sayesinde şeyleri ve fiilleri nasıl tanımlayacağını bilir ve onları mutluluğa nasıl yönelteceği hususunda da üstün bir idrake ulaşır.²⁸

3. İki Hakikat İddiasının Birliği

Fârâbî'ye göre erdemli din felsefeye benzer.²⁹ Nasıl ki felsefe nazari ve ameli olmak üzere ikiye ayrılır; nazari ve düşünsel olanın, insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olmayan şey olduğu; ameli olanın insan tarafından bilindiğinde yapılması mümkün olan şey olduğu kabul edilirse din de böyledir.³⁰ Dolayısıyla Fârâbî'ye göre, dini oluşturan her iki parça (fiiller ve fikirler) felsefenin altında yer almaktadır. Diğer bir deyişle, fiiller ve fikirlerle insanın yaşamını bilgi ve eylem itibarıyla düzenleyen felsefe ve dinin nazari ve ameli unsurları ortak ve özdeş bir paydada bulunmaktadır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, ortaya koyuluş tarzları farklı olmasına rağmen felsefe ile dinin konu ve amaçları birdir, yalnızca kullandıkları yöntem farklıdır:

Her ikisi de aynı konuları içerir ve varlıkların ilkeleri hakkında bilgi verirler. Çünkü her ikisi de varlıkların ilk ilkesi ve ilk nedenle ilgili bilgi verirler ve her ikisi de insanın kendisi için varlığa getirilmiş olduğu nihai amaç, yani en yüksek mutlulukla diğer varlıkların nihai amaçları hakkında bilgi verirler. Felsefenin bütün bunlarla ilgili olarak akla veya kavramaya dayanarak bilgi verdiği her şeyde din hayal gücüne dayanan bilgiler verir. Felsefenin ispat ettiği her şeyle ilgili olarak din ikna eder; çünkü felsefe akıl tarafından kavrandıkları biçimde nihai ilkeler, yani ilk ilkelerin özü ve ikincil cisim-dışı

27 Fârâbî, *El-Medinetü'l Fâzıla*, 89, 92-94.

28 Fârâbî, *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, 85-86.

29 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 26.

30 Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*, 26.

ilkelerin özleri hakkında bilgi verir. Buna karşılık din cisimsel ilkelerden çıkarılmış olan mäsaller aracılığıyla onları hayal ettirir [...] benzerleri ile onları temsil eder.³¹

Felsefenin temsilcisi filozofun akıl ile dinin temsilcisi olan peygamberin muhayyile aracılığıyla iletişim kurdukları ana ilke ortaktır. Buna göre filozofun akli ilkeler sayesinde, düşünüp taşınma ile kendisinde mevcut olan bilkuvv ve akılsalları bilfiil akılsallara dönüştürmesini sağlayan onto-lojik ilke Faal Akıl'dır. Aynı Faal Akıl, peygamberin muhayyile gücüne de etki ederek, ona vahiy göndermekte ve herhangi bir düşünme ve taşınmaya gerek kalmaksızın akılsalların temsilini ruhunda canlandırmasını sağlamaktadır. Hem filozof hem peygamber Faal Akıl ile ilişki kurmaları bakımından en üstün mutluluğa ve en yetkin ruha sahip kimselerdir. Dolayısıyla Fârâbî sisteminde, yönetici ya peygamberdir ya da filozoftur. Zira ikisi de Faal Akıl sayesinde mutluluğun elde edilebileceği her fiile vakıf olmuşlardır ve insanları doğru, faydalı ve güzel olana yönlendiren bir mü-kemmellik seviyesine ulaşmışlardır.³²

Sonuç

Fârâbî düşüncesinde din ile felsefe ya da akıl ile vahiy birbirine özdeş, biri diğeriyle uzlaşan iki alandır. Öyle ki felsefe ile din, konu ve amaç bakımından, dolayısıyla da hakikati temsil etmek noktasından birdir ve aralarında herhangi bir karşıtlık söz konusu değildir. Yalnızca bu iki alanın hakikate ve mutluluğa yönlendirmek bakımından farklı bir yol veya yöntemi kullanarak içeriklerini ortaya koyduğu görülmektedir.

Felsefe ile din en genelde teorik (nazari) ve pratik (ameli, iradi) olmak üzere iki yöne sahiptir. Bu iki alanın iki alt unsurunun özdeş olduğu Fârâbî tarafından çeşitli eserlerinde zikredilmektedir. Teorik felsefenin kendisiyle amel etmek söz konusu değildir, o sadece varlıkların zorunlu bilgisini ifade eden bir alandır (fizik, metafizik). Pratik felsefe ise fiillerle, yapıp-etmelerle ilgili konuların (ahlak, siyaset vb.) bilgisinin elde edildiği, iyiyi/hayırlıyı, güzeli/hüsnü elde etmeyi sağlayan alandır.

Benzer şekilde Fârâbî, dinin teorik konularını sıralarken gerçekten de felsefenin nazari konularına tekabül edecek konuları zikretmektedir. Onun bu sıralamasında genel olarak metafizik, özel olarak Tanrı felsefede olduğu gibi birincil konuyu oluşturmaktadır ve varlıkların hiyerarşisine göre diğer konular da aynı şekilde sıralanmaktadır. Dolayısıyla dinin pratik yönünün konuları ile felsefenin pratik yönünün konuları da örtüşmektedir. İfade ediş biçimi, kullanılan kavram ya da başvuru yöntem farklı olsa da açık bir biçimde din de felsefe de insanın daha iyi bir yaşam sürdürmesi ve "en üstün mutluluğa" (saâdet-i kusva) erişmesi için ona gereken bilgi, ilke ve

31 Fârâbî, *Tahsilu's-Sa'ada*, 93-94.

32 Fârâbî, *El-Medinetü'l Fâzıla*, s.89, 92-94.

davranış kurallarını kazandırmak amacındadır.

Dolayısıyla peygamber de filozof da her şeyin İlk Sebebi olan Tanrı'nın Faal Akıl aracılığıyla insanlığa kendileri üzerinden gönderdiği hakikatin ay altı alemde mümkün olan en üstün derecesinin birer temsilcisidir. Gerçek mutluluk bu temsilcilerin gerek akıl ve mantık gerek misaller ve temsiller üzerinden ortaya koyduğu hakikati öğrenmekte, ona göre yaşamakta ve daha üstün formlarına ulaşmaya çaba sarfetmektedir.

Kaynakça

- Alper, Ömer Mahir. *İslam Felsefesi'nde Akıl-Vahiy Felsefe-Din İlişkisi*. İstanbul: Kitapevi, 2008.
- Aydın, Mehmet S. *Din Felsefesi*. İzmir: İlahiyat Fakültesi, 2012.
- Aydınlı, Yaşar. *Fârâbî'de Tanrı-İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz, 2014.
- Fârâbî. *Kitâbu'l-Hurûf-Harfler Kitabı*-. Çev. Ömer Türker. İstanbul: Litera, 2008.
- Fârâbî. *Tahsilü's-Sa'ada -Mutluluğun Kazanılması*-. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan, 2013.
- Fârâbî. *Kitâbu'l Burhân*. Çev. Ömer Türker – Ömer Mahir Alper. İstanbul: Klasik, 2012.
- Fârâbî. *İhsâu'l - Ulûm -İlimlerin Sayımı*-. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan, 2014.
- Fârâbî. *El-Medinetü'l Fâzıla -İdeal Devlet*-. Çev. Ahmet Arslan. Ankara: Divan, 2013.
- Fârâbî. *Es-Siyâsetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*. Çev. Mehmet S. Aydın vd. İstanbul: Büyüyenay, 2012.
- Fârâbî. “Kitabu'l Cem' beyne Re'yeyi'l Hakîmeyn Eflâtûn el-İlâhî ve Aristûtâlis - Eflatun ile Aristoteles'in Görüşlerinin Uzlaştırılması-”, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. Çev. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2010.
- Fârâbî. *Kitâbü'l-Mille – Din Üzerine* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-. Çev. Yaşar Aydın. İstanbul: Litera, 2019.
- İbn Rüşd. *Fasl'ul Makâl fî Takrîr mâ Beyne's-Şeria ve'l-Hikme Mine'l İttisâl – Felsefe, Din ve Te'vil* (Arapça-Türkçe Metin Bir Arada)-. Neşr. Terc. ve İnc. Mahmut Kaya. İstanbul: Klasik, 2020.
- Kaya, Mahmut. “Fârâbî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Erişim 21 Ağustos 2022. <https://islamansiklopedisi.org.tr/farabi#1>
- Korkut, Şenol. “Meşşâî Geleneğin Kurucu Filozofu: Fârâbî”. *İslam Felsefesi Tarihi I*. Ed. Bayram Ali Çetinkaya. 123-175. Ankara: Grafiker, 2012.
- Kutluer, İlhan. *İslam'ın Klasik Çağında Felsefe Tasavvuru*. İstanbul: İz, 2013.
- Küyel, Mübahat Türker. *Üç Tehafüt Bakımından Felsefe ve Din Münasebeti*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1956.
- Saruhan, Müfid S. *İslam Meşşâî Felsefesinde Filozof*. İstanbul: Divan, 2017.
- Taylan, Necip. *İslam Düşüncesinde Din Felsefeleri*. İstanbul: M. Ü. İ. F. Vakfı, 2013.
- Tekin, Ali. *Fârâbî'de Felsefenin Serüveni*. Ankara: Araştırma, 2009.

“

Bölüm 8

**BİR SÜRDÜRÜLEBİLİR TÜKETİM
ÜÇGENİ: DEĞERLER, YAŞAM BİÇİMİ
VE SATIN ALMA DAVRANIŞI**

Nihan TOMRİS KÜÇÜN¹, Kader EROL²

”

1 Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi E-mail: nihan_tomris@hotmail.com

2 Dr., Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi E-mail: kkizilerol@nku.edu.tr

Giriş

Geçen yüzyılda yaşadığımız ekonomik ve sosyal ilerlememiz gelecekte hayatta kalma şansımızı tehlikeye atan bir çevresel bozulmaya neden olmuştur. Zira küresel ekonominin itici gücü olan dünya çapındaki tüketimde ve üretimde, doğal çevrenin ve kaynakların gezegenimiz üzerinde yıkıcı etkileri olmaya devam edecek şekilde kullanılmaktadır. Bugün neredeyse tüm ülkelerin küresel kirlenme, küresel ısınma, su kaynaklarının azalışı, yiyecek kaynaklarının çöp yığınlarına dönüşü gibi konuları ciddiye alan bakanlıkları veya bakanlık düzeyinde kurumları bulunmaktadır. Ancak tüketicilerin ve üreticilerin konu ile ilgili bilgi ve farkındalık düzeylerinin yükselmesi, hükümet düzeyinde yaptırımlardan çok daha faydalı olacaktır.

Sürdürülebilir tüketim ve üretim, daha azıyla daha fazlasını ve daha iyisini yapmakla ilgilidir. Aynı zamanda ekonomik büyümeyi çevresel bozulmadan ayırmak, kaynak verimliliğini artırmak ve sürdürülebilir yaşam tarzlarını teşvik etmekle ilgilidir ve yoksulluğun azaltılmasına ve düşük karbonlu ve yeşil ekonomilere geçişe de önemli ölçüde katkıda bulunabilir. Bu kavram temel ihtiyaçlara cevap veren hizmet veya ürünlerin gelecek nesillerin ihtiyaçlarını tehlikeye atmayacak şekilde ve daha iyi bir yaşam kalitesi sağlayan, aynı zamanda doğal kaynakların ve toksik maddelerin kullanımını ve yaşam döngüsü boyunca atık ve kirlenme emisyonlarını en aza indiren hizmetlerin ve ilgili ürünlerin kullanımını ifade eder (Oslo Sempozyumu, 1994). Sürdürülebilir tüketimin, çevre dostu üretimin ve daha pek çok süslü kavramların her insan için farklı anlamlar taşıdığı ise bir gerçektir. Bazen sosyal sınıf atlama çabası ile çevre dostu satın almalar gerçekleştiren tüketicileri görebiliriz, bazense evinden işine fosil yakıt tüketen bir motorlu araç yerine bisiklet ile ulaşmayı yeğleyen insanlara rastlayabiliriz. Bu iki farklı bireyin farklı nedenlerle aynı şeyi yapmaları, sonucu doğru gidiş yolu yanlış bir eylemdir. Asıl olan sürdürülebilir tüketimi bir yaşam biçimi haline dönüştürmektir.

Bu çalışma değerler, yaşam tarzı ve sürdürülebilir tüketim arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Gezegenimizin uyarılarını görmeye başlamak zorunda olduğumuzun bilinciyle gezegenimizi ne düzeyde yıprattığımızı tartışmak ve değerlerimizin ve yaşam tarzımızın tüketim alışkanlıklarımızı ne yönde etkileyebildiğini görmek üzere kaleme aldığımız bu bölümde okuyucuya farkındalık kazandırmak amaçlanmıştır.

Değerler-Yaşam Biçimi-Yaşam Tarzı

Değer kavramına yönelik tartışmaların kökeni antik çağ felsefesine dayanmaktadır. İlkçağ felsefesinde sıklıkla üzerinde durulan konulardan biri olan “erdem” ve “erdemli davranış” toplumun değerler seti ile ilişkilendirilmiştir. Sofistler değerlerin göreceli olabileceğini ifade ederken, Sokrates okulu değerlerin mutlak gerçekliğe ve nesnellığe sahip olduğunu

nu öne sürmüşlerdir (Cevizci, 2001). Orta çağ felsefesinde ve sonrasındaki modern dönemde ise değerler nispeten göreceli olarak kabul edilmiştir. Kant değerleri davranışların öncülleri olan niyet ile ilişkilendirirken (Kılıç, 2015), varoluşçu felsefe temsilcisi Sartre değerlerin insanı değil, insanın değerleri yarattığını bildirmiştir (Kılıç, 2006). Heidegger ise değer sistemini toplumsal mekanizma refleksleriyle, varlık-bilgi ön kabulleri arasındaki ilişkiyi olarak kabul etmiş ve bu “sosyal” vurgusu ile sonraki dönemde sosyal psikolojinin temel konularından biri olarak görülmesinin temellerini atmıştır (Hans, 1989).

Değer kavramı, belirtilen tarihsel gelişimi ve geniş kapsamı sebebiyle felsefe, sosyoloji, psikoloji, antropoloji ve teoloji başta olmak üzere pek çok sosyal bilim dalının çalışma alanlarından biri olmuştur. Özellikle sosyoloji ve psikoloji bakış açısı ile incelendiğinde bireyden- topluma, toplumdan- bireye düzenleyici bir etkisi olduğu belirtilmektedir (Theodorson, 1969; Rokeach, 1973). Çünkü değerler hem bireysel hem de toplumsal hayatı düzenleyen, iyiyi ve kötüyü ayırt etmeye yarayan, toplum tarafından paylaşıp, şekillendirilmiş ve üzerinde uzlaşılmış normlardan oluşmaktadır (Kornblum 1994). Bu sebeple bireysel ve toplumsal değerler kolaylıkla değiştirilebilen unsurlar değildir ve hatta kültür ürünleri olarak kabul edilmektedir (Coşkun ve Yıldırım, 2009). Bununla beraber tam olarak dogmatik olduklarını da söylemek mümkün değildir. Rokeach (1973) değerler sisteminin bu evrimini sosyal çevrenin ve yaşam biçimlerinin değişimi ile açıklamaktadır. Bu değişim ve dönüşüm her ne kadar yavaş olsa da sürekli dir.

En genel tanımı ile yaşam biçimi; bireylerin sahip oldukları soyut ve somut varlıkları nasıl ve ne için harcadığının bütünüdür. Bireysel psikolojinin “kişilik” ve “kişilik gelişimi” konularının önemli bir belirleyicisi olan yaşam biçimi (Bankhart, 1997; aktaran: Peluso vd., 2009) terimini psikoloji alanında ilk kullanan Alfred Adler’dir (1964). Adler’in (1983) tanımına göre yaşam tarzı; bireyin amaç ve hedefleri için geliştirdiği davranışlar tamamını kapsamaktadır. Yaşam biçimi, iç tutarlılığı sağladığı gibi bireyin toplum ile ilişkisinin de önemli araçlarından biridir. Allport’a (1935) göre yaşam biçimi bireyin tutum ve alışkanlıkları ile gelişen davranış örüntülerinden oluşmaktadır ve karakter, genetik ve çevresel faktörler ile şekillenmektedir (Rosenzweig ve Fisher, 1997).

Yaşam biçimine sosyolojinin bakış açısı ise Max Weber’e dayanmaktadır (Abel ve Cockerham, 1993). Weber, yaşam biçimi toplumu oluşturan tabakaları açıklarken bir sınıflandırma aracı olarak kullanmaktadır (Cockerham vd., 1997). Bu sınıflandırmadaki statü grupları ortak yaşam tarzlarına sahip bireylerin bir araya gelmelerinden oluşmaktadır ve belli prestij düzeylerini temsil etmektedir (Sürücü, 1998). Bu sistemin en belirleyici yanı bireyin karakteristik özelliklerinin temelini oluşturan değil, toplumdaki var oluşunu konumlandıran bir değişken olarak yaşam biçimidir.

Değerler ve yaşam tarzı hakkında yapılan çalışmalar bu iki farklı kavramın aslında birbirinden beslendikleri bir döngü içinde olduklarını göstermektedir. Her ne kadar “değerler çerçevesi” daha kollektif bir akıl ürünü gibi görünse de toplumun onu oluşturan bireylerden ayrı tutulamayacağı gerçeği ile değerleri oluşturan dinamiğin bireylerin yaşam biçimleri olduğu söylenebilir. Benzer şekilde yaşam biçiminin bir amaç doğrultusunda şekillendiği ön kabulüne dayanarak bu nihai amacın toplumun normları ile oluşan değerler ile örtüşmek üzere geliştirildiği açıktır. Özetle; bireysel ve toplumsal düzeyde değerler, iyi ve kötü ekseninde yaşam biçimini şekillendirmekte, bireyin kendini gerçekleştirme ve toplumda yer edinme isteği de değerleri sürdürülebilir kılmaktadır.

Değerler, belirli bir davranışla ilgili belirli bir hedefi desteklemek için kılavuz faktörler olarak hizmet eden arzu edilen niteliklerdir. Belirli bir durumda hedonik, kazanç ve normatif hedeflerin ne ölçüde önemli olduğu ve dolayısıyla belirli bir hedefin o özel durumda odak noktası olarak odaklanma olasılığı, bireysel değerler ve bu değerleri etkinleştiren veya devre dışı bırakan durumsal ipuçları tarafından belirlenir (Steg, 2012).

Değerlerin yavaş da olsa değişebilir olması, bireylerin çevresel ve kişisel faktörler ile şekillenen yaşam biçimlerindeki değişiklikler ile açıklanabilir. Bu iç ve dış etkenler ile şekillenen günlük hayat ve ideal yaşam biçimleri topluma yayıldığında yeni değerler ürettiyor olabilir.

Yaşam Tarzının Satın Alma Davranışına Etkisi

Bireylerin yaşam tarzı, pazarlamacıların her zaman büyük ilgisini çekmiştir. Yaşam tarzı kavramı, tüketici davranışını anlama, açıklama ve tahmin etmedeki potansiyel önemine işaret eden Bell (1958), Rainwater, Coleman ve Handel (1959) ve Havinhurst ve Feigenbaum (1959) tarafından 1950’lere yakın bir tarihte ortaya atılmıştır. William Lazer ise (1963a) yaşam tarzı kalıpları kavramını ve bunun pazarlamayla ilişkisini ortaya koymuş ve yaşam tarzı örüntüsünü bir sistem kavramı olarak tanımlamıştır.

Yaşam tarzı pazarlaması perspektifi, insanların yapmaktan hoşlandıkları şeylere, boş zamanlarını nasıl geçirmeyi sevdiklerine ve harcanabilir gelirlerini nasıl harcamayı seçtiklerine göre kendilerini gruplara ayırdığını kabul eder. Pazarlamacı, psikografik bilgileri demografik verilerle birleştirerek tüketicilerin istek ve ihtiyaçlarını daha iyi anlamaya çalışır. Psikografik kavramı ilk olarak Demby (1974) tarafından psikoloji ve demografiyi bir araya getiren bir terimdir ve spesifik olarak, insanların ne yapmaktan hoşlandıkları, ilgi alanlarının neler olduğu ve insanların çeşitli konularda sahip oldukları görüşlere odaklanır (Lazer, 1963b; Plummer, 1974). Pazarlama araştırmacıları ise yaşam tarzı konusunu pek çok farklı açıdan ele almışlardır. Plummer (1971), ticari kredi kartı kullanıcılarının yaşam tarzı profillerini incelemiş, Richard ve Sturman (1977), Slimwear

Markalı giysilerin kullanıcılarını bölümlere ayırmak için yaşam tarzı analizini kullanmış, Robertz ve Wortze, 1979 kadınların alışveriş davranışını incelerken yaşam tarzını değişken olarak kabul etmiş, Reynolds, Crask ve Wells (1977), modern yönelimli kadınlar ile geleneksel yönelimli kadınların yaşam tarzı farklılıklarını yaşam tarzı açısından ele almış, pazar bölümlendirme, ürün stratejisi geliştirme ve en uygun iletişim stratejisi geliştirme için yaşam tarzı analizini uygulamıştır.

Yaşam tarzı, pazarları bölümlere ayırmada ve hedef müşterileri anlamada da kullanılan önemli bir kavramdır. Lazer (1963b) ve Jones'un (1982) çalışmaları, yaşam tarzı analizinin pazarlama stratejisinin oluşturulmasında önemli olduğunu göstermektedir. Forrest ve Blumberg (1981), yaşam tarzını, yönetimin ilgili pazar segmentinin ihtiyaçlarını doğru bir şekilde değerlendirmesine izin veren bir ilke olarak görmektedir. Ahmed ve Jackson (1979) ise büyük ve heterojen bir anakütleli birkaç temel gruba indirgemenin bir yolu olarak yaşam tarzı analizinin pazarlama yöneticileri için çok büyük bir değere sahip olabileceğini bildirir. Black Well (1980) ve Mitchell (1983) de, yaşam tarzı analizinin popülasyondaki değişiklikleri izlemek için kullanılabileceğini belirtmişlerdir. Berry (1983) için yaşam tarzı segmentasyonu, etkili bir marka kimliği yaratma görevine ilişkin değerli bir içgörü sağlamıştır. Bu içgörü sayesinde pazarlama yöneticileri, kilit pazar bölümlerinin çok boyutlu görünümünü geliştirebilir, yeni ürün fırsatlarını ortaya çıkarabilir, daha iyi ürün konumu elde edebilir, hedef tüketicinin daha zengin ve gerçeğe yakın bir portresine dayalı olarak iyileştirilmiş reklam iletişimlerini geliştirebilir ve genel olarak genel pazarlama stratejisini geliştirebilir.

Gezegemizden Mektup Var

Dünya nüfusunun tamamının etkileneceği küresel felaketler henüz başlamamışken, kurlsız sanayileşmenin negatif sonuçları öncelikle gıda ve tarımda kendini göstermiştir. Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütünün (FAO) yıllık yayınlarından biri olan Gıda ve Tarımın Durumu, gıda ve tarım alanındaki önemli konuların dengeli bilime dayalı değerlendirmelerini daha geniş bir kitleye ulaştırmayı amaçlamaktadır. 2021 yılında yayınlanan "The State of Food and Agriculture Making Agrifood Systems More Resilient to Shocks and Stresses" başlıklı raporda COVID-19 ile birlikte ele alındığında daha da vahim bir noktaya ulaştığı görülen konu şöyle özetlenmiştir:

"Yeni koronavirüs hastalığı (COVID-19) pandemisi hepimizin hayatını derinden etkiledi ve bununla mücadele etmeye devam ediyoruz. Virüsün yayılmasını kontrol altına almak için sınırların kapatılması ve sokağa çıkma yasakları uluslararası seyahati durdurdu, sayısız işletmeyi kapattı ve milyonlarca insanı işsiz bıraktı. Özellikle salgının ilk aşamalarında insan-

ların ve malların hareketine getirilen kısıtlamalar, girdilerin çiftçilere ve ürünlerinin pazarlara akışını engelledi. Hasat ve nakliyenin engellendiği yerlerde, büyük miktarlarda taze meyve ve sebze çiftçilerin tarlalarında çürümeye bırakıldı. Kısıtlamalar yalnızca tarımsal gıda ticaretine, tarımsal gıda tedarik zincirlerine ve tarımsal gıda pazarlarına değil, aynı zamanda insanların yaşamlarına, geçim kaynaklarına ve beslenmelerine de zarar verdi. İlk kesintiler ve belirsizliğin ardından birçok tedarik zinciri, pandeminin neden olduğu şoku absorbe etme ve bunlara uyum sağlama konusunda dikkate değer bir dayanıklılık gösterdi; ancak milyonlarca insanın yeterli gıdaya erişiminin olmaması çok büyük ve kalıcı bir sorun olarak ortaya çıktı. Birçok kırsal insan, yoksul topluluklar için önemli bir gelir kaynağı olan mevsimlik işler için seyahat edemiyordu. Tecritlerle hareket-siz kalan düşük gelirli şehirli haneler, gelirlerinin ve gıda harcamalarının keskin bir şekilde düştüğünü gördü. COVID-19 salgınından önce bile dünya, 2030 yılına kadar küresel açlığın ve yetersiz beslenmenin her türünü sona erdirmeye konusundaki ortak taahhüdü yerine getirme yolunda değildi, ancak pandemi bizi bu yoldan daha da saptırdı. Bu yılki “Dünyada Gıda Güvenliği ve Beslenmenin Durumu”, 2020’de 720 ila 811 milyon insanın açlıktan etkilendiğini tahmin ediyor, bu rakam 2019’dakinden 161 milyon daha fazla ve artış büyük ölçüde COVID-19 krizinden kaynaklanıyor.”

Sürdürülebilir ekonominin sadece yenilik ve yeni teknoloji ve çevre dostu ürünlerin geliştirilmesinden daha radikal çözümlere ihtiyaç duyduğu giderek daha fazla kabul görmektedir. Sürdürülebilir tüketim bütünsel bir yaklaşımdır ve sistemik bir değişimle ilgilidir. Dolayısıyla sadece gıda ve tarımda değil endüstrinin tamamında bir değişim gerektirir. İnşaattan turizme, tekstilden finans sektörüne, eğitimden sağlığa kadar tüm endüstriler sürdürülebilir bir değişime ihtiyaç duymaktadır. Ayrıca sadece özel sektör değil kamu sektöründe de bir değişim gerektiği açıktır. Şöyle ki; OECD ülkelerinde GSYİH’nın ortalama %12’sini, gelişmekte olan ülkelerde ise %30’unu oluşturan kamu harcamaları muazzam bir satın alma gücüne sahiptir. Bu harcamaları daha sürdürülebilir mal ve hizmetlere kaydırmak, pazarları yenilik ve sürdürülebilirlik yönünde yönlendirmeye yardımcı olabilir ve böylece yeşil bir ekonomiye geçişi sağlayabilir. Sürdürülebilir kamu alımlar aracılığıyla hükümetler örnek teşkil edebilir, temel politika hedeflerini gerçekleştirebilir ve güçlü piyasa sinyalleri gönderebilir. Sürdürülebilir satın alma, hükümetlerin sera gazı emisyonlarını azaltmasına, kaynak verimliliğini artırmasına ve geri dönüşümü desteklemesine olanak tanır (unep.org).

Gezeganimizden gelen diğer önemli bildirimler ise sera gazı ile ilgilidir. Sera gazı emisyonu 1990’lardan bu yana tüm diplomasiye ve ticarete rağmen istikrarlı bir şekilde artmaktadır. İklim sisteminin küresel ısınması, ortalama hava ve okyanus sıcaklığındaki artışta, kar ve buzun yaygın

olarak erimesinde ve deniz seviyesinin yükselmesinde belirgindir. Son 25 yılda, sıcaklık her on yılda ortalama 0.19°C artmaktadır (IPCC, 2014).

Sürdürülebilir Tüketimin Gelişimi ve Dönüşümü

Tüketim, bireyin hazzı, estetik ve normatif değerlerini yansıtan kimliğini ifade edebildiği bir seçim sürecidir. Üretim ve tüketimde etkili değişiklikler yoluyla sürdürülebilir kalkınma yolunun kavramsallaştırılması, yeni bir küresel zorluk olarak ortaya çıkmıştır. Sürdürülebilir tüketim, bu zorluğun üstesinden gelmek için yeni bir paradigma olarak gelişmektedir. Temel felsefe, dünyanın taşıma kapasitesini ve dünyanın yaşam destek sistemini tehlikeye atmadan tüketici talebinin karşılanmasını içerir.

Doğru planlanmadan hızlı ekonomik büyümenin bir sonucu olarak değişen yaşam tarzı ve tüketim kalıplarının çevre ve sürdürülebilir kalkınma üzerinde baskı oluşturduğu anlaşılmaktadır. Mevcut büyümeyi sürdürülebilir tüketim ve üretim modeline yönlendirmek, sürdürülebilirliğe yönelik daha anlamlı bir ilerleme yaratmanın etkili bir yolu gibi görünmektedir. İnançlar, algılar, değerler ve tutumlar gibi bireysel eğilimlerin, sürdürülebilir eylemlerin belirleyicisi olduğu kabul edilmiştir. Çevre dostu ürün ve hizmetleri satın almak için tüketici davranışında değişim, çevreyi korumak için yeşil fiyat primi ödemeye isteklilik ve dilekçe imzalayarak ekolojik vatandaşlık adımı atma, çevresel krizi azaltmak için çevreci gruplara destek olmak, sorumlu tüketim, gönüllü sadelik, tüketim karşıtlığı, tüketimin azaltılması gibi kavramlar gün geçtikçe daha da fazla önem kazanmaktadır. Bu kavramların içinde en çok dikkat çekenlerden ikisi tüketim karşıtlığı ve tüketimin azaltılmasıdır. Çünkü sürdürülebilirlik krizinin, hızlı nüfus artışı ve doğal kaynakların büyük ölçüde sömürülmesine yol açan sürekli artan tüketim talebi ile bağlantılı olduğuna inanılmaktadır (Roy, 2021). Ayrıca sürdürülebilir tüketimin sürdürülebilir hale gelmesi için bireylerin benimsediği yaşam biçimlerinin değiştirilmesi gerekmektedir (Hobson 2002; Newman ve ark. 2012; Chen 2017).

Çevre sorunlarının kökleri, her şeye faydacı bir mercekten bakan insan tüketim davranışından kaynaklanmaktadır. Sürdürülebilirlik paradigması, tüketim kalıbının hem yapıları hem de kalıpları açısından bir dizi niteliksel dönüşüm gerektirir. Bir sistemin sürdürülebilirliği, kaynak kullanımının verimliliğine ve optimalliğine değil, makrosistemin dinamik istikrarını etkilemeden hem şimdiki hem de gelecek nesiller için gezegenin tüm sakinlerinin yaşam kalitesini korumak ve iyileştirmek için çevresel kaynakların yeterliliğine ve mevcudiyetine bağlıdır.

Faydacı yaklaşım açısından tek bir tanıma sahip olan değer kavramının tanımı farklılaşmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır. Tüketim değerleri teorisi ile ilgili temel önermeler, tüketici tercihinin, herhangi bir seçim tercihinde farklı katkıları olan çoklu tüketim değerlerinin bir fonksiyonu

olduğunu göstermektedir. Buna göre (Sheth, Newman ve Gross, 1992);

İşlevsel değer, tüketici seçim davranışının birincil itici gücüdür.

Sosyal değer, çevre görüşünden etkilenen algılanan fayda ile ilgilidir.

Koşullu değer, karar vericinin karşılaştığı belirli bir durum veya koşullarda elde edilen algılanan net faydayı ifade eder.

Duygusal değer, tüketiciler arasında çevre ile ilgili faaliyetlerle ilgili duygusal tepki uyandırmak için alternatif bir kapasiteden algılanan faydayı ifade eder.

Epistemik değer, bir tüketicinin bilgiyi tatmin etme ve ürün özellikleri ve uyumluluğu ile ilgili yenilik arama eğilimlerinden elde ettiği algılanan net faydayı ifade eder.

Tüketim değerleri, tüketicilerin çevre sorunlarına nasıl baktıklarına, onların sevgisine ve çevre dostu tüketim uygulamalarına katılma niyetlerine ilişkin fikir verir.

Sürdürülebilir tüketicilik, ülkeler genelinde sürdürülebilir politikaların ayrılmaz bir parçası olarak formüle edilir. Çevresel bozulmanın şiddetiyle uyanan tüketicilerin, tüketim konusundaki tutum, davranış ve yaklaşımlarını değiştirmeleri ve sürdürülebilir tüketicilik olarak adlandırılan çevre dostu uygulamaları uyumlu bir şekilde benimsemeleri gerekmektedir. Sürdürülebilir tüketim, mutlaka daha az tüketmek değil, farklı şekilde tüketmek ve verimli bir şekilde tüketmek demektir. Temel felsefe, enerjiyi daha düşük karbon yoğunluğuyla üretmemiz gerektiğidir (UN, 2012). Bu, tüketim ve çevre koruma arasında acil bir denge kurulmasını gerektirmektedir.

Sürdürülebilirlik, doğa ile uyum içinde yaşamakla ilgilidir. Çevre dostu yeşil ürün ve hizmetleri satın alırken sürdürülebilir davranışsal eğilim, çevre psikolojisi ve sürdürülebilirlik ihtiyacı açısından ortaya çıkmaktadır.

Sürdürülebilir tüketim davranışını açıklamak amacıyla farklı teoriler ortaya atılmıştır. Gerekçeli eylem teorisi (Ajzen ve Fishbein, 1972), algılanan davranış kontrolü ile davranışsal niyetlerin aracılık ettiği tutumlara ve öznel normlara dayalı sürdürülebilir davranışları açıklamada yaygın olarak uygulanmıştır. Planlı davranış teorisi (Ajzen, 1991), gıda tüketimi, ev geri dönüşümü ve genel olarak çevre dostu davranış gibi sürdürülebilir davranışların çeşitli yönlerini belirlemek için oluşturulmuştur. Norm-aktivasyon teorisi (Schwartz, 1977) ile değer-inanç-norm teorileri (Stern vd., 1999) ise eylemleri toplumsal hareketlere yönlendiren 10 temel değer belirlemektedir. Bu temel değerler, insanların hedeflerini motive etmek için içsel çatışmalar veya uyumluluk yaratan güç, başarı, hazcılık, teşvik, öz-yönetim, evrenselcilik, iyilikseverlik, gelenek, uygunluk ve güvenlidir. Tutum, inançlar, algılar ve değerler gibi bireysel eğilimler, kişiyi çevreye ve di-

ğer insanlara karşı sorumlu davranmaya yönlendiren beş psikolojik boyut olarak tanımlanır. Hedef çerçeveleme teorisi (Lindenberg ve Steg, 2013), hedeflerin insanların bilgiyi işleme ve buna göre hareket etme şeklini yönettiğini öne sürer ve sürdürülebilir davranışla sonuçlanan bireylerin biliş süreçleri üzerindeki hedeflerin etkisini incelemek için sosyal psikolojiden türetilmiştir. Bu teori, bir bireyin sürdürülebilirlik davranışını yöneten hedonik hedefler, kazanç hedefleri ve normatif hedefler olmak üzere üç farklı hedef türü önermektedir. Hedonik hedef, kişinin belirli bir zaman noktasındaki ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili olarak hissettiği yolu geliştirme veya koruma arzusunu ifade eder. Mutluluk, neşe, rahatlık gibi olumlu duygularla ve suçluluk, öfke, utanç ve rahatsızlık gibi olumsuz karşılıklarla bağlantılıdır (Lindenberg ve Steg, 2013). Kazanç hedefi, hesaplayıcı niyetleri yansıtır ve uzun vadede durumunu iyileştirmek için para, güç ve etki açısından ödül veya kâra yönelik bireysel dikkati teşvik eder. Çalışmalar, insanlar bu tür eylemlerin statülerini yükselttiğine inandıklarında sürdürülebilirlik yanlısı davranışlara yönelik eğilimin arttığını göstermiştir (Griskevicius vd. 2010). Kazanç hedefleri, sürdürülebilir tutum ve davranışlarla negatif ilişkilidir. Sürdürülebilir satın alma davranışı genellikle daha az karlı, daha az keyifli ve maliyetlidir ve bu da sürdürülebilir davranışsal niyeti kısıtlar. Kazanç hedefi çerçevesine sahip kişiler, bunu yapmak daha karlı olduğunda muhtemelen sürdürülebilir eylemlere dahil olurlar (Stek ve Vleg, 2009). Normatif hedef, bireyleri eylemlerin uygunluğuna odaklanmaya ve onları yapmaları gerektiğini düşündükleri şeylere duyarlı hale getirmeye sevk eder. Sürdürülebilir davranmak uygun bir davranış şekli olduğundan, normatif hedef çerçevesi sürdürülebilir davranış için en istikrarlı temeli sağlar. Bazı araştırmalar, normatif düşüncelerin, sürdürülebilir davranışla sonuçlanan ahlaki eylemleri desteklediğini göstermiştir (Haidt, 2007). Güçlü normatif hedefi olan birey, insanın doğanın bir parçası olduğuna inanır ve sürdürülebilirliği desteklemek için daha yüksek bir eğilim ve sürdürülebilir davranışta bulunmak için daha yüksek motivasyonlar öngörür (De Groot vd., 2008).

Sürdürülemez Tüketim

Sürdürülebilir tüketim, dünya çapında insanların temel ihtiyaçlarını karşılarken, çevre üzerinde minimum etkiye sahip, sosyal açıdan eşitlikçi ve ekonomik açıdan uygun mal ve hizmetlerin tüketimidir. Günümüzde geldiğimiz noktada ise son 50 yılda, küresel nüfus önceki nesillerin toplamından daha fazla mal ve hizmet tüketmiştir. Tüketimdeki bu artış, ekonomik büyümeyi, ve çevresel bozulmayı teşvik etmiştir. Bununla birlikte, tüketim kalıpları gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında önemli ölçüde farklılık göstermektedir. Tillard (2000), dünyanın en zengin beşte birinin tüketimin %86'sını, en fakir beşte birinin ise tüketimin yaklaşık yüzde birini oluşturduğunu belirtmektedir.

Johannesburg Uygulama Planı'ndaki 3. Bölümün başlığı olan “Sürdürülemez tüketim ve üretim kalıplarını değiştirmek”, sürdürülebilir kalkınmanın özünden ilerleyen bir sloganı temsil etmektedir. Rio Deklarasyonu'nun 8. İlkesinde, 4. Bölümün teması, 5. Bölümdeki demografi ile birleştirilmiştir: “Sürdürülebilir kalkınma ve tüm insanlar için daha yüksek bir yaşam kalitesi elde etmek ve uygun demografik politikaları teşvik etmek için, Devletler sürdürülemez üretim ve tüketim kalıplarını azaltmalı ve ortadan kaldırmalıdır”.

Mevcut sürdürülemez tüketim kalıpları çevreyi yok etmektedir. Doğal kaynak stoklarının tüketen, kaynakları adaletsiz bir şekilde dağıtan, yoksulluk ve adaletsiz gelir dağılımı gibi sosyal sorunlara katkıda bulunan ve sürdürülebilir kalkınma çabalarını engelleyen sürdürülemez, sürdürülebilirliğin sadece tüketim odaklı bakış açısıyla ele alınmasının da sonucu olabilir. Zira üretimin sürdürülebilirliğini sağlamadan tüketimi sürdürülebilir kılmak havanda su dövmekten farksız olacaktır.

Sonuç

Son yıllarda modern tüketimin çevresel sonuçları hakkında çok sayıda sosyal ve doğa bilimsel tartışma ve araştırmalar yapılmıştır. Bunun sonucunda ise ortak bir fikir birliği sağlanmış olsa da bütün ülkeler ve tüm dünya vatandaşları aynı fikir birliğini uygulamaya yönelik yaşam tarzları gerçekleştirebilmiş değildir. Kaynakların tükenmesi, küresel ısınma, biyoçeşitlilik kaybı, atık üretimi veya kirlilik ve bunların neden olduğu yıkımın uzun vadeli sonuçlarını önleme şansımız varsa, özellikle Batı'da yaşam tarzlarının değişmesi gerektiği açıktır. Başka bir şekilde ifade edecek olursak, mevcut eğilimler devam ederse gelecek nesiller çok daha bozulmuş bir dünya ile karşılaşacaklar.

Mevcut eğilimlerin içinde üretmeden tüketmek, statü veya gösteriş tüketimi ve sürekli satın alma ihtiyacına sebep olan diğer pek çok eğilimden söz edilebilir. Tüm bunlar çevre odaklı ve sürdürülebilir tüketimin karşısında olmakla birlikte gelecek için kritik öneme sahip ve acilen değiştirilmesi gereken tüketici alışkanlıklarıdır. Sürdürülemez tüketim ve üretim kalıpları, şu anda karşı karşıya olduğumuz üç gezegen krizinin temelinde yatıyor: iklim değişikliği, biyolojik çeşitlilik kaybı ve kirlilik. Bu üç kriz, tüm insanların refahını tehdit etmekte ve yediğimiz yemeği, soluduğumuz havayı, içtiğimiz suyu ve toplumlarımızın, ekonomilerimizin ve uluslarımızın üzerine inşa edildiği tüm doğal kaynakları ve genel olarak dünyamızı riske atmaktadır. Kaynakların tükendiği ve küresel biyoçeşitlilik kaybı ve iklim değişikliği tehdidi altındaki bir dünyada, yaşam tarzı kararlarımız ise mevcut riski daha da arttırmaktan öteye gitmemektedir. Bu risk altında ise yaşam tarzı seçimlerimizin çevremizdeki dünyayı nasıl etkilediğini anlamak ve herkesin daha iyi ve daha hafif yaşaması için yollar bulmak

anlamına gelen sürdürülebilir bir yaşamdan söz etmek mümkün olamaz. Bu, ekonomilerimizde ve toplumlarımızda köklü bir dönüşümü gerektiriyor. Artık bireysel refah hedefimizden ziyade küresel refah hedeflememiz ve bu hedef için ise dünyanın tüm kaynaklarını verimli kullanan, düşük karbonlu, çevreyi kirletmeyen tüketim ve üretim modelleriyle desteklenen bir modele ihtiyacımız olduğu açıktır. Bu modele geçiş, dünya genelinde ve toplumun her kesiminden gelen ortak ve uyumlu çabalara bağlıdır. Politika, finans, iş dünyası, kamu sektörü, özel sektör, sivil toplum kuruluşları ve benzer topluluklar ile küresel, ulusal ve yerel düzeyde birlikte çalışan bireylerin ortak çabalarına bağlıdır.

Sürdürülebilir tüketimin önündeki başlıca engeller şunlardır: farkındalık ve eğitim eksikliği; sivil toplumdan, hükümetten ve endüstriden destek eksikliği; mal ve hizmetlerin fiyatlarına gerçek çevresel ve sosyal maliyetleri dahil etme konusundaki isteksizlik; kökleşmiş sürdürülemez düşünce ve davranış kalıpları; ve alternatif sürdürülebilir ürün ve hizmetlerin eksikliği. Bugün tüm dünyada hüküm süren mevcut sürdürülemez tüketim ve üretim düzeni, dünyamızda sürekli artan miktarda doğal kaynağın çıkarılmasına, işlenmesine, kullanılmasına ve bertaraf edilmesine ve sürekli artan çevresel hasara neden olmaktadır. Bu hasar gelecek nesiller için onlardan çaldığımız bir dünya oluşturmak anlamına gelmektedir.

Bugünkü dünya nüfusunun sürdürülebilirlik konusunda yaşadığı bu çekinceler gelecekteki dünya nüfusunun dünyadan mahrum kalması anlamını taşıyabilecekken hem üretimde hem de tüketimde sürdürülebilirlik adına daha kesin ve keskin adımlar atılması gerekmektedir. Bir günde kirlenmeyen dünyanın bir günde temizlenmesi de mümkün değildir. bu nedenle sürdürülebilir kaynaklara, sürdürülebilir üretime, sürdürülebilir tüketime ve sürdürülebilir bir hayata ihtiyacımı olduğunu unutmamalıyız.

Kaynaklar

- Abel, T., & Cockerham, W. C. (1993). Lifestyle Or Lebensfuhrung? Critical Remarks on the Mistranslation of Weber's "Class, Status, Party". *Sociological Quarterly*, 34(3), 551-556.
- Adler, A. (1964). The individual psychology of Alfred Adler (H. L. Ansbacher & R. R. Ansbacher, Eds.). New York: Harper & Row.
- Ahmed, Sadrulın A. and Douglas N. Jackson. (1979). Psychographics and Public Policy Decisions: Welfare Assistance, *Journal of Consumer Research*, 5, 229-239.
- Ajzen I. (1991). The theory of planned behaviour. *Organizational behaviour and human decision Process*, 50 pp. 179-211
- Ajzen I., M. Fishbein Attitudes and normative beliefs as factors influencing behavioural intentions *J. Personality Soc. Psychol.*, 21 (1) (1972), pp. 1-9
- Alfred A. (1983). Kişilik Bozuklukları ve Toplumsal Bütünleşme: Üstünlük ve Toplumsal İlgi, (Çeviren: Belkıs Çorakçı), Say Kitap Pazarlama, İstanbul
- Allport G. (1935), "Handbook of Social Psychology, Clark University Press, Worcester.
- Bankhart, C. P. (1997). Talking cures:A history of Western and Eastern psychotherapies. Pacific Grove, CA: Brooks/Cole.
- Bell, Wendell. (1958). Social Choice, Life Style , and Suburban Residence, in *Rhe Suburban Community* (ed.) William M Dobriner, G.P. Putnam's Sons, New York, pp. 225-242
- Berry, Elizabeth J. (1983). Ads Enlist Ambiguity to Target varied Life styles, values, *Ad Forum*, 4, 10-11.
- Black Well and Roger, D. (1980). Successful Retailers of '80s will cater to specific Life style segments, *Marketing News*, 3, 3.
- Cevizci, A. (2001). *İlkçağ felsefesi tarihi*. Asa Kitabevi.
- Chen CF (2017) Consumer's lifestyle and its impact on eco-product aesthetics. In: Sustainability through innovation in product life cycle design. Springer, Singapore, pp 1021–1031
- Cockerham, W. C., Rütten, A., & Abel, T. (1997). Conceptualizing contemporary health lifestyles: moving beyond Weber. *Sociological Quarterly*, 38(2), 321-342.
- Coşkun, Y., & YILDIRIM, A. G. A. (2009). Üniversite öğrencilerinin değer düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(1), 311-328.
- De groot J., L. Steg, M. Dicke ransportation trends from a moral perspective: value orientations, norms and reducing car use F.N. Gustavsson (Ed.), *New Transportation Research Progress*, Nova Science Publishers, Hauppauge, NY (2008)

- Demby, E. (1974) Psychographics and from whence it came. In: Wells, Ed., Life Style and Psychographics, American Marketing Association, Chicago, 9-30.
- FAO. (2021). The State of Food and Agriculture Making Agrifood Systems More Resilient to Shocks and Stresses.
- Forrest Edward J. and Leo Blumberg. (1981) Mailing list Psychographics: An Inside Look for Prospects, Direct Marketing, 4, 458-61.
- Griskevicius V., J. Tybur, B.B. Van den Going green to be seen: status, reputation, and conspicuous conservation J. Personality Soc. Psychol., 98 (2010), pp. 392-404
- Haidt J. The new synthesis in moral psychology Science, 316 (2007), pp. 998-1002
- Hans, J. S. (1989). The question of value: Thinking through Nietzsche, Heidegger, and Freud.
- Havighurst, Robert, J., and Feigenbaum, K. (1959) Leisure and Life Style, American Sociologist, 64, 396-404.
- Hobson K (2002) Competing discourses of sustainable consumption: does the 'rationalisation of lifestyle' make sense? Environ Polit 11(2):95-120
- <https://www.unep.org/explore-topics/resource-efficiency/what-we-do/sustainable-consumption-and-production-policies>
- Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) Climate change 2014—impacts, adaptation and vulnerability Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the IPCC, (2014). Cambridge University, Cambridge
- Jones, Michael, D. (1982) Properly Applied Psychographics Add Marketing Luster, Marketing News, 16 November 12, 10.
- Kılıç, S. (2006). *Jean Paul Sartre'in varoluş felsefesinde öteki kavramı* (Master's thesis, Akdeniz Üniversitesi).
- Kılıç, Y. Kant'ın Etik Görüşünde 'Değerli Eylem'in Olanağı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (22), 93-100.
- Kornblum, W., (1994). Sociology In A Changing World , Harcourt Brace College Publishers.
- Lazer, William. (1963a) Life style Concept and Marketing Towards Scientific Marketing, in American Marketing Ass. (Ed.) Stephen Greyser, pp. 140-151.
- Lazer, William. (1963b) Symbolism and Life Style, in Toward Scientific Marketing (Ed.) Stephen A. Greyser, American Marketing Association, Chicago, II, pp. 140-149.
- Lindenberg S., L. Steg Normative, gain and hedonic goal-frames guiding environmental behavior J. Soc. Issues, 63 (1) (2013), pp. 117-137

- Mitchell, Arnold. (1983) Styles in the American Bullring, Accross the Board, 20, 45-54.
- Newman CL, Howlett E, Burton S, Kozup JC, Heintz Tangari A (2012) The influence of consumer concern about global climate change on framing effects for environmental sustainability messages. *Int J Advert* 31(3):511–527
- P.C. Stern, T. Dietz, T. Abel, G.A. Guagnano, L. Kalof A value belief-norm theory of support for social movements: the case of environmentalism *Hum. Ecol. Rev.*, 6 (2) (1999), pp. 81-97
- Peluso, P. R., Peluso, J. P., Buckner, J. P., Kern, R. M., & Curlette, W. (2009). Measuring lifestyle and attachment: An empirical investigation linking individual psychology and attachment theory. *Journal of Counseling & Development*, 87(4), 394-403.
- Plummer, J. T. (1974). The concept and application of life style segmentation. *Journal of Marketing*, 38(1), 33–37.
- Plummer, J.T. (1971). A Theoretical View of Advertising Communication. *Journal of Communion*, 21-4, p:315-325.
- Rainwater, Lee, Richard P. Coleman and Gerald Handel. (1959) Workingman’s Wife. Oceans Publications: New York.
- Reynolds, Fred, D., Melvin, R. Crask and William D. Wells. (1977) The Modern Feminine Life Style, *Journal of Marketing*, 38-45.
- Richard, Elizabeth, A. and Stephen S. Sturman. (1977) Lifestyle Segmentation in Apparel Marketing, *Journal of Marketing*, 43, 79-87.
- Roberts, Mary Lou and Lawrence H. Wortzel. (1979) New Life Style Determinants of Women’s Food Shopping Behavior, *Journal of Marketing*, 43, 28-39.
- Rokeach, M. (1973). *The nature of human values*. Free press.
- Rosenzweig, S., & Fisher, S. L. (1997). “Idiographic” vis-à-vis “idiodynamic” in the historical perspective of personality theory: Remembering Gordon Allport, 1897–1997. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 33(4), 405-419.
- Roy, M. (2021). Greening behavior toward sustainable development. *Sustainable Development Strategies*, 53–90. <https://doi.org/10.1016/b978-0-12-818920-7.00001-3>
- S.H. Schwartz Normative influences on altruism *Advances in Experimental Social Psychology*, vol. 10, Academic Press, New York (1977), pp. 221-279
- Sheth J., B. Newman, B. Gross Why we buy what we buy: a theory of consumption values *J. Bus. Res.*, 22 (2) (1992), pp. 159-170
- Steg L., C. Vlek Encouraging pro-environmental behaviour: an integrative review and research agenda. *J. Environ. Psychol.*, 29 (2009), pp. 309-317
- Steg L., J.I.M. de Groot, (2012). Environmental values, in: *The Oxford Handbook of Environmental and Conservation Psychology*,

- Sürücü, A. (1998). *Yaşam biçimi ve pazarlamada kullanımı: otomobil sektöründe bir uygulama* (Master's thesis, Anadolu Üniversitesi).
- Theodorson, G. A., & Theodorson, A. G. (1969). A modern dictionary of sociology.
- Tillard, D. (2000). Why Consumption Matters, Sustainable Consumption, Sierra Club. <http://www.gdrc.org/sustdev/concepts/22-s-consume.html> (erişim tarihi: 13.12.2022)
- UN, United Nations Country Classification, http://www.Un.Org/en/development/desa/policy/wesp/wesp_current/2012_country_class.pdf, 2012.
- United Nations Conference on Environment and Development (2002), Agenda 4, United Nations, New Yorks

“

Bölüm 9

AVRUPA BİRLİĞİ KATILIM SÜRECİNDE ERASMUS PROGRAMINA GENÇLERİN İLGİSİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Nefise Ayşe Şenay ÖZKAN¹, Didem SAYGIN²

”

1 Doktora Öğrencisi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Kamu Yönetimi A.B.D., senayozkan9685@hotmail.com, 0000-0002-0953-3458

2 Dr.Öğretim Üyesi Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Kamu Yönetimi Bölümü, Hukuk A.B.D., didemsaygin@gmail.com, 0000-0002-2832-351X

GİRİŞ

Avrupa Birliği (AB) 1951 yılında ilk adımının atılmasıyla birlikte ekonomik ve siyasi açıdan derinleşerek günümüzün en önemli örgütlenmelerinden biri olmuştur. Türkiye'nin ise 1959 yılı ile başlayan AB serüveni müzakere süreciyle günümüze kadar inişli-çıkışlı olarak devam etmektedir. AB'ye katılım için daha geç başvuru da bulunan ülkelerin AB'ye girişi mümkün olurken Türkiye maalesef siyasi faktörlerinde etkisi ile bu süreci henüz tamamlayamamıştır. Ancak Türkiye'nin bu katılım yönünde önemli adımları gerçekleştirdiği de yadsınamaz. Özellikle AB uyum paketleri ile Türkiye ilerleme kaydederken kurumsal açıdan da AB'ne katılım sürecini takip edebilecek yapılanmalara gitmiştir. İşte bu açıdan öncelikle bu kurumlardan Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (ABGS), Türkiye'nin AB'ye hazırlanma sürecinde, kamu kurum ve kuruluşlarının iç koordinasyonu sağlamak için 4 Temmuz 2000 tarihinde kurulmuştur (Resmi Gazete, 2000). Türkiye'nin AB'ye üyelik sürecinde koordinasyonluk görevini üstelenen ABGS, kurumun yapısı ve teşkilatı yüzünden eleştirilmiştir. Bu da ABGS'nin yapısında zamanla değişikliğe gidilmesini gerekli kılmıştır. İlk olarak ABGS'nin bağlı olduğu bakanlıklarda değişime gidilmiştir. Başbakanlığa bağlı olarak kurulan ABGS, süreç içerisinde önce Dış İşleri Bakanlığı'na, sonra Başbakanlığa, sonrasında ise tekrar Dış İşleri Bakanlığı'na ve en son kararla Başbakanlığa bağlanmıştır. 2011 yılında yeniden yapılanma süreci ABGS'nin teşkilatında ve görevlerinde değişikliğe gidilmesini sağlamıştır. Bu değişiklik ABGS, AB Bakanlığı'na dönüştürülmüştür. Bu teşkilatlanma öncesi Başbakanlığa bağlı bir organ olan ABGS, AB Bakanlığı'na dönüşmesiyle başkanlıktan bağımsız bir bakanlığa evrilmiştir. 2017 yılında ise Türkiye, Anayasa değişikliği referandumu sonrası Anayasa değişikliğine uyum sağlamak amacıyla AB Bakanlığı yapısını yürürlükten kaldırılmıştır. Peşi sıra 2018 yılında Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile de Dış İşleri Bakanlığı'na bağlı AB Başkanlığı kurulmuştur. AB Başkanlığı'nın görevi, Türkiye'nin üyelik sürecine hazırlanmasındaki çalışmaları ve üyelik sonrası çalışmaları koordine etmektir (Resmi Gazete, 2018b).

Türkiye AB Başkanlığı çerçevesinde AB ile uyum sürecini hızlandırmak ve ilişkileri güçlendirmek amacıyla ortak birçok program çerçevesinde çalışmaktadır. Özellikle Ulusal Ajans gençlerin AB bünyesinde entegrasyonunu arttırmayı hedefleyen programlara ev sahipliği yapmaktadır. Türkiye'deki yükseköğretim kurumuna bağlı gençlerin özellikle Erasmus+ programı ile eğitim, öğretim, gençlik ve spor alanlarındaki faaliyetleri desteklenmektedir (Ulusal Ajans, 2016). Türkiye Ulusal Ajansı, Erasmus+ ile Avrupa'da eğitim ve değişim fırsatlarını tanıtmakla görevlidir. Erasmus Programı, yükseköğretimdeki öğrencilerin ve öğretim elemanlarının bir süreliğine başka bir ülkede eğitim alma ve öğretim görme deneyimi yaşadığı bir AB projesidir. Program, farklı ülkelerdeki üniversitelerin birbirle-

riyle diyalog içerine girerek iş birliğini arttırmalarına dayanmaktadır. Bir başka ifadeyle aslında Erasmus Programı farklı ülkelerdeki üniversitelerde uluslararası iş birliğini teşvik eden bir eğitim projesidir (Ulusal Ajans, 2020).

Bu çalışmamızda öğrencilerin Erasmus Programı'na yönelik algısının Türkiye'nin AB sürecinde nasıl bir etki yarattığı tartışılmaktadır. AB Başkanlığı'na bağlı Ulusal Ajansın yönettiği bir program olan Erasmus programına karşı öğrencilerin bakış açısını araştırmalar sonucu elde edilen sayısal veriler üzerinden yorumlamaktır. Çalışmada öncelikle Türkiye Ulusal Ajansın bağlı olduğu AB Başkanlığı'nın yapılanma sürecine değinilmiş ve AB Eğitim ve Gençlik Programlarından biri olan Erasmus Programının yapısı üzerinde durulmuştur. Öğrencilerin Erasmus programına katılım oranları ve algıları veriler ışığında değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. AVRUPA BİRLİĞİ GENEL SEKRETERLİĞİ KURUMSAL YAPISI

1999 Helsinki Zirvesi'nde Türkiye'nin AB adaylığının resmen onaylanması, AB'ye uyum sürecinde daha sistemli ve kapsamlı bir yapılanma ihtiyacını ortaya çıkartmıştır. AB müktesebatına uyum çalışmaları hem ciddi bir koordinasyon hem de ilgili tüm kamu kurumlarının katkılarını gerektirmektedir (Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2011). Bu uzun yapılanma sürecinin Dışişleri Bakanlığı bünyesinde yürütülemeyeceğinin anlaşılması Avrupa Birliği Genel Sekreterliği'nin kurulmasının önünü açmıştır.

Türkiye'nin aday ülke konumuna gelmesi ve geçici yapılanmaların AB işlerinin koordinasyonunun sağlanması açısından yeterli olamayacağı düşüncesi, AB işlerini yürütecek bir kurumun varlığını gerekli kılmıştır. Bu gereksinime bir yanıt olarak 26 Ocak 2000 tarihli Başbakanlık Genelgesi düşünülmüştür. Genelgeye göre; AB ile ilişkilerin dış politikayla ilgili olduğu ve bu yüzden bütün müzakerelerin Dışişleri Bakanlığı tarafından yürütülmesi esas alınmıştır. Ancak o dönem üyelik öncesi yapılan müzakerelerde uyum sürecinin tamamlanması için bütün bakanlık ve kuruluşlara ihtiyaç duyulmaktadır. Bu yüzden aynı genelge ile İç Koordinasyon ve Uyum Komitesi kurulmuştur. Mart 2000 tarihine gelindiğinde Dışişleri Bakanlığının toplantısında, Bakanlığın Avrupa Topluluğu Genel Müdürlüğü yapısı altında bir koordinasyon birimi oluşturulması düşüncesi ortaya atılmıştır. Ancak bu düşünce Türkiye- AB ilişkilerini yürütmek için oluşturulacak kurumun diğer bakanlıklarla eşit konumda olmasının yetki karmaşası yaratacağı, yeni yapının başına kimin getirileceği ve oluşturulan kurumun hangi bakanlığa bağlı olacağı gibi farklı sorunlar doğurmuştur. Yapılan araştırmalar sonucunda Başbakanlığa bağlı ABGS'nin kurulmasına karar verilmiştir. ABGS'nin kurulması, Türkiye'yi AB üyeliğine taşıyacak reformları ve demokratikleşme sürecini hızlandırmıştır. Genel Sekre-

terin görevi, AB ile ilgili işlerde gerekli olan koordinasyonu ve iş birliğini sağlamaktır (Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2011).

Süreç içerisinde Başbakanlığa bağlı olarak kurulan ABGS, 12 Mart 2003'te Dışişleri Bakanlığı'na bağlanmış iki sene sonra yeniden Başbakanlığa bağlanmıştır. Bir müddet sonra 31 Ağustos 2007'de tekrar Dış İşleri Bakanlığı'na bağlanmıştır (Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, 2011: 63). Bağlı olduğu Bakanlıklar arasında sürekli bir değişim yaşanan ABGS, en son kararla 5916 sayılı kanunla Başbakanlığa bağlanmıştır. Kanuna göre; başbakan, Genel Sekreterlikle ilgili yetkilerini bir bakan aracılığıyla kullanabilmektedir (Resmi Gazete, 2009).

4587 sayılı Kanunun AB'ye tam üyelik müzakerelerinde hem kadro hem de koordinasyon bakımından yetersiz kalması yeni bir teşkilatlanmaya gitme gerekliliğini ortaya çıkarmıştır. AB ile tam üyelik müzakerelerinin daha verimli ve koordine bir şekilde geçmesi için yeni bir kanun çıkarılmıştır (Avrupa Birliği Bakanlığı, 2011: 12). Bu bağlamda 9 Temmuz 2009 tarihli ve 27283 Sayılı Resmî Gazetede 5916 sayılı Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Teşkilat ve Görevleri Hakkındaki Kanun yürürlüğe girmiştir. Kanunda ABGS'nin, görev ve yetkileri düzenlenmektedir. Bu kanuna göre ABGS'nin görevi, Türkiye'nin AB üyeliğine hazırlanmasında yürütülecek çalışmaların planlanmasını ve koordine edilmesini sağlamak olarak belirlenmiştir. Ayrıca ABGS'nin bir diğer görevi de üyelik sonrası çalışmaları koordine etmektir. Eski kanuna göre 8 daire başkanlığından oluşan Genel Sekreterlik yeni kanuna göre, 16 farklı hizmet biriminden oluşmaktadır. Her hizmet biriminin kendi görevi bulunmaktadır. Genel Sekreterlik, hizmet birimleri arasındaki koordinasyonu sağlamak ile yükümlüdür (Resmi Gazete, 2009).

2011 yılında Bakanlıkların yeniden yapılandırılması sürecinde 634 sayılı Avrupa Birliği Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname ile ABGS, AB Bakanlığı'na dönüştürülmüştür. 634 sayılı KHK'nın amacı AB Bakanlığı'nın görev, yetki ve sorumluluklarını düzenlemektir (Resmi Gazete, 2011). Bu KHK, AB ile uyum çalışmalarında kararlık gösterilirken aynı zamanda AB Bakanlığının teşkilat ve personel yapısında değişiklikler yapılmıştır.

634 sayılı KHK'daki teşkilat yapısında, 5916 sayılı KHK'da yer alan Genel Sekreterliğin hizmet birimleri aynen korunmuş, ayrıyeten Hukuk Müşavirliği, Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği ve Özel Kalem Müdürlüğü eklenmiştir (Resmi Gazete, 2011). Her hizmet biriminin görevleri ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Genel Sekreterliğin, daha önce Başbakanlığa bağlı bir organ konumundayken şimdi AB Bakanlığı olarak ayrı bir bakanlığa dönüştürülmesi yaptırım gücünü arttırmıştır. AB üyelik sürecinde yapılan değişim bir taraftan kurumlar arasındaki koordinasyonu sağlarken

diğer yandan AB'ye üyelik kararlığını göstermektedir (Saylam ve Ömürgönülşen, 2013: 186).

ABGS ve AB Bakanlığı görev tanımları aynı olmasına rağmen, AB Bakanlığı'nın ABGS'den farkı daha ayrıntılı teşkilat yapısına sahip olması olarak değerlendirilmektedir. Yani aynı görev, daha büyük teşkilatlanma ile yürütülmektedir (Saylam ve Ömürgönülşen, 2013: 190).

1.1. Bakanlıktan Başkanlığa Geçiş

Anayasada yapılan değişikliklere uyum sağlanması açısından bazı kanun ve KHK'da değişikliğe gidilmiştir. Bu değişikliklerden biri de 703 sayılı KHK'nın 7. Maddesi ile AB Bakanlığı'nın yürürlükten kaldırılmasıdır (RG, 2018a).

15 Temmuz 2018 yılında 4 No'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile AB Başkanlığı kurulmuştur. Bu kararnameyle AB Başkanlığı ayrı bir bakanlık olarak değil, yeniden Dışişleri Bakanlığına bağlı olan bir organ olarak yapılanmıştır. AB Başkanlığı'nın başkanlık görevini, bakan tarafından bakan yardımcıları arasından seçilen kişi yürütmektedir (RG, 2018b).

4 No'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Avrupa Birliği Başkanlığı'nın görevi;

“Türkiye'nin Avrupa Birliği üyeliğine hazırlanmasına yönelik yapılacak çalışmaların yönlendirilmesi, izlenmesi ve koordinasyonları ile üyelik sonrası çalışmaların koordinasyonunu yürütmektir” (Resmi Gazete, 2018b).

AB Bakanlığı teşkilat yapısında yer alan bazı daire başkanlıkları, AB Başkanlığının teşkilatında Avrupa Birliği ile İlişkiler Genel Müdürlüğü'ne dahil edilmiştir. Her ne kadar geçmişte kurumlar AB Başkanlığı'nın içinde kendini korusa da eski ayrıntılı yapısını kaybettiği görülmektedir (Tarhan ve Ezici, 2020: 537).

2. ULUSAL AJANS VE GENÇLERE YÖNELİK PROJELER: ERASMUS PROGRAMI

Ulusal Ajanslar, AB Eğitim ve Gençlik Programlarını ulusal düzeyde tanıtmakla ve Avrupa Komisyonu ile katılımcı kuruluşlar arasında yerel, bölgesel ve ulusal koordineyi sağlamakla görevli kuruluşlardır. Ulusal Ajanslar, Komisyona bu programların yönetimi konusunda yardım etmekte, program ile ilgili öneriler sunmakta ve bazı programların doğrudan yönetimi konusunda görev almaktadır. Ulusal ajansların temel görevi, projeleri ulusal düzeyde tanıtmak ve projelere katılımı teşvik etmektir. Projeler konusunda bilgi ve deneyim sahibi olan bu ajanslar, gençler arasındaki bağlantının sağlanmasında da kilit noktadadır. Ayrıca diğer ülkelerdeki proje ortaklarına projeleri iletip tanıtmak ve onları bir araya getirmek gibi görevleri de üstlenmektedir (Çetin, 2002: 14).

AB Eğitim ve Gençlik Programları; AB'ye üye ve üyelik sürecinde olan ülkelerdeki bireylerin eğitim seviyesini arttırmak, üye devletlerdeki vatandaşlar arasındaki iletişim ve iş birliğini geliştirmek amacıyla oluşturulan programlardır. Bu programlar, Avrupa vatandaşlarına bireysel veya kurumsal olarak eğitim ve gençlik alanlarında yapacakları projeler için destek sağlamaktadır. AB Eğitim ve Gençlik Programları, çok uluslu bir faaliyet özelliği gösteren AB'ye üye ve aday ülkelerde bulunan Ulusal Ajanslar tarafından yürütülmektedir. Programların çok uluslu yapısı olması Ulusal Ajanslar arasındaki iş birliğini geliştirmektedir (Hasdemir ve Çalıkoğlu, 2011: 66-67).

AB Eğitim ve Gençlik Programlarından biri olan Erasmus; yükseköğretimdeki gençlere ve öğretim elemanlarına yurtdışına çıkma fırsatı sağlayan, onların akademik başarılarının artmasına yardımcı olan bir programdır.

2.1. ULUSAL AJANS VE YAPISI

8 Mart 2001 tarihinde yayınlanan Türkiye ile ilgili Katılım Ortaklığı Kararında AB Konseyi, Türkiye'nin üyelik hazırlıkları çerçevesinde bir Ulusal Program oluşturmasını istemektedir. Hazırlanan bu Ulusal Program, ekonomik ve siyasi kriterleri içermektedir. Ulusal Programın amacı, Türkiye'nin AB üyeliği sürecinde izleyeceği yollarda öncelikli alanları belirleyerek planlı bir şekilde ilerlemesini sağlamaktır. Avrupa Birliği; Türkiye'nin AB programlarını katılımını kolaylaştırması, eğitim ve mesleki alanda kendini geliştirmesi ve bu alanlarda uygulanacak programların yürütülmesi için Ulusal Ajans kurulmasını gerekli görmektedir.

15 Temmuz 2018 yılında 4 No'lu Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile AB'nin eğitim ve gençlik programlarını Türkiye'de tanıtmak ve bu çalışmalardaki koordinasyonu sağlamak için Avrupa Birliği Eğitim ve Gençlik Programları Merkezi Başkanlığı (Türkiye Ulusal Ajansı), Dışişleri Bakanlığı'nın bağlı kuruluşu olan AB Başkanlığı'nın ilgili kuruluşu olmuştur. Kararnamede bu karar

“Avrupa Birliğinin eğitim ve gençlik programlarını Türkiye’de duyurmak; bu programlara katılım çalışmalarını yürütmek, koordine etmek, izlemek ve Avrupa Komisyonuna rapor halinde sunmak; bu programlar hakkında Avrupa Komisyonu ile gerekli görüşmeleri yapmak ve uygulama sözleşmelerini imzalamak amacıyla tüzel kişiliği haiz, idarî ve malî özerkliğe sahip, bu Bölümde belirtilmeyen durumlarda özel hukuk hükümlerine tâbi, Dışişleri Bakanlığına bağlı Avrupa Birliği Başkanlığı ile ilgili olmak üzere Avrupa Birliği Eğitim ve Gençlik Programları Merkezi Başkanlığı kurulmuştur. Merkezin kısa adı Türkiye Ulusal Ajansı’dır.”

şeklinde yer almaktadır (Resmi Gazete, 2018b).

Ulusal Ajansın görevi;

“Avrupa Birliği’nin eğitim ve gençlik programlarını ülke içinde duyurmak, bu programlara katılım çalışmalarını koordine etmek, yürütmek ve izlemek, bunları Komisyona rapor halinde sunmak, program uygulamaları hakkında Komisyon ile gerekli görüşmeleri yapmak ve uygulama sözleşmelerini imzalamaktır” (RG, 2018b).

Ulusal ajansın kurulma sebeplerin başında uygulanacak projelerin birçok kuruluşu ilgilendirmesi gelmektedir. Ajans, projeleri ulusal düzeyde tanıtırken aynı zamanda yerel, bölgesel ve ulusal kuruluşlar ile Komisyon arasındaki bağı oluşturmaktadır. Ayrıca Ulusal Ajans, Avrupa Komisyonuna karşı sorumludur. Bu yüzden faaliyetlerini komisyonun koyduğu kurallara göre yürütmektedir (Ünsal, 2008: 32).

Ulusal Ajans kurulduktan sonra 2003 yılı boyunca eğitim programlarına katılımları teşvik etmiş ve pilot uygulamalara başlamıştır. 1 Nisan 2004 yılında AB Eğitim ve Gençlik Programlarının tam üyesi haline gelmiştir. 2006 yılına kadar yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde koordinasyonu üstlenen Ulusal Ajans; Socrates, Leonardo da Vinci ve Gençlik adlarıyla bilinen topluluk programlarını yürütmüştür (Ünsal, 2008: 37).

Ulusal Ajans’ın gençlik ve gençlik çalışanları için sunduğu imkanları şu şekilde tanımlamaktadır:

“Bu fırsat; yenilikçi politika geliştirme, politika diyalogu ve uygulamasının teşvik edilmesi ve eğitim, öğretim ve gençlik alanlarında bilgi alışverişinin teşvik edilmesini amaçlayan farklı eylemler için hibe sağlar. Yurt içi ve yurt dışında gerçekleşen ve karar alıcılarla gençleri buluşturan Gençlik Diyalogları için imkânlar sunar. Öğrencilere, öğretmenlere, gençlere ve gençlik çalışanlarına bir başka ülkede eğitim ve öğrenim görme imkânı tanır. Aynı zamanda, 18-30 yaş aralığındaki gençlere, kendi ülkelerinde, topluma yarar sağlayan projelerde gönüllü faaliyetlerde bulunmaları için imkân tanır” (Ulusal Ajans Resmi Sayfası, 2022). Ulusal Ajans, gençlere hizmet sunan, gençlerin kendilerini birçok anlamda geliştirmesini sağlayan bir kurumdur.

2. 2. Erasmus Programı

Genç bir nüfusu sahip olan Türkiye açısından eğitim programları Türkiye ile AB arasındaki ilişkileri geliştirmesi açısından bir fırsat olarak görülmektedir. Türkiye AB’ye adaylık statüsünü 1999 yılında kazandıktan sonra Eğitim ve Gençlik programlarına 1 Nisan 2004 tarihinde tam katılım hakkını elde etmiştir (Hasdemir ve Çalıkoglu, 2011: 66-67). 2006 yılına kadar Ulusal Ajans; Socrates, Leonardo da Vinci ve Gençlik adlarıyla bilinen Topluluk programlarını yürütmüştür. 2007-2013 dönemi içerisinde Hayat boyu Öğrenme ve Gençlik Programları ve 2014- 2020 yılları arasında ise Erasmus+ Programlarına katılmıştır. Ulusal Ajans, şu an ise 2021-2027 yılları arasındaki Erasmus+ Programını yürütmektedir (Ulusal Ajans Resmi Sayfası, 2022).

AB tarafından 1976 yılında eğitim alanındaki faaliyetler için başlayan program, 2014 yılından itibaren Erasmus+ olarak adlandırılmaktadır. Erasmus Programı; AB önceliğinde kurulan, Avrupa gençlerinin eğitim, kültür, sanat ve spor gibi faaliyet alanlarında kendini geliştirmesini sağlayan ve bütçesi Birlik tarafından karşılanan bir değişim programıdır. Bu değişim programı; öğrencilerin veya öğretim elemanlarının programa ortak olan ülkelerde bir süreliğine eğitim görmesi imkanını tanımaktadır. Program; eğitim, sağlık ve spor alanlarında uluslararası iş birliğini arttırmayı ve yeni ihtiyaçlara uygun ilerlemeyi hedeflemektedir. Erasmus+ 27 AB üyesi ülke, iki AB adayı ülke (Türkiye dahil) ve üç EFTA üyesi ülke olmak üzere toplam 33 ülke arasında uygulanmaktadır (Hatisaru, 2017: 65).

Türkiye Ulusal Ajansı Erasmus Programını;

“Erasmus+ 2021-2027 yılları arasında uygulanan eğitim, gençlik ve spor alanlarını kapsayan Avrupa Birliğinin hibe programıdır. Erasmus+ Programı ile kişilere, yaş ve eğitim geçmişlerine bakılmaksızın yeni beceriler kazandırılması, onların kişisel gelişimlerinin güçlendirilmesi ve istihdam olanaklarının artırılması amaçlanmaktadır.”

şeklinde açıklamaktadır. Ayrıca Erasmus+ Programı için 2021-2027 yılları arasında tüm Avrupa'daki bütçesi 28,4 Milyar Avro olarak belirtilmiştir (Ulusal Ajans, 2022).

Erasmus'a yükseköğretim kurumlarındaki öğrenciler ve öğretim elemanları katılmaktadır. Programa katılım, AB Komisyonu'nun onayladığı Erasmus Üniversite Beyannamesi ile olabilmektedir. Erasmus; üniversiteler arası iş birliği, hareketlilik ve uzmanlık ağlarının kurulması olarak 3 alt bölüme ayrılmaktadır. Üniversiteler arası iş birliği programında yer alan aktiviteler; hazırlık gezileri, Avrupa kredi transfer, müfredat geliştirme projeleri, yoğun programlar olarak gruplandırılmaktadır (Akman vd., 2011: 59).

Erasmus Programı, programa taraf ülkelerdeki yükseköğretim kurumlarında yapılan ikili anlaşmalara dayanmaktadır. Yükseköğretim kurumlarındaki öğrenciler veya öğretim elemanları eğitim-öğretim dönemlerinin belirli bir süresini bu programın ortağı olan üniversitelerde geçirmektedir. Bu süre 3-12 ay arasında değişmektedir. Programa katılanlar, farklı çalışmalara katılarak hem akademik alanda ilerleme sağlamak hem de kendini tanıtmaktadır. Ayrıca program sayesinde Avrupa kültürü daha yakından tanınmakta ve yeni çevreler edinilmektedir (Gençer, 2009: 155). Programın en temel amaçlarından biri yükseköğretim kurumlarındaki eğitim kalitesine arttırmaktır. Erasmus Programı farklı ülkelerdeki üniversiteler ile iş birliği yaparak öğrenci değişimine girmektedir. Yükseköğretimde başarılı olan öğrenciler ve öğretim elemanları farklı ülkelerdeki çalışmalara katılarak akademik olarak da tanınmaktadır.

Öğrencilerin Erasmus Programı'ndan yararlanması için bazı seçim şartlarını taşıması gerekmektedir. İlk olarak öğrencinin lisans, yüksek lisans veya doktora düzeyindeki bir programa tam zamanlı olarak kayıtlı olması gerekmektedir. Lisans düzeyindeki öğrencinin 4 üzerinden en az 2.20, yüksek lisans veya doktora düzeyindeki bir öğrencinin 4 üzerinden en az 2.50 not ortalamasına sahip olmasıdır. Program için diğer bir şart yeterli Avrupa Kredi Transferi ve Biriktirme Sistemi (AKTS) kredisi olmasıdır. Ayrıca öğrenci eğer Erasmus Programı'ndan daha önce yararlandıysa yeni programda 12 ayı geçmeyecek şekilde katılabilmektedir. Bu şartları sağlayan öğrenciler üniversite tarafından düzenlenecek yabancı dil seviye tespit sınavına girmektedir. Üniversiteler; programa katılacak öğrenciler seçilmeden önce programa kayıtlı olan diğer üniversitelerle ikili anlaşmaları yapmaktadır. Üniversite, yabancı dil sınavı için belirlediği asgari puanın altında kalan öğrencileri göndermeme hakkına sahiptir (Erasmus Uygulama El Kitabı, 2022: 11).

Avrupa Komisyonu tarafından yaptırılan bir çalışma olan Students and Higher Education Reform'da öğrenciler yükseköğretimi bireysel gelişim olarak tanımlamışlar ve gelişimine katkı sağlamak için yurtdışında eğitim görmek istediklerini belirtmişlerdir (Kasapoğlu Önder ve Balcı, 2010: 101). Aslan Bağcı, Erdem ve Erişen (2018), yaptıkları çalışmada öğrencilerin programdan beklentilerinin mesleki, sosyal, kişisel ve akademik beklentiler olduklarını saptamıştır. Adanır ve Susam (2019), yaptıkları çalışmalarda öğrencilerin en çok yeni kültürler tanımak ve yabancı dilini geliştirmek için Erasmus Programını tercih ettiği sonucuna ulaşmıştır.

Erasmus Programının öğrenciler açısından birçok kazanımı bulunmaktadır. Programa dahil olan ülkelerde yapılan araştırmalar Erasmus+ olumlu etkisini ortaya çıkarmaktadır. Erasmus, öğrencilerin mezun olduktan sonra istihdam edilebilirliğini ve başarılı kariyer olasılığını arttırmaktadır. Ayrıca öğrencilerin topluma aktif katılımını arttırmaktadır. Programa dezavantajlı grupların dahil edilmesi toplumsal uyuma katkı sağlamaktadır. Farklı ülkelerdeki üniversitelerin birlikte hareket etmesi, karşılıklı olarak öğrenci değişimi uluslararası iş birliğini de geliştirmektedir. Değişim programlarıyla yurtdışına giden öğrenciler, farklı kültürlerle tanışırken aynı zamanda kültürlerarası diyalogları da güçlenmektedir. Erasmus'un öğrencilere bir diğer katkısı da dil becerilerinin gelişmesine yardımcı olmaktadır (Türkiye Ulusal Ajansı, 2017: 10-16).

Kamusal Politika ve Demokrasi Çalışmaları (PODEM) 2020 yılında yayınladığı raporda, kültürler arası hareketlilik olarak bilinen Erasmus Programı sayesinde Avrupa'da yaşamış Türkiyeli üniversite öğrencilerinin ve aynı sebeple Türkiye'de yaşamış Avrupalı öğrencilerin de dahil edildiği bir saha çalışması yapmıştır. Bu çalışmada, üniversite öğrencilerinin Türkiye'ye ve AB'ye ilişkin görüşleri, Erasmus'a dair algıları gibi konulara

yer verilmiştir. Çalışmada Erasmus’a dair sorulara katılımcılar; seyahat etme, kültürel deneyim, yabancı dil öğrenme, eğlenmek, özgür olmak ve arkadaş edinmek gibi cevaplar vermiştir. Programa katılanların önemli bir kısmının program deneyimini olumlu değerlendirdiği gözlemlenmektedir. Ancak çalışmada Avrupa ile ilgili insanları milliyetlerine göre değerlendirdiği, AB üyesi ülkelerin ulusal çıkarlarını birlik çıkarlarından üstün tuttuğu ve ayrımcı olduğuna dair cevaplar da alınmıştır. Ayrıca katılımcıların büyük çoğunluğunun Türkiye’nin AB üyesi olacağına dair inançları kalmamıştır. (PODEM, 2020).

2.3. Öğrencilerin Erasmus Programına Yaklaşımı

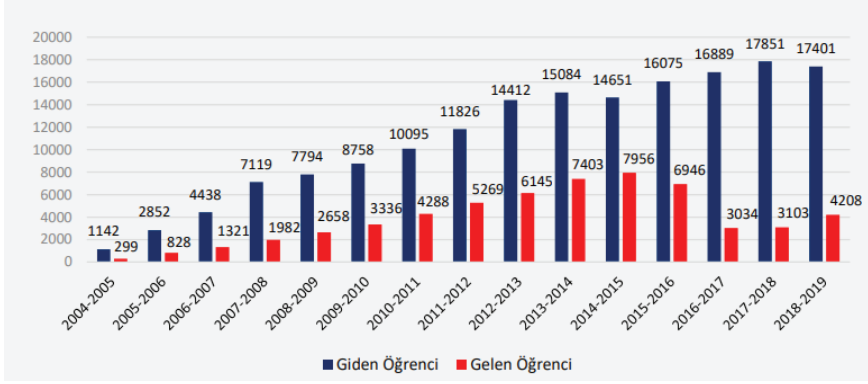
1970’lerde altyapısı oluşturulan Erasmus Yükseköğretim Öğrenme Hareketliliği Programı, 1987 yılında yürürlüğe girmiştir (Şahin, 2013: 6). Bu zamana kadar farklı isimler anılan program son olarak 2014 yılında Avrupa Komisyonu tarafından Erasmus+ olarak devam etmektedir.

İlk olarak yükseköğretimdeki öğrenci hareketliliğini desteklemek için oluşturulan program, daha sonra mesleki eğitim, okul eğitimi, gençlik ve spor alanlarında da destek vermeye başlamıştır. 30 yılı aşkın süredir hizmet sunan ve yaklaşık 10 milyon insanın eğitim, mesleki deneyim, staj gibi fırsatlar finansal destek sunmaya devam etmektedir (Adanır ve Susam, 2019: 1586). Erasmus Programı sayesinde birçok öğrenci farklı ülkelerde akademik, sosyal ve kültürel kazanımlar elde etme şansı yakalamaktadır.

AB’ye aday ülke olunması ile birçok alanda yenilikler getirilmiştir. Bu alanlardan en önemlisi de eğitim alanıdır. Eğitim her ülkenin olmazsa olmaz bir unsurudur. AB eğitime katkı sağlamak için farklı politikalar geliştirmektedir. AB eğitim politikaları ile birçok ülkeye öncülük etmektedir. Bu programlardan biri de Türkiye’de de uygulanan Erasmus Programı’dır. AB’nin öncülük ettiği program olan Erasmus’a katılım öğrenciler için bir yandan da AB’ye olan bakış açısını göstermektedir.

Bu çalışmada Türkiye’deki öğrencilerin Erasmus Programı’na bakış açıları, programa yönelik algıları, yıllara göre katılım oranları, tercih ettikleri ülkeler ele alınmaktadır.

Grafik 1. Türkiye’de Erasmus Öğrenci Hareketliliğinin Yıllara Göre Dağılımı (2004-2019).

Kaynak: *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Özey ve Özözen Kahraman tarafından Ulusal Ajans ve Avrupa Komisyonu raporlarından derlenmiştir.*

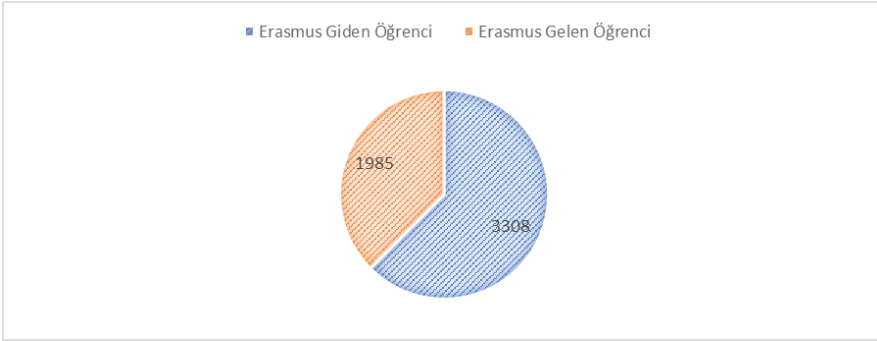
Grafik 1 incelendiğinde 2004-2005 yılları arasından 2013-2014 yılları arasına kadar Erasmus Programı ile giden öğrenci sayısı artış göstermektedir. 2014-2015 yılları arasında yaşanan küçük bir düşüşten sonra 2017-2018 yıllarına kadar giden öğrenci sayısı artmaya devam etmiştir. Diğer taraftan 2004-2005 yılları arasından 2014-2015 yılları arasına kadar gelen öğrenci sayısı her geçen yıl artmıştır. 2015-2016 yıllarından sonra gelen öğrenci sayısında düşüş yaşanmaya başlamıştır. Grafikte gelen ve giden öğrenci sayısı arasında dengesizlik vardır. Ancak genel olarak Erasmus’a katılımın her geçen yıl arttığı gözlemlenmektedir. Bu artışta öğrencilerin Erasmus+ bakış açısının olumlu olduğunu göstermektedir. 2019-2020 döneminde Türkiye’den giden öğrenci sayısı 15.596 iken gelen öğrenci sayısı 4404’tür (<https://istatistik.yok.gov.tr/>). 2019’da giden öğrenci sayısının bir önceki döneme göre düşüş yaşadığı saptanmıştır.

Grafikte gelen öğrenci sayısı 2004-2005 arası dönemden 2014-2015 dönemine kadar artarak devam etmiştir. 2015-2016 döneminden itibaren azalmaya başlamıştır. 2016-2017 döneminde bir önceki döneme göre yarı yarıya düşmüştür. 2018-2019 döneminde tekrar artış yaşamıştır. Grafikte giden öğrencilerin gelen öğrencilerden her zaman fazla olduğu gözlemlenmektedir. Gelen öğrenci ve giden öğrenci arasındaki farkın her dönemde fazla olduğu dikkat çekmektedir.

Erasmus’a olan katılım dalgalanmalar olsa da genel olarak artma eğilimindedir. Program sayesinde birçok öğrenciye yurtdışında deneyim kazanma fırsatı verilmektedir. Katılım oranları dikkate alındığında öğrencilerin her geçen gün programa ilgisi artmaktadır. Hem gelen öğrenciler hem de giden öğrenciler de yaşanan düşüşler oldukça az miktardadır. Ay-

rica program ile farklı bir ülkeye gidilmesi yabancı dillerini geliştirmek ve farklı kültürler tanımak için de bir avantajdır. Öğrenciler için sağlanan mali destek olması da durumu yurtdışında eğitim görmeye yeterli olmayan öğrenciler için ilgi çekici olduğu düşünülmektedir. Yurtdışı fırsatını elde eden öğrenciler, farklı ülkelerden yeni arkadaşlar edinme olanağı bulacaktır. Farklı kültürlerden insan tanımak yeni bağlantılar kurmanın önünü de açacaktır. Öğrencilerin alışık olduğu bir hayattan farklı bir hayata geçiş yapması onların sorumluluğunu artırırken aynı zamanda özgüvenlerinin artmasına da yardımcı olacaktır. Dahası öğrencilerin farklı bir bakış açısı kazanmasına katkısı olmaktadır. Ayrıca yurtdışında eğitim görmüş olmak ilerideki mesleki hayat için de kazanım sağlamaktır. Sayılan tüm bu avantajların öğrencilerin Erasmus Programı'na olan ilgisini ve katılımını arttırdığı düşünülmektedir. Grafikteki katılım oranları tüm bu sayılanları doğrular niteliktedir.

Grafik 2. 2020-2021 Yılları Arasında Erasmus+ Katılan Toplam Öğrenci

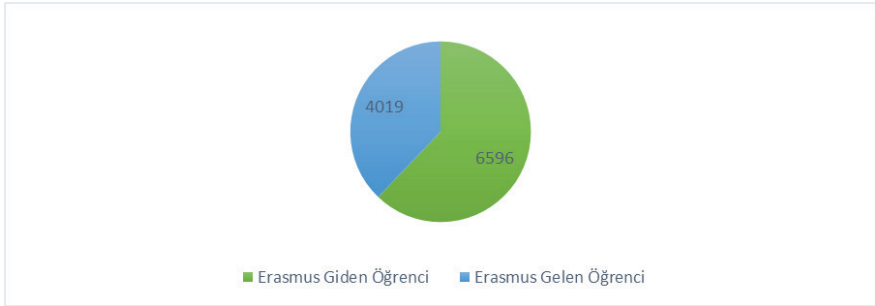

Kaynak: Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sisteminden elde edilen verilerden üretilmiştir. (<https://istatistik.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 17.12.2022)

Grafik'e göre 2021 yıllarında Erasmus+ katılan toplam öğrenci sayısı 6471'tir. Bu sayının 3308'ini giden öğrenciler, 1985'ini ise gelen öğrenciler oluşturmaktadır. 2020-2021 arasında giden öğrenci sayısı son 15 yılın en düşük sayısıdır. Bu durumda Covid 19 pandemisinin etkisi de yadsınamaz. Covid-19 pandemisiyle birlikte uluslararası seyahat kısıtlamaları Erasmus eğitim programı hareketliliğine de olumsuz yönde yansımıştır. Programın başladığı günden bu yana giden öğrenciler arasında her ne kadar bir dalgalanma söz konusu olsa da devamlı bir artma eğilimi gözlemlenmiştir. Bir önceki dönemde Türkiye'den giden öğrenci sayısı 15.596 iken gelen öğrenci sayısı 4404'tür. Bu bağlamda incelendiğinde 2020-2021 arasında giden öğrencinin yaklaşık %80 düşüş yaşadığı, gelen öğrencinin de yarı yarıya düştüğü saptanmıştır. Bu durumda Covid-19 salgınının eğitim hareketliliği üzerindeki etkisi yadsınamaz. 2020 yılında Covid-19

salgınının patlak vermesi sonucu geçici olarak seyahatlerin engellenmesi ve eğitime ara verilmesi Erasmus+ Hareketlilik Programını da kesintiye uğratmıştır. Virüs sebebiyle kendi içlerine kapanan ülkeler; ülkelerine giriş ve çıkışı kapatmıştır. Bu dönemde programlar ertelenmiş veya iptal edilmiştir. Türkiye Ulusal Ajansı yayınladığı metinde öğrencilerin mağduriyet yaşamaması için sanal hareketlilik, çevrimiçi eğitimler gibi önlemler almıştır (Ulusal Ajans, 2020). Ancak alınan önlemlere rağmen pandeminin Erasmus+ Programına katılmada bir olumsuzluk yarattığı savunulabilir. Bu bağlamda 2020-2021 programa katılımda yaşanan düşüşün pandemi olduğu ortadadır. Hocaoglu Bahadır ve İba Gürsoy (2020), Kırklareli Üniversitesi'nde yaptıkları bir çalışmada, salgının Erasmus Programını kötü etkilediği sonucuna ulaşmıştır. Erasmus Programı, başladığından bu yana ulaştığı kitle ve ayrılan bütçe bakımından artış gösteren bir hareketliliktir. Ancak salgının patlak vermesiyle merkez üssünün Avrupa olması ve Erasmus'un bir hareketlilik programı olması; programın salgından etkilenmesi kaçınılmaz kılmaştır. Bu nedenle programdan yararlanan birçok katılımcının programı ya durdurduğu ya iptal ettirdiği ya da ertelettiği sonucuna ulaşmıştır.

Grafik 3. 2021-2022 yılları arasında Erasmus+ Katılan Toplam Öğrenci

Kaynak: Yükseköğretim Bilgi Yönetim Sisteminden elde edilen verilerden üretilmiştir. (<https://istatistik.yok.gov.tr/>, Erişim Tarihi: 17.12.2022)

Grafik 3'e göre 2021-2022 yıllarında Erasmus+ katılan toplam öğrenci sayısı 10615'tir. Bu sayının 6596'sını giden öğrenciler, 4019'unu gelen öğrenciler oluşturmaktadır. 2020-2021 döneminde (Grafik 2) Erasmus+ toplam öğrenci sayısı 6471'tir. Bu bağlamda incelendiğinde 2021-2022 yıllarında bir önceki döneme göre 2 kat artış yaşandığı gözlemlenmektedir. Programa katılımın artmasının en temel nedeni pandemi sürecinin atlatılması olarak görülebilir. Ancak yine de daha önceki dönemlere göre katılım oranı oldukça düşüktür.

Şekiller incelendiğinde, Türkiye'de öğrencilerin Erasmus+ bakış açısı olumlu yönde olarak değerlendirilmektedir. Erasmus+ ilk yürürlüğe gir-

diğinden bu yana programa katılan sayısı her geçen gün artmıştır. 2020 yılında Covid-19 salgınının patlak vermesi Erasmus+ olumsuz yönde etkilemiştir. Ancak pandemiden sonraki dönemde katılım artmaya devam etmiştir.

Türkiye Ulusal Ajansından elde edilen verilere göre;

“Ajans aracılığıyla 2004 yılından 2017 yılına kadar ülkemizden, 120 binden fazla proje başvurusu alınmış, bunlardan 28 binden fazlasına, 1 milyar Avro’nun üzerinde hibe tahsis edilmiştir. Programlar kapsamında ülkemiz koordinatörlüğündeki projelerde 475 binden fazla katılımcının hareketliliklere katılarak eğitim ve gençlik fırsatlarından faydalanması sağlanmıştır. Türkiye, yılda ortalama 9 binin üzerinde başvuru ile Erasmus+ kapsamındaki 33 program üyesi ülke arasında en fazla proje başvurusu alan ülkedir.” (Türkiye Ulusal Ajansı, 2017: 19).

Bu durum programa ortak olan ülkeler arasında Türkiye’nin en yüksek katılım oranlarından birine sahip olduğunu göstermektedir. Bir başka deyişle öğrencilerin programlara katılmak için başvurması programa bakışın olumlu olduğunun göstergesidir.

Tablo 1. Öğrencilerin Erasmus Programı ile En Çok Gittiği Ülkeler (2004-2016)

#	Ülke Adı	Giden Öğrenci Sayısı
1	Polonya	23.682
2	Almanya	22.829
3	İtalya	11.035
4	İspanya	8.974
5	Fransa	6.327
6	Hollanda	6.222
7	Çek Cumhuriyeti	6.105
8	Portekiz	5.118
9	Macaristan	4.723
10	Birleşik Krallık	4.498

Kaynak: Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Strateji Belgesi’nden (2018-2022) elde edilmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde Türkiye’den Erasmus Programıyla en çok giden ülkelerin başında sırasıyla Polonya, Almanya, İtalya, İspanya, Fransa ve Hollanda yer almaktadır. Öğrenciler, programla en fazla Polonya, Almanya ve İtalya’yı tercih etmektedir. Türkiye’den Polonya’ya ve Al-

many'a gidenlerin sayısı birbirine çok yakındır. Bu durum Türkiye ile Almanya ve Polonya arasında Erasmus+ Programında ciddi bir iş birliği olduğunu da göstermektedir.

Öğrencilerin Polonya'yı seçmelerinin birçok farklı sebebi bulunmaktadır. İlk olarak Polonya Euro'yu kullanan bir Avrupa Birliği ülkesi değildir. Polonya, kendi para birimi olan Zloty kullanmaktadır ve Zloty'nin değeri de Türk lirasının değerine yakındır (Karlı ve Özel, 2020: 9). Bir diğer neden Polonya'nın konumundan dolayı olduğu düşünülmektedir. Polonya 7 ülkenin kara sınırında bulunmaktadır ve Doğu Avrupa'da yer almaktadır. Polonya'nın bu jeopolitik konumu diğer ülkelerin önüne geçmesine neden olabilmektedir. Polonya'da üniversite sayısı ve İngilizce sunulan bölüm sayısı fazladır. Bu da öğrencilerin Polonya'da seçecekleri üniversite için seçim şansını arttırmaktadır. Ayrıca Polonya ulaşım ağları yönünden de gelişmiş bir ülke olduğundan diğer ülkelere kolay seyahat etme olanağı bulunmaktadır. Program için bu kadar çok öğrencinin Polonya'yı tercih etmesi, Polonya'da bir Erasmus atmosferinin oluştuğunu göstermektedir.

Erasmus+ en çok gidilen bir diğer yer de Almanya'dır. Almanya'nın dünyanın en iyi üniversitelerine sahip olan ülkelere biri olduğu bilinmektedir. Akademik ve mesleki kazanım sağlamak isteyen öğrencilerin bu sebeple Almanya'yı seçtiği düşünülmektedir. Almanya'nın da konumu Polonya gibi Avrupa'nın doğusuna yakın kısımlarda yer almaktadır. Konunun yerinin seyahat etmeye uygun olması ve ulaşım ağlarının gelişmiş olması öğrencilerin Almanya'yı diğer ülkelere göre daha çok tercih etmesine sebep olabilmektedir. Avrupa'da en çok göç alan ülkelere biri olan ve 9 ülkeye sınırı olan Almanya, çok uluslu bir yapıya sahiptir. Birçok ülkeden göç alması sebebiyle kozmopolit bir yapıya sahiptir. Ayrıca Almanya, kültür ve sanat konusunda da kendini geliştirmiş durumdadır. Ayrıca öğrencilerin Almanya'yı seçmesinin bir diğer sebebi olarak, Almanya ile Türkiye arasındaki geçmişten gelen yakınlığa da bağlanmaktadır. Almanya'da yaşayan Türk nüfusunun fazla olması Erasmus+ gelen öğrencilerin daha kolay kabullenilmesini sağlamaktadır.

Öğrenciler için bir diğer seçenek ise İtalya'dır. İtalya, eğitim kalitesi bakımından gelişmiş bir ülkedir. Bu da doğal olarak Erasmus+ yurtdışına gidecek öğrenciler için İtalya'yı öncelikli sıraya taşımaktadır. Öğrenciler, programı sadece akademik ve mesleki kazanım için tercih etmemektedir. İtalya'nın gezilebilecek birçok turistik yeri bulunmaktadır. İtalya, öğrenciler için hem iyi bir eğitim seçeneği hem de konumu itibarıyla iyi bir seyahat noktasıdır. İtalya, popülerlik kazanmış bir ülkedir. Ayrıca sıcak bir iklime sahip olması da İtalya'yı çekici yapan sebeplerden biri olduğu düşünülmektedir.

İtalya'dan sonra en çok gidilen bir diğer ülke İspanya'dır. İspanya diğer Avrupa ülkelerine göre kıyasla yaşamın ucuz olduğu bir ülkedir. Bu da öğrenciler açısından İspanya'yı ön plana çıkarmaktadır. Öğrenciler için coğrafi konum ve iklim unsurunun da önemli olduğu düşünülmektedir. İspanyollar, eğlenmeyi seven bir toplumdur. Bu durumu da sürekli yaptıkları festivallerle göstermektedirler. Öğrenciler, eğitimin yanında eğlenceyi de tercih ettikleri için İspanya onlar için ilk tercihler arasındadır. Ayrıca İspanya kültür bakımından da zengin bir ülkedir.

Tablo 2. Öğrencilerin Erasmus Programında Türkiye'yi En Çok Tercih Eden Ülkeler (2004-2016)

#	Ülke Adı	Gelen Öğrenci Sayısı
1	Almanya	14.483
2	Fransa	5.102
3	Polonya	4.988
4	Hollanda	4.181
5	İtalya	3.362
6	İspanya	2.414
7	Litvanya	2.165
8	Çek Cumhuriyeti	1.918
9	Romanya	1.660
10	Belçika	1.460

Kaynak: Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Strateji Belgesi'nden (2018-2022) elde edilmiştir.

Erasmus Programı ile yurtdışından Türkiye'ye gelen öğrenciler sırasıyla Almanya, Fransa, Polonya, Hollanda ve İtalya'dan gelmektedir. En çok Almanya'dan öğrenci gelmesinin sebepleri arasında Türkiye ile Almanya'nın geçmişten gelen yakın ilişkileri, Almanya'da Türklerin yoğun olarak yaşaması yer almaktadır.

Erasmus Değişim Programının öğrencilere sağladığı birçok yarar bulunmaktadır. İlk olarak program sayesinde birçok öğrenci yurtdışı fırsatı yakalamaktadır. Bu fırsatı yakalayan öğrenciler, öğrenciler hem yurtdışında eğitim görmekte hem de farklı yerler ve kültürler tanımaktadır. Belirli bir süreliğine de olsa farklı yerler gören öğrenciler, yeni insanları tanıma fırsatı bulmaktadır. Farklı sosyal çevreler edinen öğrenciler, aynı zamanda unutulmaz bir deneyim de yaşamaktadır. Ayrıca gittikleri ülkelerde dil pratiği de geliştirmektedirler. Gidilen ülkenin dili ne olursa olsun ihtiyaçlarını

anlatmak için birçok ülkenin dili olan İngilizceyi de öğrenmek zorunda kalmaktadırlar. Yurtdışında belirli bir süre eğitim fırsatı bulan bu kesim bir taraftan da ailelerinden ve alıştıkları yaşamdan uzak kalmaktadırlar. Bu da onlara bir nevi kendi başının çaresine bakmayı yani güçlü bir birey olmayı öğretmektedir. Tüm bu artılar üyelik sürecinde olan ve genç nüfusa sahip Türkiye'nin AB'ye olan bakış açısını olumlu yönde etkileyebilmektedir. Bunu grafiklerde de görüldüğü üzere artan oranda Erasmus programına olan devamlılıktan çıkartabiliriz. Sadece pandemi dönemi hareketlilik programında durağanlaşma söz konusu olmuştur. Ayrıca üniversite öğrencilerinin Avrupa ülkelerinde yurtdışı deneyimleri sağlamaları onların AB algısını da etkileyecektir.

AB'ye aday ülke olunması sonucu Erasmus Programı bir avantaj olarak elde edilmiştir. AB ile olan ilişkilerin güçlenmesi, iş birliğinin artması, ön yargıların kırılmasına yardımcı olmaktadır. Özellikle programla yurtdışına giden öğrenciler AB'ye üye ülkeleri yakından tanımaktadır. Programa olan katılımın her geçen gün artması aslında AB eğitim programlarının ilgiyle takip edildiğini ve başarıya ulaştığını göstermektedir. Programla yurtdışına giden öğrenciler olumlu geri dönüşleri olduğu ve bunun da her geçen gün programa katılımı arttırdığı düşünülmektedir.

SONUÇ

Türkiye'nin AB'ye aday ülke statüsüne gelmesiyle birlikte Türkiye yapılanma sürecine girmiştir. Bu yapılanma süreci içerisinde birçok kurum ve kuruluşun yapısında değişikliğe gidilmiştir. Bu kurumlardan biri de Avrupa Birliği Başkanlığı'dır. Kuruluşundan bu yana adında ve teşkilat yapısında değişiklik yapılan Avrupa Birliği Başkanlığı, ilk olarak Avrupa Birliği Genel Sekreterliği olarak kurulmuştur. Avrupa Birliği Genel Sekreterliği, Türkiye'nin AB ile ilgili işlerini koordine etmek üzere kurulmuştur. Bir süre boyunca Avrupa Birliği Genel Sekreterliği olarak hizmet sunan bu kurum, 2011 yılında bakanlıklarda yapılan düzenlemelerle Avrupa Birliği Bakanlığı olarak hizmet vermeye devam etmiştir. 2017 yılında yapılan anayasa referandum sonucu, Anayasaya uyum değişikliği gerekçesiyle kaldırılmıştır. 2018 yılında Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile Dışişleri Bakanlığı'na bağlı olarak Avrupa Birliği Başkanlığı olarak yeniden kurulmuştur.

Türkiye'nin yeniden yapılanma konusunda girdiği bu süreç kapsamında birçok alanda da AB standartlarına erişim ve uyum konusunda düzenlemeler getirmiştir. Bu yeni düzenlemelerden biri de eğitim alanıdır. Türkiye, AB'ye aday ülke konumuna geldikten sonra eğitim alanında pek çok düzenlemeler yapmış ve yeni projelere ortak olmaya başlamıştır. Türkiye'nin ortak olduğu bu projelerin başında AB Eğitim ve Gençlik Programı yer almaktadır. AB Eğitim ve Gençlik Programları, AB'ye üye devletler ve aday ülkelerdeki gençlerin yurtdışında eğitim, staj ve spor gibi alanlar-

da hizmetler sunan, onların eğitim kalitesini arttıran ve onlara yurtdışına çıkma fırsatı sunan programlardır. Bu programların finansman desteği AB tarafından karşılanmaktadır. Ülkelerdeki programların tanıtılmasından ve yürütülmesinden Ulusal Ajanslar sorumludur.

AB Eğitim ve Gençlik Programlarından biri de öğrenciler arasında en çok ilgi gören program olan Erasmus Programı'dır. Erasmus Programı, yükseköğretimde öğrenim gören gençlerin ve öğretim elemanlarının yararlandığı hareketlilik programıdır. Program ile yurtdışına çıkan öğrenciler; mesleki, sosyal ve kültürel birçok alanda kazanım elde etmektedir.

Çalışmada öğrencilerin Erasmus Programı'na bakış açısı ele alınmaktadır. Konuyla alakalı gerekli literatür taraması yapılmıştır. Öğrencilerin 2004-2022 arasında Erasmus Programına katılımı sayısal verilerle ele alınmıştır. Ayrıca Erasmus Programı'na katılan öğrencilerin en çok hangi ülkeleri tercih ettiği araştırılmıştır. Elde edilen bilgiler sonucunda Türkiye'deki öğrencilerin Erasmus programına olan ilgisinin olduğu görülmüştür. Ancak yurtdışından gelen öğrenci sayısında yeterli oranda artış sağlanamaması ve grafiklerden de görüldüğü üzere Türkiye'den giden öğrenci sayısı fazla iken Türkiye'ye Erasmus kapsamında gelen öğrenci oranı oldukça düşüktür. Bu durumda AB katılım sürecinde olan Türkiye'nin daha çok yabancı öğrencilere Türkiye'yi tanıtmaya ve üniversitelerin bu anlamda AB içerisinde yer alan üniversitelerle bağlantılarının artırılması teşvik edilmelidir. Bu kapsamda iş birliklerinin artırılmasıyla AB ülkeleri açısından da Türkiye imajının olumlu evrileceği düşünülmektedir.

2004'ten 2019'a kadar ara dönemlerde dalgalanmalar söz konusu olsa da Erasmus'a katılan öğrenci sayısının arttığı gözlemlenmiştir. Bu da öğrencilerin Erasmus Programı'na karşı bakış açısının Türkiye açısından olumlu olduğunu göstermektedir. 2020 yılında Covid-19 salgınının dünyayı etkisi altına alması şüphesiz Erasmus Programı'nı da etkilemiştir. Pandemi döneminde Erasmus Programı ile yurtdışına giden öğrenci sayısı büyük oranda düşüş yaşamıştır. Ancak pandemi dönemi sonrası katılım sayısı yavaş yavaş artmaya başlamıştır. Fakat yine de pandemi öncesindeki rakamlara henüz ulaşamamıştır.

Erasmus Programı ile amaçlanan Türkiye'nin AB ile olan ilişkileri güçlendirmek, aralarındaki iş birliğini arttırmak, ülkelerdeki vatandaşların önyargılarını kırmak, öğrencilerin eğitim kalitesini AB standartlarını taşımak ve nitelikli istihdam gücünü arttırmaktadır. Türkiye'de başladığı ilk günden bugüne Erasmus Programı'na olan yoğun ilgi her geçen gün artmaktadır. Programa katılımda dönemsel dalgalanmalar olsa da artma eğilimi söz konusudur. Türkiye'den Erasmus Programı ile giden öğrenci sayısı her zaman gelen öğrenci sayısından fazla olmuştur. Bu da Türkiye'nin görece diğer ülkelere göre daha az tercih edildiğini göstermektedir.

KAYNAKÇA

- Adanır, Y. ve Susanır, E. (2019). “Yükseköğretim Öğrencileri Erasmus+ Programı Hakkındaki Görüşleri (Muş Alparslan Üniversitesi Örneği)”. *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 12, Sayı XLIII, 1584-1612.
- Adıgüzel, İ., B. (2013). “Erasmus Programına Katılan Gençlerin Türkiye’deki ve Gittikleri Ülkelerdeki Gençlere ve Gençlik Hizmetlerine İlişkin Görüşleri”. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Hizmet Anabilim Dalı, Ankara.
- Akman, E., Akçay, E., Y. ve Argun, Ç. (2011). “Avrupa Birliği’nin Değişen Nüfus Yapısında Gençler ve AB’nin Gençlik Politikaları”. *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Cilt 11, Sayı 21, 41 – 72.
- Aslan Bağcı, Ö., Erdem, S. ve Erişen, y. (2018). “Erasmus+ KA103 Hareketlilik Programının Öğrenci ve Koordinatör Görüşlerine Göre Değerlendirilmesi”. *Türkiye Eğitim Dergisi*, Cilt 3, Sayı 1, 54-76.
- Çetin, Filiz (2002), “Avrupa Birliği Gençlik Eğitim Programları”. *Milli Eğitim Dergisi*, Sayı: 155–156, Milli Eğitim Basımevi.
- Erasmus+ Yükseköğretim Kurumları için El Kitabı (2022). https://www.dogus.edu.tr/docs/default-source/default-document-library/2021-ulusal-a-jans-erasmus-el-kitab%C4%B1.pdf?sfvrsn=491ec6f9_8 . Erişim Tarihi: 14.12.2022
- Gençer, G. (2009). “Avrupa Birliği Eğitim ve Gençlik Programları; Erasmus Programı ve Türkiye Yüksek Öğretiminde Programın Uygulanması.” Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Beykent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Yönetimi Anabilim Dalı, İstanbul.
- Hasdemir, F. ve Çalıkoğlu, M., R. (2011). “Avrupa Birliği Eğitim Programları ve Değişim”. *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, Cilt 1, Sayı 2, 66-68.
- Hatusaru, V. (2017). “Türkiye’nin Erasmus+ Programına Katılımının Değerlendirilmesi: Stratejik Ortaklıklar ve Bilgi Ortaklıkları Örneği”. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 16, No 2, 65-83.
- Hocaoğlu Bahadır, N. ve İba Gürsoy, S. (2020). “Covid-19 ve AB Erasmus+ Programı’na Bakış: Kırklareli Üniversitesi Örneği”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Special Issue 728-751.
- Karlı, İ. ve Özel, M. (2020). “Türkiye’nin uluslararası imajında yurttaş diplomasisinin rolü: Erasmus+ Değişim Programı özelinde Polonya örneği”. *Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi*, 5(9): 1-17.
- Kasapoğlu Önder, R. ve Balcı, A. (2010). “Erasmus Öğrenim Hareketliliği Programının 2007 Yılında Programdan Yararlanan Türk Öğrenciler Üzerindeki Etkileri”. *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, Cilt 9, No 2, 93-116.
- Özey, E. ve Özözen Kahraman, S. (2022). “Brexit Sürecinin Eğitim Hareketliliğine Etkileri: Erasmus’tan Turing’e Yeni Fırsatlar ve Tehditler”. *İstanbul*

Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Sayı, 183-210.

PODEM (2020). “*Değerler, Etkileşimler ve Beklentiler: Türkiye’de Üniversite Gençliğini Anlamak*”. İstanbul.

Resmi Gazete, (2000). “4587 Sayılı Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun”, Sayı: 24099, 04.07.2000.

Resmi Gazete, (2009). “5916 Sayılı Avrupa Birliği Genel Sekreterliği Teşkilât ve Görevleri Hakkında Kanun”, Sayı: 27283, 09.07.2009.

Resmi Gazete, (2011). “Avrupa Birliği Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”, Sayı: 27958 Mükerrer, 08.06.2011.

Resmi Gazete, (2018a). “Anayasada Yapılan Değişimlere Uyum Sağlanması Amacıyla Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname”, Sayı: 30473, 3. Mükerrer, 09.07.2018.

Resmi Gazete, (2018b). “Bakanlıklara Bağlı, İlgili, İlişkili Kurum ve Kuruluşlar ile Diğer Kurum ve Kuruluşların Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi”, No: 4, Sayı:30479, 15.07.2018.

Saylam, A. ve Ömürgönülşen, U. (2013). “Avrupa Birliği Genel Sekreterliğinden Avrupa Birliği Bakanlığı’na: Türk Kamu Yönetiminde Yeni Bir Bakanlık Teşkilatlanması”, *Akdeniz İİBF Dergisi*, 25, 178–196.

Tarhan, A., B., ve Ezici, E. (2020). “Türkiye - Avrupa Birliği İlişkisinin Teşkilat Yapısı Üzerinden İncelenmesi: Avrupa Birliği Başkanlığı”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(2), 525-544.

T.C. Başbakanlık Avrupa Birliği Genel Sekreterliği (2011). “*Avrupa Birliği Yolunda ABGS’nin 10 Yılı*”. Ankara.

Türkiye Ulusal Ajansı (2017). “*Erasmus’tan Erasmus+’a 30 Yılın Hikayesi*”. Ankara.

Türkiye Ulusal Ajansı (2020). https://www.ua.gov.tr/media/ak5mb33d/corona-vir%C3%BCs_08-07-2020.pdf . Erişim Tarihi: 14.12.2022.

Türkiye Ulusal Ajansı (2022). https://www.ua.gov.tr/programlar/_erasmus-programi/ .Erişim Tarihi: 10.12.2022.

Yükseköğretim Kurulu (2017). *Yükseköğretimde Uluslararasılaşma Strateji Belgesi 2018-2022*. : Ankara. https://www.yok.gov.tr/Documents/AnaSayfa/Yuksekogretimde_Uluslararasılaşma_Strateji_Belgesi_2018_2022.pdf. Erişim Tarihi: 15.12.2022.

“

Bölüm 10

EKONOMİ VE FİNANSTA FARKLI BAKİŞ AÇILARI

Hatice ER¹

”

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi

GİRİŞ

Hisse senedi fiyatları ile genel ekonomik durum ve işletmelerin performansı arasındaki ilişkiler uzun yıllardan beri çeşitli ekonomi ve finans uzmanlarının araştırmalarına konu olmuştur. Bazı araştırmacılar ekonomik göstergelerin yardımıyla ve işletmelerin performansını yansıtan belirli göstergelerle hisse senedi fiyatlarında meydana gelecek bir artış veya azalışın önceden tahmin edilebileceğini savunmuşlardır. Bazı araştırmacılar da olaya etkin piyasalar kuramı açısından bakarak hisse senedi fiyatlarının gelecekle ilgili bütün beklentileri yansıttığını ve bu yüzden de geçmiş ekonomik verilerle ya da işletmeye ait performans göstergeleriyle gelecekteki fiyat değişimlerinin tahmin edilmesinin mümkün olmayacağını savunmuşlardır.

Hisse senedi fiyatlarının tahmin edilmesi gerek işletmeler gerekse yatırımcılar ve piyasalar açısından son derece önemli ve hassas bir konudur. Yapılan araştırmalar göstermiştir ki bir hisse senedinin fiyatının belirlenmesinde salt finansal veriler veya ekonomik veriler yeterli değildir. Bunların yanı sıra yatırımcıların psikolojik ve demografik özellikleri de önem arz edecektir.

Bu çalışmada hisse senedi fiyat tahminlemede finansal oran analizlerinin, yatırımcı psikolojisinin ve yatırımcının bireysel özelliklerinin etkisi incelenecektir.

1. Hisse senedi fiyat tahmininde etkili olan faktörler

Hisse senetleri fiyatlarına etkisi olan birçok faktör vardır. Yatırımcıların bu faktörleri göz önünde bulundururken hisse senetlerini aldığı şirketi bu faktörlere göre değerlendirmesi gerekir. Değer değişimlerinde etkili olarak rol alan birçok faktör bulunmaktadır. Şirketin iç piyasadaki durumu, dış ekonomideki durumu, döviz kurlarındaki değişimler, şirket hissedarlarının yoğunluğu, faiz kurları ve bunlar gibi birçok faktör hisse senetlerinin fiyatlarını oluşturur. Bunlar içerisinde hisse senetleri değerlerini en çok etkileyen faktör içinde bulunan döneme göre değişiklik gösterir.

Hisse senedi fiyatlarına etki eden faktörler aşağıdaki gibi özetlenebilir.

1.1. İşletme düzeyindeki faktörler

İşletmeye bağlı faktörler veya iç faktörler dediğimizde işletmenin kontrolü altında olan ve işletmeden işletmeye değişiklik gösteren faktörler akla gelmektedir. Bunların içinde en dikkat çeken faktör şüphesiz işletmenin finansal yapısı ile ilgili olan faktörler olacaktır. İşletmenin finansal yapısı ile ilgili faktörler genellikle risk algısı ile doğru ilişkilidir. Finansal

yapıda yaşanan bir sıkıntı veya darboğaz, işletmenin risk düzeyini arttırır. Bu nedenle finansal yapı risk olarak algılanır ve buna göre değerlendirilir.

Genel olarak hisse senedi fiyatını etkileyen işletme düzeyindeki faktörler şöyle sıralanabilir:

1. İşletme Yönetimi
2. Bedelli ve Bedelsiz Sermaye Artımı
3. Kar Dağıtım Politikası
4. İşletmenin Faaliyet Konusu
5. İçerden Öğrenenlerin Ticareti ve Manipülasyon
6. Sektör İçindeki Payı
7. Devlet Müdahalesi (Teşvikler)
8. Finansal Tablolardaki Bilgilerin Kalitesi
9. Finansal Yapı:

Finansal yapı işletme düzeyindeki faktörlerden belki de en önemlisi olacaktır. Çünkü işletmenin finansal yapısı ile ilgili bilgiler yatırımcı tarafından işletmenin riski olarak algılanır. Finansal yapı hisse senedi fiyatını finansal düzeyde etkileyen en temel faktörlerden biridir. Genelde finansal oranları analizi yoluyla fiyat tahmini yapılabilir. Bu noktada finansal oran analizine kısaca değinmek doğru olacaktır.

1.1.1. Finansal Oran Analizi

Finansal oran analizi kapsamında değerlendirilen dört tür orandan bahsedilebilir. Bunlar işletmenin finansal yapısına ilişkin bilgi edinmek için bilanço ve gelir tablosu ile bunların çeşitli kalemlerinin analize tabi tutulması sonucu ortaya çıkar.

1.1.1.1. Likidite Oranları

Likidite oranları, firmanın kısa vadeli yükümlülüklerini yerine getirme gücünü ölçmek ve işletmenin sermayesinin yeterli olup olmadığını saptayabilmek için kullanılır.

ORAN ADI	FORMÜLÜ	AÇIKLAMASI
Cari Oran	$\frac{\text{Dönen Varlıklar}}{\text{Kısa Vadeli Borçlar}}$	Tüm dönen varlıkları kısa vadeli borçları karşılama gücünü gösterir.
Asit-Test Oranı	$\frac{(\text{Dönen Varlıklar} - \text{Stoklar})}{\text{Kısa Vadeli Borçlar}}$	Kasa ve alacaklarla kısa vadeli borçları karşılama gücünü gösterir.

1.1.1.2. Faaliyet Oranları

Faaliyet oranları, işletmenin iş hacmini spesifik kalemlere yapılan yatırımlarla karşılaştırır ve bu varlıkların ne derece etkin kullanıldığını ölçer.

Oran Adı	Formülü	AÇIKLAMASI
Alacak Devir Hızı	Kredili Satışlar / Ortalama Alacaklar	Alacakların yıl içinde kaç kez tahsil edildiğini gösterir.
Alacak Tahsil Süresi	365 / Alacak Devir Hızı	Alacakların ortalama kaç gün içinde tahsil edildiğini gösterir.
Stok Devir Hızı	Satılan Malların Maliyeti / Ortalama Stoklar	Stokların yıl içinde kaç kez satışlara dönüştüğünü gösterir.
Stokta Kalma Süresi	365 / Stok Devir Hızı	Stokların ortalama kaç günde satışlara dönüştüğünü gösterir.
Öz Sermaye Devir Hızı	Satışlar / Ortalama Öz Sermaye	Öz Sermayenin ne ölçüde verimli kullanıldığını gösterir.

1.1.1.3. Finansal Yapıya İlişkin Oranlar

Finansal yapıyla ilgili oranlar, firmanın kaynak yapısını, toplam kaynaklar içinde borcun ve öz sermayenin payını ortaya koyar.

ORAN ADI	FORMÜLÜ	AÇIKLAMASI
Borç / öz sermaye	Borç / öz sermaye	Firmanın kaynak yapısı içinde borcun öz sermayeye oranını gösterir.
Borç / toplam varlıklar	Borç / toplam varlıklar	Firmanın kaynak yapısı içinde borcun payını gösterir.
Kısa vadeli borç / toplam borç	Kısa vadeli borç / toplam borç	Toplam borç içinde kısa vadeli borcun payını, dolayısıyla firmanın borçlarının risk yapısını gösterir.
Faiz ödeme gücü	(Faiz ve vergi öncesi kar + Birikmiş amortismanlar) / faiz	Firmanın kendi yarattığı kaynaklarla (faiz ve vergi öncesi karla) faiz yükümlülüğünün kaç kez karşılanabileceğini gösterir.
Borç karşılama oranı		Firmanın kendi yarattığı kaynaklarla (faiz ve vergi öncesi karla) borcuna ait yükümlülüklerini karşılama gücünü gösterir.

1.1.1.4. Karlılık Oranları

Karlılık oranları, kar rakamıyla (faaliyet karı veya net kar) , satışlar, aktifler ve öz varlık karlılığı hakkında bilgi verir.

ORAN ADI	FORMÜLÜ	AÇIKLAMASI
Brüt Kar Marjı	(Satışlar – SMM)	İşletmenin satışlarının brüt karlılığını gösterir.
Kar Marjı	Vergi Öncesi Kar / Satışlar	İşletmenin satışlarının faaliyet karlılığını ölçer.
Net Kar Marjı	Net Kar / Satışlar	Satışların karlılığını ölçer.
Aktif Karlılığı	Faiz ve Vergi Öncesi Kar / Toplam Varlıklar	İşletmenin aktiflerinin karlılığını ölçer.
Öz Sermaye Karlılığı	Net Kar / Öz Sermaye	İşletmenin öz sermaye karlılığını ölçer.

1.2. Genel ekonomik durumla ilgili faktörler

1.2.1. Fiyatlar genel düzeyi

Günümüzde gelişmekte olan birçok ülkenin ana sorunlarından birisi yüksek enflasyondur. Bu ülkelerde, yüksek enflasyonun aşağıya çekile-

bilmesi için uygun bir para arzının sürekliliğinin sağlanması ve ülke içi tasarrufların artırılması gerekmektedir. Ülke içi tasarrufların arttırılabilmesi de sermaye piyasasının geliştirilmesi ile mümkün olmaktadır. Ancak yüksek enflasyon ortamında sermaye piyasasının geliştirilmesi de oldukça güçtür.

Yüksek enflasyon dönemlerinde tasarrufların sermaye piyasası dışına kayması sermaye arzını azaltırken, sabit sermaye yatırımlarındaki azalma da sermaye talebini azaltmakta, bu nedenle enflasyon, sermaye piyasasının gelişmesini engellemektedir. Finansal varlıkların fiyatları, satın alma gücünün azalmasından (enflasyondan) farklı derecede etkilenmektedir. Sabit getirili finansal varlıkların fiyatlarında enflasyonun etkisi daha şiddetli görüldüğü halde, enflasyonun hisse senetleri üzerindeki etkisi halen tartışılmakta olan bir konudur. İşletme dışındaki faktörlerin işletme üzerine yüklediği ve yatırımcının çeşitlendirme yöntemi ile ortadan kaldıramayacağı risk primi olarak tanımlanan sistematik risk, ekonomik, politik ve sosyal yaşamın yapısı ve değişkenliğinden kaynaklanmakta ve tüm finansal piyasaları ve bu piyasalarda işlem gören finansal varlıkları etkilemektedir.

Enflasyonun hisse senetleri üzerindeki etkisi konusunda üç ayrı görüş bulunmaktadır. Birinci görüş, hisse senedinin enflasyona karşı iyi bir koruyucu olduğudur. İkinci görüş hisse senedi verimi ile enflasyon arasında negatif bir ilişkinin olduğunu savunur. Üçüncü görüş ise, hisse senedi veriminin enflasyondan bağımsız olduğu görüşüdür.

1.2.2. Kamu harcamalarındaki farklılık

Hisse senedi fiyatlarına etki eden makroekonomik faktörlerden birisi de kamu harcamalarındaki değişikliklerdir. Kamu harcamaları arttığında ya da azaldığında hisse senedi fiyatlarında değişiklikler meydana gelebilmektedir.

Kamu harcamalarının hisse senedi fiyatlarına etkisi ekonomide meydana getirecekleri değişimler yoluyla olmaktadır. Kamu harcamalarındaki artış, bu harcamalar nedeniyle mal ve hizmet satışında bulunan firmaların gelirinde de artışa yol açacak ve bu etkileşim “çoğaltan etkisi” aracılığı ile gelir artışını tüm ekonomiye yayacaktır. Piyasanın canlanması firma karlarının artmasına, karların artması da firmaların dağıtacağı kar payı miktarının ve beklenen kar payı büyüme oranının yükselmesine neden olabilmektedir. Bunların yükselmesi sonucunda da hisse senetleri fiyatında bir artış meydana gelebilir. Bunun tam tersi yani kamu harcamalarının azaltılması, piyasayı olumsuz yönde etkileyebileceğinden aynı yoldan hisse senetleri fiyatlarının düşmesine neden olabilmektedir.

1.2.3. Gayrisafi Milli Hasıladaki Değişimler

GSMH'da bir artış olduğu zaman, bu artış çarpan vasıtasıyla reel geliri artırmaktadır. Eğer ekonomide toplam arz elastikiyeti uygunsa, bu takdirde çarpan reel yönde işleyecektir. Ekonomide reel gelir arttıkça kişilerin kullanılabilir gelirlerinde de artma meydana gelecektir. Bireylerin gelirlerinde meydana gelen artış, onların mal ve hizmetlere olan taleplerini artıracaktır. Dolayısıyla toplam talepte gözle görülür bir yükselme olacaktır. Toplam talepteki değişikliklerin şirket kazançları üzerinde pozitif bir etkisi söz konusudur.

GSMH, bir ülkede belli bir dönemde üretilen tamamlanmış mal ve hizmetlerin toplam değeri olup ekonominin genel gidişi hakkında bilgi veren makroekonomik bir göstergedir. GSMH'nın artış gösterdiği, ekonominin büyüdüğü yıllarda hisse senedi fiyatlarının da aynı eğilim içinde olduğu görülmektedir.

1.2.4. Döviz kurlarındaki değişimler

Döviz kurları ile hisse senedi fiyatları arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Döviz kurları arttıkça hisse senedi fiyatları düşecek, döviz kurları düştükçe, hisse senedi fiyatları artacaktır. Döviz kurlarının artması, yerli para biriminin değerinin azalması anlamına gelmektedir. Yerli para biriminin değerinin azalması, hisse senedinin reel getirisini de azaltacaktır.

1.2.5. Altın fiyatları

Hisse senetlerine alternatif bir diğer yatırım aracı da kıymetli madenlerdir. Kıymetli madenler arasında da altın başta gelmektedir. Yüzyıllar boyunca paranın sahip olduğu fonksiyonları yerine getiren altın, günümüzde çoğunlukla tasarruf aracı olarak kullanılsa da öneminden pek fazla bir şey kaybetmiş değildir. Her ne kadar finansal piyasaların globalleşmesi, yatırım araçlarının çeşitlenmesi, altını daha geri plana itmiş gözükse de, tarihsel ve sosyo-ekonomik nedenlerle özellikle az gelişmiş ülkelerde gözde yatırım aracı olma özelliğini (oran olarak az da olsa) korumaktadır. Ayrıca kriz ve savaş dönemlerinde insanlar tarafından en güvenilir yatırım aracı olarak algılanmaktadır. Altın fiyatları ile hisse senetleri fiyatları arasındaki ilişkiyi belirlemek amacıyla gerek ABD'de gerekse ülkemizde yapılan çalışmalar, bu iki yatırım aracı arasında ters yönlü bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır.

1.2.6. Faiz Oranları

Uzun vadeli faiz oranları ile hisse senedi fiyatları arasındaki temel kuramsal ilişki tersine kuruludur. Düşen faiz oranları artan hisse senedi fiyatlarını haber verirken, tam tersine olarak artan faiz oranları düşen hisse senedi fiyatlarının habercisidir. Çünkü faizden çıkan paranın bir kısmı hisse senedi alımları yoluyla fiyatların yükselmesini sağlayacaktır.

1.2.7. Diğer Makroekonomik Faktörler

Yukarıda açıklanan makroekonomik faktörlerin dışında hisse senetlerinin fiyatını belirleyen diğer faktörler uluslararası portföy yatırımları, para arzındaki değişimler, özelleştirme uygulamaları olarak sayılabilir. Elbette ki sadece ulusal düzeyde değil uluslararası düzeyde etki eden birçok faktörden bahsedilebilir. Ancak genel olarak yukarıda açıklanan faktörler hisse senetlerinin fiyatlarını belirleyen temel makroekonomik faktörler olarak kabul görmüşlerdir.

1.3. Davranışsal finans açısından faktörler

Hisse senedi fiyat tahminlerinde davranışsal finans açısından faktörleri ele almadan önce konuyla ilgili bazı temel kavramlara bakmak gerekir.

1.3.1. Neden Davranışsal Finans

Davranışsal finans; insan davranışlarının, hisse senetleri fiyatlarının hareketinde, nasıl etkili olduğu ile ilgilidir. Davranışsal Finans modellerinin amacı, rasyonel modellerin tam olarak açıklayamadığı yatırımcı davranışlarını, pazar anomalilerini açıklamaktır. Davranışsal finansçılar yatırımcıların tamamıyla rasyonel olduğu varsayımını kabul etmemektedirler. Etkin piyasa hipotezi, bireylerin rasyonel davrandıkları, amaçlarının beklenen faydayı maksimize etmek olduğu ve ellerinde değerlendirmeleri gereken tüm bilgilerin var olduğu varsayımlarına dayanmaktadır. Davranışsal finans ise, bu görüşün aksine bireylerin tamamen rasyonel olmadıkları varsayımından yola çıkmaktadır. Bu kapsamda davranışsal finans, duyguların ve bilişsel hataların yatırımcıların karar alma süreçlerini nasıl etkilediğini anlamaya yönelik olarak ortaya çıkmış bir alandır (Erol & Güngör, 2022). Beklenti teorisinin temel varsayımına göre psikolojik faktörler, insanların rasyonaliteden, tesadüfî olmayan/sistematik bir biçimde aynı yönde sapma gösterdiğini ortaya koymaktadır. Uzman olmayan yatırımcıların menkul kıymet taleplerini kendi inançlarına dayalı olarak şekillendirdiği ve yatırımcıların alım satım işlemleri arasında yüksek korelasyon olduğu vurgulanmaktadır. Yatırımcıların birbirleriyle tesadüfî değil, genellikle aynı menkul kıymetleri eş zamanlı olarak satın alma ve satma çabaları gösterdiği öne sürülmektedir. Yatırımcı duyarlılığı korelasyonlu olmayan tesadüfî hatalardan ziyade; daha çok aynı yönde ve çok sayıda yatırımcı tarafından yapılan yaygın ve ortak yargı hatalarını yansıtmaktadır (Güngör & Demirel, 2018).

1.3.2. Davranışsal Finans Modelleri

Davranışsal finans alanında etkin piyasalar hipotezinin geçersizliğine ilişkin son dönemde yapılmış ampirik çalışmaların başlıcaları üç model üzerine yoğunlaşmaktadır. Bunlar; a) Barberis, Shleifer ve Vishny (1998)'in, psikolojik bulgular üzerine kurulu “temsili yatırımcı” modeli, b)

Daniel, Hirshleifer ve Subrahmanyam (1998)'in aşırı güven ve yanlış kendine atfetme modelleri, c) Hong ve Stein (1999)'in heterojen yatırımcılar arasındaki interaktif ilişki üzerine kurulu modelleridir.

A. Temsili Yatırımcı Modeli: Modelde yatırımcı muhafazakârlık ve/veya temsil edilebilirlik yanlışlığı olmak üzere iki yargı hatasına düşmektedir. Modelde; yetersiz reaksiyon muhafazakârlık, aşırı reaksiyon ise temsil edilebilirlik yanlışlığı ile açıklanmaktadır. Modelde yetersiz reaksiyon, yatırımcılar karlarda bir yönde değişiklik olduğunda tekrar ortalamaya döneceğine inandıklarında oluşmaktadır. Aşırı reaksiyon ise, yatırımcıların, tekrar şekilde birkaç aynı yönde sürprizden sonra, bir eğilim başladığına inandıkları zaman oluşmaktadır.

B. Aşırı Güven ve Yanlış Kendine Atfetme Modeli: Bu model, aşırı güven ve yanlış kendine atfetme olmak üzere iki psikolojik bulgu üzerine kuruludur. Yatırımcıların aşırı güveniyle ilgili hipotezin kaynağı, bilişsel deneylerin ve araştırmaların ortaya koyduğu kanıt ve verilerdir. Bu modelin ana teması, hisse senedi fiyatlarının kişisel özel bilgilere aşırı reaksiyon ve kamu sinyallerine ise düşük reaksiyon gösterdiği ile ilgilidir. Yani aşırı reaksiyon kişisel özel sinyallerden doğarken, eksik/yetersiz reaksiyon ise kamuoyu sinyallerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Aşırı reaksiyon hisse senedi getirilerindeki uzun dönem negatif otokorelasyonla ilgilidir. Bu modelde özel bilgi sahibi aşırı güvenli yatırımcılar, rasyonel fakat özel bilgiye sahip olmayanlara karşı alım-satım yaparken, kendi özel enformasyon sinyallerine, piyasanın açıklanmış bilgi setine dayanarak oluşturduğu fiyata göre gereğinden fazla ağırlık vermekte, böylece fiyatların kendi özel bilgilerine aşırı reaksiyon göstermesine sebep olmaktadır.

C. Heterojen Yatırımcılar Arasındaki İnteraktif İlişki Üzerine Kurulu Model: Model heterojen yatırımcılar arasındaki interaktif ilişkiye vurgu yapmaktadır. Model, daha açık bir ifade ile az bir kısmı ile bireysel yatırımcılarda var olan bilişsel önyargılara, nispeten büyük bir kısım ile ise heterojen yatırımcılar arasındaki interaktif ilişkiye dayanmaktadır. Modelde; piyasada “haber avcıları” ve “momentum yatırımcıları” olmak üzere iki tip yatırımcı olduğu ve bu yatırımcıların da sadece bir tür bilgi kullanabilen sınırlı rasyonel yapıda oldukları kabul edilmektedir. Yani her iki yatırımcı tipi de tamamen rasyonel değildir. Yatırımcılar sınırlı rasyonellik özelliği taşımaktadır ve dolayısı ile her yatırımcı çeşidi erişilebilir kamusal bilginin sadece bazı alt kümeleri ile işlem yapabilir özelliğe sahiptir.

1.3.3. Davranışsal Finansın İlgili Olduğu Disiplinler

1. PSİKOLOJİ; Bireyin fiziksel, ruhsal durum ve dış çevresi tarafından nasıl etkilendiğinin de dâhil olduğu davranışsal ve bilişsel süreçleri

inceleyen bilimdir.

2. SOSYOLOJİ; İnsanların ve grupların toplumsal davranışlarını inceleyen bilimdir. Bu disiplin temelde insanların tutum ve davranışlarındaki sosyal ilişkilere odaklanır.

3. SOSYAL PSİKOLOJİ; Sosyal grup içindeki insan davranışlarını inceleyen bilimdir. İnsanların birbirlerini nasıl etkilediklerini ve birbirleriyle nasıl ilişki kurduklarını inceler.

4. EKONOMİ; Emek, finans, sermaye ve vergilendirme ile ilgilenen ve üretim, tahsis ve harcamalara odaklanan bilimdir.

5. DAVRANIŞSAL MUHASEBE; Muhasebecilerin, muhasebenin gerektirdiği iş ve işlemleri yerine getirmeleri sırasındaki davranışlarının muhasebe bilgi sistemini nasıl etkilediği inceleyen bir alandır.

6. FİNANS; Değer belirleme ve karar verme ile ilgili bir disiplindir. Kazanım, yatırım ve yönetim de dâhil olmak üzere sermaye ile ilgili işlemler finans fonksiyonu tarafından gerçekleştirilir.

7. YATIRIM; Menkul ve gayrimenkul araçlar, borsa, tahvil ve benzeri için para ve sermaye tahsis etmek ve bunlardan gelir ve kar elde etmektir.

8. DAVRANIŞSAL EKONOMİ; İnsanların kendi harcama alışkanlıklarında, yatırım uygulamalarında ve borçlanmalarında bazen neden irrasyonel ve bilim dışı davrandıklarını anlamak için psikoloji ve ekonominin entegre bir biçimde çalıştığı bir disiplindir.

1.3.4. Davranışsal Finansın Varsayımları

Davranışçı finans “anomali” kavramı çerçevesinde piyasaların etkinliğine farklı bir boyut getirir. Anomali piyasalarda rasyonel ve düzenli olmayan vakaları ifade eder. Davranışçı teoriler, geleneksel finans tarafından konu edinilmeyen anomalileri açıklarlar. Günümüze değin yapılan çalışmalar birçok anomali türü hakkında bilgi vermektedir. Bunlar arasında mevsim, tatil etkisi, gün ve ay, pazartesi etkisi, aşırı tepki, kar zamanlaması, firma büyüklüğü, ilan sonrası sapma gibi anomaliler sayılabilir.

Davranışsal finansın genel olarak varsayımları şu şekilde özetlenebilir:

1. İnsanların nasıl davranması gerektiğini değil nasıl davrandıklarını ortaya koyar.
2. İnsanlar rasyonel değil normaldir.
3. Yatırımcılar risk ve getiri dışında başka değişkenleri de gözetir.
4. Bu değişkenlerin değerlendirilmesi kusursuz bir süreç değildir.

5. Faydayı maksimize etmek değil yatırımcıyı tatmin etmek asıldır.

Davranışçı finans, toplumların yanında bireylerin sahip oldukları cinsiyet, gelir durumu, medeni durum ve yaş gibi faktörlerin, bireylerin yatırım kararlarında farklılık oluşturduğunu dolayısıyla yatırım kararlarını etkilediğini de savunur.

Yatırımcıların pek çoğu yatırımları ile ilgili karar alırken çeşitli sebeplerden dolayı etraflıca düşünmeden harekete geçme eğilimindedir. Bunun sebepler arasında;

- Cazip fırsatları kaçırmamak adına aceleci ve hırslı davranmak
- Piyasadaki bilgiye güvenin tam olmaması
- Piyasada etik kuralların işlerlik sağlamaması
- Yatırımcının kendine olan güveninin eksikliği
- Piyasadaki karmaşık bilgiler üzerinden net bir sonuca ulaşabilecek entelektüel kapasite eksikliği sayılabilir.

Bu sebeplerden dolayı yatırımcılar analitik düşünmeden, basitleştirerek kısa yoldan hızlıca karar alma eğilimindedirler. Kısa yoldan anlama noktasında yatırımcılar bazı hatalı düşünce modelleri yatırım kararları alırken kullanırlar. Bu hatalı düşünme kalıpları uzun süre almayan, hızlıca sonuca götüren ve yatırımcı açısından psikolojik belli bir düzeyde tatmin edici olmakla beraber güvenilir olmayan özelliktedirler. Bunlardan bazıları aşağıda kısaca izah edilmeye çalışılmıştır (Güngör, 2022).

1.3.4.1. Temsililik Yanılgısı

Yatırımcılar, yatırım kararı alırken karmaşık, uzun ve analiz gerektiren süreçleri takip etmekten ziyade basit kısa yolları tercih ederler. Örneğin, kaliteli ürün üretmeyi veya yöneticisinin başarılı olduğu şirketler ile yatırım kararlarını bağdaştırabilirler. Yapılan bir araştırmada Amerikan Ulusal Futbol Liginde super bowl olarak adlandırılan senenin en önemli karşılaşması esnasında reklam veren şirketlerin super bowl karşılaşmasını takip eden günlerde borsada daha yüksek fiyatlandırıldığını tespit edilmiştir. Bu örnekte sadece bireylerin teker teker değil bireylerin topluca temsililik önyargısının altında kaldığını bize göstermektedir.

1.3.4.2. Bilişsel çelişki

İnsanlar kendi yatırım kararlarının hep iyi olduğunu düşünür ya da buna inanmak isterler. Aksi durumda maruz kalacakları mutsuzluk ya da ıstırapı çekmemek pahasına yanlış yatırımlarda bulunmayı uzun süreler tercih edebilmektedirler.

1.3.4.3. Tanıdık olana tercih etme

İnsanoğlunun fitratında tanıdık olana karşı bir meyil, tanıdık olandan yana bir tercih eğilimi vardır. Yatırımcılar yatırım kararlarında bu kısa yolu sıklıkla kullanmaktadırlar. Bu, çeşitlendirme bakış açısına göre ideal olmasa da, yatırımcılar, yatırım portföyleri içerisinde yerel yatırımları daha çok bulundurma eğiliminde olmaktadır. Karar verme konusundaki en temel sorunlardan birisi, özellikle bir olayın sonuçlarının ya da olaya dair olasılıkların bilinmediği belirsizlik durumunda seçenekleri analiz etmektir.

1.3.4.4. Ruh hali ve iyimserlik

Ruhsal durum insanların her türlü kararlarını etkilemekle birlikte yatırımcıların da analizlerini ve değerlendirmelerini etkilemektedir. Ruh hali üzerinde etkili olan faktörler arasında güneşli ve uzun günlerin etkisi sayılabilir. Güneşli ve uzun günlerin hisse senedi getirileri üzerinde yatırımcıların ruh halini pozitif etkilemek suretiyle etkin olduğuna dair literatürde pek çok çalışma bulunmaktadır. Ruh hali ve iyimserlik üzerinde etkili bir diğer faktörde politik iklim değişimleridir. Bireyler kendilerinin sempati duydukları parti iktidara geldiğinde daha iyimser olmakta ve piyasayı daha az riskli ve daha az değerlendirilmiş olarak algılamaktadırlar. Optimizm yanılısaması olarak da bilinen iyimserlik, insanların karşılaş-tıkları olaylar ve gelişmelere ilişkin olarak değerlendirmelerinde iyimser yaklaşım içinde olmalarıdır. Optimist yaklaşım alım eğilimlerini fazla-laştırarak komisyon gelirlerini artıracak için araçlar bu yönde hareket etmektedirler.

1.3.4.5. Aşırı güven

Aşırı güven, insanlarda kendilerine daha fazla güvenmelerine neden olmakta buda finansal yatırımlarında riskleri tam değerleyememelerine, bunun sonucu olarak yanlış kararlara neden olabilmektedir. “ Literatürde yatırım kararlarında erkeklerin kadınlara, eğitilmişlerin daha az eğitimlilere nazaran kendilerine daha fazla güvendiklerine dair pek çok tespit bulunmaktadır. Bireyler, kendi inanç veya tahminlerinin doğruluğuna ve/veya kendi yeteneklerine, diğer insanların yeteneklerine kıyasla daha çok değer verme eğilimindedirler. Finansal piyasalardaki aşırı güvenin en önemli göstergesi yoğun işlemdir. Bir aracı kurumdaki müşteri hesapları üzerine yapılan bir incelemede, aşırı işlem yapan yatırımcıların işlem maliyetleri göz önünde bulundurulduğunda getirilerinin endeks getirilerinin altında kaldığı, işlem yapmasalar getirilerinin daha yüksek olacağı bulunmuştur.

1.3.4.6. Donanım etkisi

İnsanoğlu gelecekte elde etmesi muhtemel varlıklardan daha ziyade sahip olduklarını muhafaza etmeye daha fazla heveslidirler. İnsanlar sahip

oldukları varlıktan vazgeçebilmek için kendilerinin elde etmek için ödeme yapmaya istekli oldukları aynı varlıktan daha fazla tazminat talep ederler.

1.3.4.7. Statüko eğilimi

Birçok maddi yatırım, yatırımcının karşılaştığı yatırım alternatifleri karşısında hiçbir şey yapmama, önceki yada mevcut yatırımı devam ettirme olarak tarif edilen statüko eğilimine açıktır. Bu optimal bir tercih olmasa dahi statüko eğilimine maruz yatırımcılar yatırım alternatifleri arasından önceki seçtiklerini tercih etme eğilimindedirler.

1.3.4.8. Referans noktası ve demirleme

Yatırımcıların menkul kıymetin belirli bir fiyat noktasını “referans noktası” kabul ederek bu noktaya odaklanması (demirleme) olarak adlandırılan bir durumdur. İnsanlar kantitatif bir değerlendirme yapmak durumunda olduklarında, yaptıkları değerlendirme kendilerine yöneltilen önerilerden etkilenmektedir. Yani karar alıcı karşılaştığı bir karar sorununda hazır olarak verilen seçeneklere dayanarak karar vermektedir, diğer olası seçenekleri ya da alternatifleri tam olarak değerlendirmemektedir. Yatırımcılar tahminlerini gerçekleştirirken yoğun olarak daha önceki verileri dayanak alırlar. Örneğin, Kahneman ve Tversky deney çalışmasında deneklerden $2 \times 3 \times 4 \times 5 \times 6 \times 7 \times 8$ çarpma işlemini hesaplamalarını istediklerinde, verilen cevapların ortalamasını 512 olarak bulmuşlardır. İkinci grup deneklere ise $8 \times 7 \times 6 \times 5 \times 4 \times 3 \times 2$ işlemini hesaplamalarını istediklerinde, bu defa ortalama büyük bir farkla 2250 olarak bulunmuştur. Denekler çarpma işleminin ilk birkaç aşamasını dayanak alarak tahminde bulunduğundan, yerleri tam tersi yönde değiştirildiğinde sonuçların oldukça farklılaştığı ortaya çıkmıştır.

1.3.4.9. Küçük sayılar kanunu

Bu kanuna göre popülasyondan alınan bir örneklem tüm popülasyonu temsil etmektedir. İnsanlar tesadüfi olarak bir popülasyondan çekilen örneklemin popülasyonun tüm özelliklerini yüksek bir temsil gücüne sahip olduğunu kabul ederler.

1.3.4.10. Zihinsel muhasebe

Yatırımcılarda yaptıkları her bir işlem için zihinlerinde ayrı bir mental hesap açıp bu işlemi diğer işlemlerden bağımsız izlerler. Bir örnek vermek gerekirse; söz gelimi daha önceden satın aldığınız bir sinema biletiniz var ve bu bilete 20 TL verdiniz. Seans başlamadan 30 dk. önce sinemada oluyorsunuz ve cebinizde biletinizi bulamıyorsunuz. Bu durumda yapabileceğiniz bir şey yeni bir bilet almaktır. Bunu yaparsanız bu sinema filmi için zihninizde bir muhasebe işlemi yaparsınız ve toplam 40 TL’ye mal olduğunu görürsünüz. Ancak ikinci bir olasılıkla sinemaya girmekten vazgeçerseniz bu durumda yapacağınız zihinsel muhasebe işleminde bu

sinema filminin size 20 TL'ye mal olduğunu ve üstelik maliyetiniz karşılığında herhangi bir hizmet almamış olduğunuzu görürsünüz. Ayrıca her iki durumda sinemaya ulaşımınıza ilişkin yol giderinizi de hesaba katar-sınız. Buna göre eğer ikinci bir bilet almazsanız hiç bir şey karşılığında 20TL artı yol gideri yapmış olacaksınız. Ama ikinci bir bilet alırsanız maliyetiniz 20 TL daha artacak ama karşılığında bir hizmet almış olacak-sınız. Kişiler bu basit örnekte de görüldüğü gibi yaptıkları her harcama veya her iş ve işlemde zihinsel muhasebeyi sürekli olarak kullanırlar.

1.3.4.11. Sürü psikolojisi

Genelde insanoğlu özelde ise yatırımcılar topluca hareket etme eği-limindedirler. Yatırımcıların özellikle toplu halde hareket eden akımlara kendi kanaatlerinden daha fazla önem verip bunlardan etkilenmek sure-tiyle yatırım kararlarını verdikleri sıklıkla gözlemlenmektedir ki bu psi-kolojiye sürü psikolojisi adı verilmiştir.

1.3.4.12. Mizaç (pişmanlıktan kaçınma) etkisi

Pişmanlık doğru karar verilmemesinden dolayı maruz kalınan duygu olarak tanımlanmaktadır. Pişmanlık insanların verdikleri kararları etkile-yebilmektedir. Pişmanlık korkusu ya da pişmanlık teorisi, insanların ha-talı olarak davrandığı duygusal reaksiyonun üzerinde durmaktadır. Hisse senetleri piyasalarında yatırımcıların zarar ederken satış yapmakta yavaş davranmaları benzer şekilde, kâra geçtikleri zaman satmakta acele etme-leri pişmanlık hissini yaşamak istememeleriyle yakından ilişkilidir. İnsa-noğlu davranışları neticesinde memnun ya da tatmin olmak ister asla piş-man olacağı sonuçları arzu etmez. Yatırımcıların da finansal kararları es-nasında bu davranış biçiminin etkisi altında hareket ettikleri görülmüştür. Mizaç etkisi varlık üzerinden kazanma sürecinde satma elden çıkarma, kaybetme sürecinde elde tutma, bekleme eğilimi olarak tanımlanabilir.

1.3.4.13. Bireysel özellikler

Yatırımcıların yaş, cinsiyet, gelir ve medeni durumu gibi çeşitli özel-likleri de yatırım kararlarını etkileyebilmektedir.

1.3.4.14. Sosyal etkiler

Basın yayın organları, sosyal çevre, internet kullanımı da yatırımcıla-rın kararları üzerinde etkiye sahiptir.

1.3.5. Davranışsal Finansın Temelinde Yatan Hayvansal Güdüler

Davranışsal finans alanında önemli çalışmalar yapan Robert Shiller'e göre yatırımcıların finansal kararlarını alırken kullandıkları 5 temel hay-vansal güdü vardır. Bunlar;

1. Güven

2. Adalet
3. Yolsuzluk ve Sahtekârlık
4. Para Yanılsaması
5. Hikâyeler

Şeklinde sınıflandırılır. Bu hayvansal güdüler vasıtasıyla aşağıdaki sorulara cevap aranır:

1. Ekonomiler niçin bunalıma girerler?
2. Merkez bankası yöneticilerinin ekonomi üzerinde niçin gücü (kullandıkları ölçüde) vardır? Mevcut finans krizi: Ne yapmalı?
3. Niçin iş bulamayan insanlar var?
4. Enflasyon ile işsizlik arasında niçin uzun vadeli bir ödünleşme var?
5. Gelecek için tasarruf etmek niçin bu kadar keyifli?
6. Finansal araç fiyatları ve kurumsal yatırımlar niçin bu kadar oynak?
7. Gayrimenkul piyasalarındaki konjonktürel dalgalanmalar niçin yaşanır?
8. Azınlıklar arasında neden özel bir yoksulluk var?

Shiller aynı isimli kitabında bu beş temel hayvansal güdüyü açıklamış, klasik iktisat teorilerinin cevaplayamadığı sorulara davranışsal açıdan ve bu temel güdülerle cevap aramaya çalışmıştır. Özellikle finansal araç fiyatlarının neden bu kadar oynak olduğu sorusuna hayvansal güdüler yoluyla cevap vermek için daha önce açıklanan yatırımcı psikolojisinin temel değişkenleri ile birlikte cevap vermek daha doğru olacaktır.

Söz konusu hayvansal güdülerini davranışsal finans açısından değerlendirdiğimizde hisse senedi fiyatlarının tahmin edilmesinde yatırımcı psikolojisinin gerçekten de bu temel güdüler tarafından şekillendiği sonucuna varılabilir.

2. Uygulama

2.1. Finansal Analiz Yoluyla Hisse Senedi Fiyat Tahminlemesine İlişkin Literatür Taraması

	Yazar	Çalışmanın Yapıldığı Dönem	Yöntem	Değişkenler	Sonuçlar
1	Basu 1977	1956-1971		1. Hisse Senedi Yatırım Performansı 2. Fiyat/Kazanç Oranı	Fiyat/Kazanç Oranı İle İlgili Bilgilerin Hisse Senedi Fiyatlarına Hızlı Bir Şekilde Yansımadağı Tespit Edildi.
2	Mukherji Vd. 1997	1982-1993	Spearman Korelasyon Katsayısı	1. Piyasa Değeri/ Defter Değeri 2. Borç/Öz Sermaye 3. Hisse Başına Kazanç Oranı 4. Sermaye Piyasası Değeri 5. Satışlar/Hisse Başına Satış Oranı 6. Piyasa Endeksi	Hisse Senedi Getirisi İle Piyasa Değeri/Defter Değeri, Satışlar/Fiyat, Borç/Özsermaye Oranları Arasında Pozitif Firma Büyüklüğü İle Negatif, Ayrıca Fiyat/Kazanç Oranı İle Beta Katsayısı Arasında Anlamlı İlişkiler Bulundu.
3	Crowder Ve Wohar 1998	1919-1926 Çeyrek Dönemlik	Bugünkü Değer Modeli	1. Hisse Senedi Fiyatı 2. Kar Dağıtımı	Hisse Senedi Fiyatı Ve Kar Payı Dağıtımı Arasında Kuvvetli Bir İlişki Olduğu Bulunmuştur.
4	Lewellen 2002	1946-2000 Aylık Dönem	Regresyon Analizi	1. Kar Payı Getirisi 2. Defter Değeri/ Piyasa Değeri 3. Fiyat/Kazanç Oranı 4. Hisse Senedi Getirisi	Kar Payı Getirisi Uzun Dönemde, Piyasa Değeri/Defter Değeri İle Fiyat/Kazanç Oranı Kısa Dönemde Hisse Senedi Getirisini Tahmin Edebilmektedir.
5	Canbaş Vd. 2001	1993-1997		1. Hisse Senedi Getirisi 2. Finansal Oranlar	Hisse Senedi Getirisinin Fiyat/Kazanç Oranı, Piyasa Değeri/Defter Değeri İle Likidite, Karlılık Ve Sermaye Yapısı Oranlarından Etkilendiğini Bulmuşlardır.
6	Batchelor Ve Orakçıoğlu 2003	1990-1994 Günlük Dönem	Garch	1. Hisse Ve Nakit Temettü 2. Hisse Senedi Fiyatı	Nakit Temettü Açıklamasının Fiyat Üzerinde Etkisi Bulunamamıştır.
7	Omran Ve Ragab 2004	1996-2000	Doğrusal Ve Doğrusal Olmayan Regresyon	1. Finansal Oranlar (10 Adet) 2. Hisse Senedi Getirisi	Finansal Oranlar Ve Hisse Senedi Getirisi Arasında Doğrusal Olmayan Bir İlişki Tespit Edilmiştir.

8	Şamiloğlu 2005	1999-2002	Çoklu Regresyon Analizi	1. Hisse Başına Getiri 2. Hisse Fiyatı 3. Faaliyet Kazancı 4. Hisse Başına Kazanç 5. Hisse Başına Defter Değeri 6. Yıllık Büyüme Oranı	Hisse Fiyatı Ve Hisse Başına Kazanç Ve Hisse Başına Defter Değeri Arasında Anlamlı Bir İlişki Vardır.
9	Oh Vd. 2006	1981-2000	Panel Veri Analizi	1. Hisse Senedi Fiyatı 2. Hisse Başına Kazanç	Hisse Fiyatları Uzun Dönemde Ve Ortalamada Firma Temelleri İle Hareket Ettiği Gözlenmiştir.
10	İlhan Ve Bayrakdaroğlu 2007	2004 Aylık Dönem	Lojistik Regresyon	1. Likidite Oranları 2. Faaliyet Oranları 3. Karlılık Oranları 4. Finansal Yapı Oranları 5. Borsa Performans Oranları	Finansal Oranlar Belirlenerek, Düşük Ve Ortalamada Firma Temelleri İle Hareket Ettiği Gözlenmiştir.
11	Dehuan Ve Jin 2008	Yıllık	Basit Ve Çoklu Regresyon	1. Hisse Senedi Getirisi 2. Toplam Varlık Devir Hızı 3. Hisse Başına Kardaki Değişim 4. Kar Marjı 5. Aktif Karlılığı 6. Özsermaye Karlılığı 7. Satışlardaki Karlılık	Bağımsız Değişkenlerin Açıklanan Dönemin Sadece İlk İki Döneminde Hisse Senedi Getirisini Etkilediğini Tespit Etmişlerdir.
12	Moderes Vd. 2008	2001-2005 Aylık Dönem		1. Aşırı Getiri 2. Finansal Oranlar	Aktif Karlılığı, Kar Marj, Fiyat/Kazanç Oranı İle Aşırı Getiri Arasında Anlamlı Bir İlişki Olduğu Gözlenmiştir.
13	Horasan 2009	2000-2006 Yıllık Dönem	Regresyon Analizi	1. Fiyat/Kazanç Oranı 2. Gecikmeli Getiri 3. Kapanış Fiyatı	Fiyat/Kazanç Oranı İle Kapanış Fiyatları Arasında Anlamlı Pozitif İlişki, Gecikmeli Getiri İle Anlamlı Negatif Bir İlişki Tespit Edilmiştir.
14	Günalp Vd. 2010	2003-2007	Regresyon Analizi	1. Nakit Temettü Açıklaması 2. Hisse Senedi Getirisi	Nakit Temettü Açıklaması Sonrasında Hisse Başına Nakit Temettü Oranı İle Kümülatif Normalüstü Getiri Arasında Anlamlı Negatif Bir İlişki Tespit Edilmiştir.

15	Emeka Vd. 2011	1998-2005	Çoklu Regresyon Analizi	1. Hisse Senedi Fiyatı 2. Kar Payı Dağıtımı	Kar Payı Toplamı, Hisse Fiyat Riski Üzerine Negatif, Kar Payı Dağıtım Oranı Bazı Yıllarda Negatif Bazı Yıllarda Pozitif Etkiye Sahip Olduğu Gözlenmiştir.
16	Khan Vd. 2011	2001-2010 Yıllık Dönem	Panel Veri Analizi	1. Toplam Kar Payı 2. Hisse Başına Kazanç 3. Özsermaye Karlılığı 4. Vergi Sonrası Kar 5. Hisse Senedi Fiyatı	Sayılan Değişkenler İle Hisse Senedi Fiyatı Arasında Pozitif İlişki Tespit Edilmiştir.
17	Habib 2012		Korelasyon Analizi Regresyon Analizi	1. Kar Payı Getirisi 2. Kar Payı Ödeme Oranı 3. Hisse Fiyatı	Kar Payı Getirisi İle Hisse Fiyatı Pozitif, Kar Payı Ödeme Oranı İle Negatif İlişkilidir.

FİNANSAL ANALİZE İLİŞKİN DEĞİŞKENLERİN MAKALELERDE KULLANIM SIKLIĞINI GÖSTEREN TABLO

Makale No	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18
Hisse Senedi Fiyatı	x	X	X	X	X	X	X	X	X	X	X		X		X	X	X	X
Hisse Senedi Getirisi									X		X	X		X				
Fiyat/Kazanç Oranı	x			X									X					X
Piyasa Değeri/ Defter Değeri		X		X														X
Borç/Özsermaye Değeri		X																
Hisse Başına Kar		X						X			X					X		X
Sermaye Piyasası Değeri		X																
Satışlar/Hisse Başına Satış		X																
Piyasa Endeksi		X																
Kar Payı Getirisi			X	X		X											X	
Finansal Oranların Tamamı					X		X			X		X						
Faaliyet Kazancı								X										
Yıllık Büyüme Oranı								X										
Kar Marjı											X							
Aktif Karlılığı											X							X
Özsermaye Karlılığı											X					X		X

DAVRANIŞSAL FİNANS AÇISINDAN YATIRIMCININ PSİKOLOJİK VE DEMOGRAFİK ÖZELLİKLERİNİN MAKALELERDE KULLANIM SIKLIĞINI GÖSTEREN TABLO											
MAKALE NO	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
temsيلية yanılığısı	X		X		X						X
bilişsel çelişki	X										X
tanıdık olanı tercih etme	X		X	X							X
ruh hali ve iyimserlik	X		X								X
aşırı güven	X		X			X	X				X
donanım etkisi	X										X
statüko eğilimi	X										X
referans noktası ve demirleme	X		X								X
küçük sayılar kanunu	X										X
zihinsel muhasebe	X										X
sürü davranışı	X				X						X
pişmanlıktan kaçınma	X		X				X			X	X
sosyal etki	X	X						X		X	X
yaş	X	X	X	X				X	X		
cinsiyet	X	X	X	X			X	X	X		
eğitim	X	X	X	X				X	X		
gelir	X	X		X				X	X	X	
bağlılık düzeyi	X										
medeni hal	X	X									
riske karşı tutum		X	X						X	X	
meslek				X				X	X		
yatırımdan memnuniyet				X							
yatırım sebebi				X							

KAYNAKÇA

- Basu, S. (1977). Investment performance of common stocks in relation to their price-earnings ratios: A test of the efficient market hypothesis. *The Journal of Finance*, 32(3), 663-682.
- Batchelor, R., & Orakcioglu, I. (2003). Event-related GARCH: the impact of stock dividends in Turkey. *Applied Financial Economics*, 13(4), 295-307.
- Canbaş, S., & Doğukanlı, H. (2007). Finansal pazarlar: finansal kurumlar ve sermaye pazarı analizleri. Karahan Kitabevi.
- Crowder, W. J., & Wohar, M. E. (1998). Cointegration, forecasting and international stock prices. *Global Finance Journal*, 9(2), 181-204.
- Dehuan, J., & Jin, Z. (2008). Firm performance and stock returns: An empirical study of the top performing stocks listed on Shanghai Stock Exchange. *Academy of Accounting and Financial Studies Journal*, 12(1), 79.
- Emeka, E. O., Ayodele, O. F., & Adedoyin, R. H. (2011). Barriers to women leadership and managerial aspirations in Lagos, Nigeria: An empirical analysis. *African Journal of Business Management*, 5(16), 6717-6726.
- Erol, K. K., & Güngör, S. (2022). Davranışsal Finans ve Davranışsal Pazarlamanın Ortak Noktasını Keşfediyoruz: Müşteri Sadakati Ve Sahiplenme Eğilimi. Sosyal Beşeri Ve İdari Bilimler Alanında Uluslararası Araştırmalar XIII, 135.
- Günalp, B., Kadioğlu, E., & Kiliç, S. (2010). Nakit Temettü Bilgisinin Hisse Senedi Getirisi Üzerinde Önemli Bir Etkisi Olup Olmadığının imkb'de Test Edilmesi. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 28(2), 47-69.
- Güngör, S., & Demirel, E. (2018). *Davranışsal finasta yatırımcı önyargıları*. Alfa Basım Yayım Dağıtım, İstanbul.
- Güngör, S. (2022). Cesaretin Bedeli: Nakit mi Ödemek İstersiniz? Serüven Yayınevi, İzmir
- Habib, A. (2012). Non-audit service fees and financial reporting quality: A meta-analysis. *Abacus*, 48(2), 214-248.
- Horasan, M. (2009). Fiyat/Kazanç oranının hisse senedi getirilerine etkisi: imkb 30 endeksi üzerine bir uygulama. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 23(1), 181-192.
- İlhan, E. G. E., & Bayrakdaroğlu, a. The use of some multivariate methods in analysing stock performance: an application to ise 100 index. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 66-86.
- Khan, T. I., Jam, F. A., Akbar, A., Khan, M. B., & Hijazi, S. T. (2011). Job involvement as predictor of employee commitment: Evidence from Pakistan. *International Journal of Business and Management*, 6(4), 252.

- Lewellen, J. (2002). Momentum and autocorrelation in stock returns. *The Review of Financial Studies*, 15(2), 533-564.
- Modares, A., Abedi, S., & Mirshams, M. (2008). Testing linear relationships between excess rate of return and financial ratios. *Mozhgan, Testing Linear Relationships between Excess Rate of Return and Financial Ratios* (September 8, 2008).
- Mukherji, S., Kim, Y. H., & Walker, M. C. (1997). The effect of stock splits on the ownership structure of firms. *Journal of Corporate Finance*, 3(2), 167-188.
- Oh, L. B., Phua, T. W., & Teo, H. H. (2007). A conceptual model for IT-enabled enterprise risk management in financial organisations.
- Omran, M., & Ragab, A. (2004). Linear versus non-linear relationships between financial ratios and stock returns: Empirical evidence from Egyptian firms. *Review of Accounting and finance*.
- Şamiloğlu, F. (2005). Piyasa Katma Değeri ve Hisse Getirileri: İMKB'deki İmalat Sanayi Şirketlerinde Ampirik Bir Uygulama. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*, (25), 79-88.

www.seruenyayinevi.com

/seruenyayinevi

/seruenyayinevi

/seruenyayinevi

9 786256 399396